

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

MED STÖD AV K. VITT. HIST. O. ANT. AKAD.

UTGIVET AV SIGURD CURMAN

OCH JOHNNY ROOSVÄL

STOCKHOLMS KYRKOR

UTGIVNA MED BIDRAG AV
SAMF. S: T ERIK ✓

BAND IV. HÄFT. 1.

JAKOBS KYRKA I.

FÖRSAMLINGSHISTORIA

S. JAKOBS KYRKA

I

STOCKHOLM

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

PÅ UPPDRAG AV S. JAKOBS FÖRSAMLING

och med stöd av

KUNGL. VITT. HIST. OCH ANT. AKADEMIEN

utgivet av

SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

Svenska Bokhandelscentralen A.-B.

STOCKHOLM

Omstående rundfigur framställer
S. Jacobsgillets sigill.

CENTRALTRYCKERIET, STOCKHOLM 1928

F Ö R O R D

S. Jakobs kyrkas beskrivning bildar band IV av STOCKHOLMS KYRKOR av verket SVERIGES KYRKOR och utgives i två häften, varav det första, behandlande församlingshistorien, är författat av fil. mag. Alice Quensel; det andra häftet, som skildrar byggnadshistoria och inventarier, är utarbetat av fil. lic. Efraim Lundmark.

Liksom förut varit fallet med Storkyrkan och Klara kyrka, har även här i följd av församlingens önskan församlingshistorien behandlats särskilt utförligt.

Beskrivningen har kommit till stånd på kyrkorådets initiativ och genom församlingens frikostiga understöd till såväl forskningsarbetet som tryckningen. Även ha under beskrivningens utarbetande många bevis av förståelse och tillmötesgående från församlingens sida visats. Särskilt få vi uttrycka vår tacksamhet till församlingens kyrkoherde, herr Eskil Andrae, kyrkovärdarna herr rådman Axel Rundquist och direktören herr Oscar Haak samt klockaren A. M. Gustafsson och den numera hädangångne kyrkvaktmästaren Karl Elmqvist. Vidare riktas ett tack till tjänstemännen vid Riksarkivet, Rådhusarkivet och Stadens Arkiv för all den hjälp, som lämnats författarna i deras arbete.

Då samtidigt med denna kyrkas beskrivning Klara kyrka föreligger färdigtryckt såsom Bd. VI av STOCKHOLMS KYRKOR, då nyligen Storkyrkans beskrivning blivit i sin helhet publicerad (Bd I av Stockholms kyrkor), då Riddarholmskyrkans första häfte (av professor Martin Olsson) är under tryckning, då Maria kyrkas beskrivning fullbordats i manuskript (av fil. lic. Efraim Lundmark) samt då Hedvig Eleonora och Kungsholms kyrkor (Bd III av Stockholms kyrkor) utkommit, så märkes, att STOCKHOLMS KYRKOR inom verket SVERIGES KYRKOR nu nalkas sin fullbordan. Redan nu förbereda vi skildringarna av de återstående äldre kyrkorna, bland vilka Tyska kyrkan och Katarina kyrka utgöra huvuduppgifterna, samt av de i nyare tid tillkomna, vilka ju ofta haft en stor betydelse i det sista halvseklets konstutövning.

Om icke verket röner starkare spridning, torde det dock av ekonomiska skäl bliva synnerligen svårt att realisera dessa planer på fullbordandet av STOCKHOLMS KYRKOR. Vi tillåta oss därför att eftertryckligen vädja till den för huvudstadens historia och konst intresserade allmänheten att genom abonnemang på verket SVERIGES KYRKOR understödja detsamma och särskilt att möjliggöra den stockholmska gruppens fullständiga publicering.

Stockholm i januari 1928.

SIGURD CURMAN.

JOHNNY ROOSVAL.

S. JAKOBS KYRKA

I.

FÖRSAMLINGSHISTORIA

AV

ALICE QUENSEL

S. JAKOBS KYRKA I STOCKHOLM FÖRSAMLINGSHISTORIA

KÄLLOR OCH LITTERATUR.

I. ÖTRYCKTA KÄLLOR:

KYRKANS ARKIV: Kyrkorådsprotokoll (K. råds prot.) fr. o. m. 1691. Sockenstämmo- (Sn. st. prot.) och kyrkstämmoprotokoll (K. st. prot.). Kyrkans räkenskaper fr. o. m. 1658.¹ Födelse- och dopböcker. Död- och begravningsböcker. Husförhørs- och kommunionlängder. Kyrkorådets handlingar. Diverse andra handlingar rör. kyrkan och dess hus, prästerskapet etc. Anteckningsböcker för gåvor till kyrkan m. m.

Riksarkivet (R. A.): Stockholms konsistorii protokoll (Kons. prot.), handlingar (däribland Stockholmsskolornas handlingar) samt skrivelser till K. M:t. Rådsprotokoll. K. kansliets diarium. Riksregistratur (R. R). Ecklesiastikdepartementshandlingar. Pergamentsbrev. K. H. Karlssons avskrifter ur Vatikanarkivet. Peringskiölds diarium. Örnhjelm's diarium. Städernas akter. Acta ecclesiastica (Acta eccl.). Prästeståndets arkiv: riksdagsprotokoll. Brand- och politikkommissionens protokoll och handlingar. Prästlönerregleringskommitténs handlingar. Sockenstämmokommitténs handlingar 1815. Kyrkolagskommitténs handlingar 1824. Amiralitetskollegiets protokoll (Amir. koll. prot.), registratur, k. brev och övriga handlingar. Amiralitetets huvudböcker, räkenskaper av olika slag samt avlöningslistor. Statskontorets arkiv: personal- och anordningsstater.

Kammararkivet (K. A.): Kammararens protokoll. Brev från kungl. personer. Rikshuvudböcker, Städernas akter. Handlingar rörande kyrkor, skolor och hospital (däribland S. Jakobs kyrkoräkenskaper 1634—57). Sandbergssamlingen. Skeppsgårdshandlingar.

Stadens arkiv (St. A.): Mantalslängder. Norra förstadens räkenskaper. Stockholms stads räkenskaper. Jakob och Johannes fattighusprotokoll och räkenskaper. Kartor.

Rådhusarkivet (Rå. A.): Norra förstadens tänkeböcker. Stockholms stads tänkeböcker, civila protokoll (Civ. prot.) och enskilda protokoll (Ensk. prot.). Justitiekollegiets protokoll (Just. koll. prot.). Politikollegiets protokoll (Pol. koll. prot.) Ämbetsböcker. Stadens registratur. Register över överståthållarens brev. Konsistoriets skrivelser. Kyrkorevisionsakter.

Stadsingenjörskontorets arkiv: Torstenssons tomtböcker. Kartor.

Krigsarkivet: Kartor.

Kungl. biblioteket: M. Pontinus berättelse om Johannes kapell. Hildebrand: Clerus Holmiensis.

Katolska församlingsarkivet: Dödböcker.

Vasa läroverks arkiv: Jakobs kyrkskolas diarium.

Uppsala landsarkiv (ULA): Uppsala domkapitels protokoll och inkomna handlingar. Handlingar ang. församlingar i Stockholm.

Uppsala universitetsbibliotek (UUB): Nordiska och Westinska samlingarna.

Linköpings stiftsbibliotek: M. Pontinus dagbok.

II. TRYCKTA KÄLLOR:

Diplomatarium Suecanum (D. S.). Svenskt diplomatium (S. D.). Handlingar rörande Skandinaviens historia (H. S. H.). Historiska handlingar (H. H.). Scriptores rerum Suecicarum

¹ Tidigare räkenskaper förvaras i kammararkivet.

medii aevi. Stockholms stadsböcker från äldre tid. HILDEBRAND och BRATT, Stockholms stads privilegiebrev. LAGERSTRÖM, Stockholms stads ordinarier. Rådsprotokoll. Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling. STIERNMAN, Alla riksdagars och mötens beslut. BRANTING Handbok i svenska författningar. LILLIENBERG, Svensk lagsamling. MODÉE, Utdrag af förordningar etc. Sveriges kyrkolag, utg. av Rydholm. STYFFE, Instruktioner rörande den civila förvaltningen. THYSELIIUS, Bidrag till svenska kyrkans och läroverkens historia. WALLQUIST, Handlingar öfver ecclesiastique befordringsmål. WILSKMAN, Ecclesiastique värk. Årstrycket. Svensk författningssamling. Betänkande och förslag angående delning af Jakobs och Johannes församling i Stockholm, afgifvet af därtill utsedde kommitterade 9 maj 1904.

III. HUVUDSAKLIGEN ANVÄND LITTERATUR: AKIANDER, Skolverket inom forna Wiborgs nuvarande Borgå stift, Helsingfors, 1866. ANJOU, Svenska kyrkans historia etc., Sthlm 1866. BEISSEL, Die Verehrung der Heiligen und ihrer Reliquien in Deutschland, 1892. BEXELL, Bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnes historia, Sthlm 1835. BJÖRLING, Katarina skola, Sthlm 1913. DE BRUN, Från det gamla Stockholm, Sthlm 1914; Det medeltida Stockholm, Upsala 1911. BÅÅTH, Helgeandsholmen och Norrström I—II, Upsala 1916. CARLÉN, Stockholms kyrkor, Sthlm 1864. CORNELIUS, Handbok i svenska kyrkans historia, Upsala 1867. ELMERS, Stockholm I—IV, Sthlm 1800—01. FERLIN, Stockholms stad I—II, Sthlm 1858. GUINCHARD, Stockholms stads utveckling, i Minnesskrift vid Stadsfullmäktiges 50-årsjubileum 1913. GULLSTRAND, Bidrag till den svenska sockensjälstyrelsens historia under 1600-talet, Sthlm 1923. HEDAR, Ecclesiastiska räkenskaper i kammarsarkivet, i Meddelanden från svenska riksarkivet ny följd I: 65, Sthlm 1926. HEDQVIST, Den kristna kärleksverksamheten i Sverige under medeltiden, Strängnäs 1893. (HEDRÉN), Kort berättelse om St Jacobi Kyrkoskola 1817. Herdaminen för de olika stiftet. HERLITZ, Svensk stadsförvaltning på 1830-talet, Sthlm 1924. HILDEBRAND, K., Stockholms historia, i Stockholm 1897 I—III, Sthlm 1897. Kyrkohistorisk årsskrift 1900—1925. Legender från Sveriges medeltid illustrerade i svensk medeltidskonst, utg. av Emilia Fogelklou, Andreas Lindblom och Elias Wessén, Sthlm 1917. LINDBLOM, A., Från Jakobs kyrkoskola till Vasa läroverk, Sthlm 1926. LUNDEQUIST, Stockholms stads historia I—III, Sthlm 1828. LUNDIN och STRINDBERG, Gamla Stockholm, Sthlm 1912. LUNDMARK, Hedvig Eleonora kyrka, i SVERIGES KYRKOR, Stockholm, bd III, Sthlm 1920. LÜDEKE, Denkmal der Wiedereröffnung der Deutschen Kirche in Stockholm 1821. MANKELL, A., Musikens historia I—III, Sthlm 1828. MANNSTRÖM, Adolf Fredriks kyrka, i SVERIGES KYRKOR, Stockholm, bd V, Sthlm 1924. MESSENIUS, Chronika om Stockholm etc. år 1629, i Hist. bibliotek I. MÜLLER, Fattigvården i Stockholm, Sthlm 1906. NORDBERG, Clarae minne, Sthlm 1727. NORLIND, Svensk musikhistoria, Sthlm 1918. S. Eriks årsböcker 1903—1927. SCHALLING, Den kyrkliga jordens rättsliga ställning i Sverige, Upsala 1920. SETH, Grevesmühliska samskolan 1814—1914, Sthlm 1914. SIMONSSON, Storkyrkans församlingshistoria, i SVERIGES KYRKOR, Stockholm, bd I, Sthlm 1924. STAF, Klara kyrka, i SVERIGES KYRKOR, Stockholm, bd VI, Sthlm 1927. STRIDSBERG, Klara skola 1644—1880, Sthlm 1880. STYFFE, Några drag ur Stockholms stads förvaltningshistoria etc., Sthlm 1889. THULIN, G., Jemförelse mellan den borgerliga kommunen och den kyrkliga, Lund 1890; Ordinarie prästerliga tjänster i privilegierade territoriella församlingar, Sthlm 1916; Utredning angående klockar-, organist- och kantors (kyrkosångar) befattningarna, Sthlm 1919. Utredningar rörande statens mark och tomter i Stockholm verkställda genom riksarkivet V, Sthlm 1913. VESSBERG, Stockholmska skolförhållanden 1684, i Pedagogisk tidskrift 1916. WESTÉN, Hofclericiets historia I—IV, Sthlm 1799—1850. WITTING, FREDR., St. Jacobs minne, Sthlm 1771. WRANGEL, F. U., Stockholms historia I—V, Sthlm 1902—16; Blasieholmen och dess inbyggare, Sthlm 1914. ZETTERSTEN, Svenska flottans historia I—III, Norrtälje 1903. ÖSTMAN, Stockholms magistrat och rådhusrätt, i Stockholms rådhus, festskrift 1915.¹

¹ Förf. har dessutom haft tillfälle att, efter vederbörlig jämförelse med originalkällorna, draga nytta av de excerpter rörande församlingens historia, särskilt kyrkoherdebiografierna, som samlats av däv. vice pastorn i Jakob och Johannes, numera kyrkoherden i Glemminge, E. ALTHIN

Fig. 1. Jakobs kyrka, västfasad.
Westfassade. West front.

KAP. I.

Medeltiden.

Stockholms stad hade knappast sett sitt första sekel, när en helgedom, ägnad S. Jakob, blivit rest på norra stranden av den breda och brusande ström, som omflöt holmen, där stad och fäste lågo. De färdevägar till lands och vatten, som här möttes, tillväxte i betydelse jämsides med stadens egen. Den höga åsen, som på norra landet sträckte sig nästan fram till strömmen, skilde skarpt de östra och västra »malmarne» från varandra. Över den smala remsan mellan stranden och åsens södra spets fortsattes Stockholms norra bro över strömmen av en s. k. sandbro. Vägar ledde vidare upp över »berget» samt utmed dess östra och västra sidor. Den senare var allmänna vägen till Upsala. På vardera sidan om bergets vildmark, som under medeltidens strider om Stockholm erbjöd en fördelaktig och ofta nyttjad anfallsposition, uppväxte småningom odlade och bebyggda områden, sammanfattade under det gemensamma namnet Norrmalm. Utan att höra till staden, har denna förstad, »suburbium», haft dess uppblomstring att tacka för sin egen, som tidvis steg till den grad, att själva staden måste frukta konkurrensen. Hur utvecklingen slutade med inkorporering kommer nedan att berättas. Här behöver icke beröras de olika meningar, som framlagts angående ägande- eller dispositionsrätten till Norrmalm under medeltiden — huruvida kronan, staden eller Klara kloster innehaft större eller mindre områden. Sannolikt ha förhållandena under de två sekler varom här är fråga växlat. De djupare orsakerna till bebyggelsen behöva här icke heller efterlysas. I stort sett är dess avhängighet av Stockholms närhet ett klart faktum. Att där funnits kålgårdar och täppor, bebodda gårdar samt vissa karakteristiska institutioner torde i detta sammanhang vara huvudsaken.

Den västra delen av Norrmalm dominerades framför allt av Klara kloster. Den östra delen åter — den smala remsan mellan åsen och vattenleden från Roslagstrakten till den djupt inskränande sjövikens (numer Nybroviken) — omfattade tre kända allmänna anläggningar: S. Jakobs kapell eller kyrka från 1300-talets förra hälft, S. Jörans hospital¹ från omkring 1420 samt den kungliga trädgården från åtminstone

¹ Det omstridda läget av S. Jörans hospital beröres i Johannes historia. Att det legat i S. Jakobs kyrkas relativa närhet, är emellertid en visshet. Det äldre spetälskehus, som omtalas från Magnus Ladulås' tid, förlägges bl. a. av WITTING på ytterst osäkra grunder till östra delen av Norrmalm. Angående samma hospitalområde och dess donerande till Klara kloster, se D. S. II nr 922 och 975. På senare stället omtalas sagda hospitals läge såsom »iuxta pontem Stockholm ad aquilonem», d. v. s. vid Norrbro.

Karl Knutssons tid. En båthamn fanns också, som naturligt var och senare fartygsfynd visat, i de inre delarna av sjövikén.¹

»Konungens kålgård» undergick 1454 en utvidgning åt norr. Den värdering, som då skedde av tomterna i fråga, upplyser oss om vad slags folk, som då ägde gårdar, apel- eller kålgårdar i trakten av S. Jakobs kyrka.² Sålunda nämnes herr Christer Nilssons gård — troligtvis tillhörig arvingarne till den då avlidne riksdrotsen Christer Nilsson Vasa — samt Kort Rogges tomt, sannolikt ägd av den blivande Strängnäs-biskopen med samma namn. Också andliga stiftelser hade här egendomar: S. Jörans hospital, Helgeandshuset, Sjalakoret, Söndagsallmosan, Svartbrödraklostret etc. Eljes äro tomtägarna skeppsmästare, timmermän, bagare, skomakare, slaktare o. d. Enligt Messenius skulle den östra delen av malmen varit rikare bebyggd än den västra:

»Norre förstadh har ingen knut
om Brunkeberget väster ut,
men på andre sijdan öster,
thär byggia mången man löster.»³

Möjligt är, att det kapell på Norrmalm, som redan 1311 säges vara »de novo exstructa» (ånyo uppfört) motsvarar S. Jakobs helgedom. I sådant fall skulle dess historia kunna antagas sträcka sig ännu längre tillbaka. Med visshet möta vi S. Jakobs kyrka på 1320-talet, då den omtalas såsom föremål för ett par testamentsdonationer.⁴ 1328 få vi även upplysningen, att där var anställd en präst. Senare omtalas också prästgård⁵ samt kyrkogård.⁶

Vad slags gudstjänsthus var nu denna åt S. Jakob helgade kyrka eller kapell, och vem var S. Jakob?⁷ Den senare frågan är lätt besvarad. På 1300-talet var kulten av S. Jago di Compostella, den äldre aposteln Jakob, Sebedei son, vitt utbredd.⁸ Vi behöva här blott erinra om Birgittas och hennes makes spanska pilgrimsfärd. Att ifrågavarande kyrka verkligen hade sin patronus i S. Jakob, aposteln, som han plägade nämnas, betygas även dokumentariskt.⁹ Denna visshet kan bidraga till en lösning av den första frågan.

Angående tillkomsten av den medeltida S. Jakobs kyrka ha vitt skilda teorier framkastats. Dels har man antagit, att den östra norrmalmsdelen i egenskap av en uthamn för Stockholm redan under 1300-talets förra hälft skulle nått den utveckling

¹ Se härom LITHBERGS uppsats i S. Eriks årsbok 1917.

² Stockholms stads jordebok 1454 ²⁰/₈.

³ MESSENIUS, Chronika om Stockholm, Andra boken. Tr. Hist. bibliotek I.

⁴ D. S. IV nr 2601 och 2654, dat. respektive före 1327 och 1328 ¹⁶/₃.

⁵ Peringskiöld's diarium fol. 1263, dat. 1345.

⁶ D. S. IV nr 3903, dat. 1345 ²³/₂. Tr. i WITTING, bil. 27.

⁷ Utom apostlarna dyrkades åtskilliga helgon med namnet Jakob, t. ex. S. Jakob Alemanus, S. Jakob Martyr, S. Jakob av Tarantaise m. fl.

⁸ Denne S. Jakob var Johannes broder. Jfr Johannes historia.

⁹ Supplik till påven Eugen IV, dat. 1433 ⁸/₁₂ och bulla, dat. s. d. K. H. Karlssons avskrifter R. A.

och folkmängd, att en särskild kyrkas byggande påkallats.¹ Den skulle då från början varit en församlingskyrka, utbruten ur Solna socken, som sedan äldsta tider sträckt sig över hela Norrmalm och möjligtvis ännu längre österut.² Mot denna teori talar det faktiska samband, som även framgent kan påpekas mellan Solna och S. Jakobs kyrka, vars kyrkoherdar åtminstone i ett känt fall varit samma person.³ När pallium för ärkebiskop Heming skulle lösas år 1343, står S. Jakobs bidrag antecknat som tilllägg efter Solna församlings och utgör endast 12 öre, medan Solna ger 4 marker och övriga variera kring samma summa.⁴ Vid reduktionen av kyrkornas silverskatter 1527 levererade herr Henrik i Solna S. Jakobs förråd.⁵ Dessutom talas alltid om S. Nikolai såsom den enda sockenkyrkan i Stockholm.⁶ Messenius tycks dock avse en allmännare delaktighet i S. Jakobs kyrka, när han säger, att »Sancht Jacobs kyrkia alla the upsatte så skön man vill se»; och faktiskt kallas den år 1433 *ecclesia parrochialis*, d. v. s. församlingskyrka.⁷

Kapell på malmarna för särskilda ändamål voro emellertid ej okända. 1347 t. ex. begärde konung Magnus Eriksson hos påven Clemens VI tillstånd för kaplanen i det kapell han ärnade stifta på endera malmen att utan tillstånd av kyrkoherdarna där begrava alla fattiga, som avlida i staden.⁸ Tillståndet gavs med förbehåll för församlingskyrkans rätt (»fiat, salvo iure parrochialis ecclesie»).

En annan teori sätter S. Jakobs kyrka i samband med det S. Jakobs gille, som enligt en bevarad sigillstamp funnits i Stockholm, sannolikt redan under 1300-talet.⁹ Att medeltida gillen kunde hålla sig med särskilda, fristående kapell bevisas av flere exempel.¹⁰ Antagandet bestyrkes i detta fall också därav, att S. Nikolai kyrka, som eljes hyste de flesta Stockholmsgillenas kapell, saknade något dylikt för S. Jakobs. Däremot kunde åter anföras, att ovan omtalade testamenten nämna S. Jakobs kyrka, men icke något gille. Om man likväl accepterar gille-teorien, får man också tänka sig, att S. Jakobs kyrka varit knuten till de speciella intressen, som varit gillet. Det helgon, som i varje fall var namngivare för kyrkan såväl som gillet, dyrkades fram-

¹ LITHBERG i S. Eriks årsbok 1917.

² Den av WITTING, bil. nr 3, omnämnda tavlan i Solna kyrka med uppgifter om socknens forna omfattning är numera försvunnen. Jfr STAF i SVERIGES KYRKOR, Stockholm, bd VI, h. 1, s. 24—25.

³ Gerekin Benekini 1426, se SIMONSSON i SVERIGES KYRKOR, Stockholm, bd I, h. 1, s. 127.

⁴ D. S. IV nr 3754. Ytterligare kan påpekas, att kyrkoherden i Solna år 1497 åtminstone haft intressen i denna trakt — han hade tillvällat sig en källare under S. Jörans hus. Stockholms stads jordebok 1497 $\frac{8}{5}$.

⁵ 1527 års räktekammarbok K. A.

⁶ SIMONSSON i SVERIGES KYRKOR, Stockholm, bd I, h. 1, s. 127.

⁷ Supplik till Eugen IV 1433 $\frac{8}{12}$. K. H. Karlssons avskrifter ur Vatikanarkivet, R. A.

⁸ D. S. IV nr 4226 och 4234.

⁹ ADOLF SCHÜCK i S. Eriks årsbok 1925.

¹⁰ I Visby och Upsala funnos även S. Jakobsgillen och i förstnämnda stad ett S. Jakobs kapell. SCHÜCK, anförda ställe.

för allt såsom de resandes skyddspatron. Hans egna attributer, varmed han också på ovannämnda sigillstamp är utrustad, voro pilgrimens: stav, väska och musslor. Hans färder över havet mellan Judaland och Spanien gjorde honom ägnad att särskilt omhulda de sjöfarande.¹

I betraktande av S. Jakobs kyrkas läge vid vägars och farvattens möte låter det väl tänka sig, att dess uppgifter haft med de färdande att göra. I den riktningen pekar också ett testamente av år 1523, som skänker en summa till S. Jakob utanför staden »til förbetre væger oc stiger».² Under den tid, då Johan III:s påbegynta S. Jakobs kyrka stod ofullbordad, har den enligt senare uppgift fått tjäna sjöfarande finnar till gudstjänstlokal — därvid måhända avsiktligt eller icke upprätthållande en äldre tradition.³

Hurudan än själva tillkomsten för S. Jakobs kyrka varit, kunna vi med skäl antaga, att dess funktioner under 1300- och 1400-talen ha skiftat med den omgivande traktens, det blivande församlingsterritoriets, större eller mindre blomstring. Någon jämn utveckling från ett lantligt och glest bebyggt strandområde till stadsliknande samhälle har detta icke genomlupit. Krig, eld och farsoter ha tidvis vållat hämmande avbrott och tillbakagång. Att digerdödens period på 1300-talet innebar en ödeläggelse här som annorstädes torde vara otvivelaktigt. Ju striktare man vill tyda uppgiften om S. Jöransgårdens, de spetälskes hemvist, belägenhet invid S. Jakobs kyrka, ju glesare bör man naturligen tänka sig den omgivande bebyggelsen vid tiden för hospitalets anläggning, d. v. s. 1420-talet.⁴ Brandhärjningar på Norrmalm känna vi t. ex. från striderna mellan Karl Knutsson och ärkebiskop Jöns samt från Sten Stures fejder med dansken. Under sista skedet av S. Jakobs kyrkas medeltida tillvaro slutligen, det nationella genombrottets tid, torde hela Norrmalm som en följd av kampen om Stockholm legat härjat och folkarmt.

Så mycket lättare var det då för Gustav Vasa att genomföra nedbrytandet av kyrkor och kloster på malmarna, vilket han ansåg nödvändigt både med hänsyn till den strategiska betydelse, dylika byggnader vid anfall mot Stockholm visat sig äga, och i den praktiska avsikten att bruka materialet för stadens befästningar. Vid 1527 års ryktbara Västärksriksdag fick han alla ståndens bekräftelse till beslutet. Detta innebar, att S. Jakobs medeltida kyrka upphörde att existera.⁵ Samtidigt undergick Norr-

¹ S. Jakobs legend återgiven i *Legender från Sveriges medeltid etc.*, utg. av EMILIA FOGELKLOU, ANDREAS LINDBLOM och ELIAS WESSÉN.

² Perg. brev 1523 ¹⁶/₃, R. A.

³ Se nedan s. 23 not 4.

⁴ Jfr härmed den samtida nedgångsperioden för Klara kloster. STAF I SVERIGES KYRKOR, Stockholm, bd VI, h. 1, s. 19. År 1439 torde emellertid någon tämligen betydande byggnad funnits nära S. Jakobs kyrka, enär strafflagen av s. å. säges ha blivit antagen vid ett möte av riksens råd vid (apud) S. Jakobs kyrka. WITTING, bil. 28. Det kan emellertid naturligtvis också tänkas, att mötet hållits i det fria.

⁵ Huruvida platsen för den medeltida och den nutida kyrkan är alldeles densamma, behandlas i den konsthistoriska delen av detta arbete.

Fig. 2. Norrmalm på 1500-talet, detalj av »vädersonstavlan» 1528.
 Die Stadtviertel Norrmalm. Ausschnitt eines Gemäldes 1528. Suburb Norrmalm, detail of a painting 1528.

malm i kyrkligt hänseende den förändringen, att medan det förut tillhört en landsförsamling, Solna, blev det år 1529 med hela denna socken lagt under stadens kyrka, S. Nikolai.

Om S. Jakobs kyrka under medeltiden tidtals närmast sig en allmän sockenkyrkas ställning eller helt igenom haft sina särskilda uppgifter är svårt att avgöra. Att de närmast kringboende förrättat sin andakt där och begagnat kyrkogården kan väl antagas, utan att man därför kan tala om någon egen församlingsbildning. Vill man betrakta det medeltida lilla samhället på östra delen av Norrmalm som en kyrklig krets för sig, torde det närmast få anses som en annexbildning i utkanten av Solna socken.

Kyrkornas försvinnande på malmarna betydde emellertid ingalunda dessas tillbakagång i övrigt. Tvärtom innebar fredstiden, trots dess påbud om handels- och hantverkstvång till städernas förmån, en småningom skeende lugn utveckling även för Stockholms malmar. Utflyttning från staden påskyndades av orsaker, som nedan beröras. Redan från 1500-talets mitt betraktas malmarna som samhällen, de där borde ordnas efter vanligt stadsmanér.¹ Före seklets slut voro malmarna indelade i kvarter, och de upprepade befallningarna om stenläggning och stenhus gälla även för dem. Den vidare utvecklingen behandlas i följande kapitel.

¹ K. brev 1562 ²⁴/₅ påbjuder, att vid utflyttning på malmen skola platser ordentligt utstakas samt gator och gränder mellan dem anläggas. R. R.

Fig. 3. Stockholm från norr 1574. Kopparstick av Frantz Hogenberg.

Stockholm von Norden 1574.

Stockholm from the north 1574

KAP. II.

A. Den Lutherska församlingens uppkomst.

När Johan III planerar återuppbyggandet av S. Jakobs kyrka å samma plats, där den medeltida legat, är det troligt, att hans allmänna byggnadsintressen förena sig med den lust han även eljest visade att försona och hela, där Gustav I:s radikalism gått fram på kyrkligt område.¹ Det personella beståndet i den stadsdel, där S. Jakobs kyrka skulle resas, den s. k. Östra malmen eller Norra förstadens östra kvarter, kan knappast vid denna tidpunkt ha varit av betydighet nog att påkalla bildandet av egen församling;² däremot hade den samlade folkmängden i stadens kyrkor vuxit så stor, att 1575 års kyrkoordning föreskrivit byggandet av en kyrka på varje malm, så att menigheten skulle slippa trängas.³ Man började också uppföra S. Klara kyrka, som blev fullbordad omkring 1590⁴ och fungerade såsom Norrmalms kyrka ända fram

¹ Jfr LUNDMARK i SVERIGES KYRKOR, Stockholm, S. Jakobs Kyrkas byggnadshistoria.

² År 1600 funnos ej mer än 58 skottebetalande hushåll i hela Norra förstaden. ÖSTMAN i Stockholms rådhus och råd, Festskrift 1915, s. 31.

³ Kyrkoordningar och förslag därtill före 1686 I, s. 348. På Södermalm började också samtidigt Maria kyrkas återuppbyggande. Dess byggnadshistoria företer ett med S. Jakobs ganska lika förlopp.

⁴ STAF i SVERIGES KYRKOR, Stockholm, Bd. VI, h. 1, s. 29 ff.

till »malmskillnaden» vid S. Jakobs invigning 1643.¹ Att samma energi icke kom att nedläggas på arbetet med S. Jakob, tyder på att behovet av två kyrkor på malmen ännu icke var trängande. I och med en särskild kyrkoherdes tillsättande för Norrmalm, skiljdes denna stadsdel definitivt från Storkyrkoförsamlingens gemenskap.²

Hur än må förhålla sig med planerna på egen församlingsbildning å Norrmalms östra del, möta oss i källorna endast sporadiska uppgifter angående själva kyrkans uppförande. Att denna kyrka, om den blivit färdigbragt, likaväl som under medeltiden skulle försetts med egna präster och kyrkobetjäning, får man emellertid naturligtvis antaga.

De uttryck vi återfinna för Johan III:s byggnadsplaner tyda på att det huvudsakligast varit kronan, som bekostat bygget, under förmedling av Stockholms stadsmyndigheter — och möjligen med bidrag även av stadsmedel.³ De tala ock för att Östermalmens invånare icke spelat någon roll som initiativtagare. Konungen avfordrade dem likväl dagsverken till kyrkobygget.⁴ För detta kan han ha haft olika grund: antingen utkrävde han av norrmalmsborna, varav en stor del för övrigt torde ha varit i kronans tjänst, de dagsverken de ändå voro honom skyldiga⁵ — befallningen kan då betraktas såsom en anordning av kronans tillgångar för kyrkobygget — eller avsåg han att betona den gemensamma skyldighet att bidraga, som ålåg alla dem, som kunde få glädje av kyrkan.⁶ För detta senare talar, att även adeln på Norrmalm krävdes på dagsverken. I varje fall är det tydligt, att initiativet är kungligt.

¹ Redan 1594 talas om herr Håkan, kyrkoherde på Norrmalm. Ännu under 1620- och 30-talen heter det alltid — således även sedan S. Jakobs bygge igångsatts — m. Peder, kyrkoherde här i Norra förstaden o. s. v. M. Håkan liksom m. Peder är kyrkoherde i S. Klara.

² Kons. prot. 1596 ²⁴/₇ R. A. För Norrmalms ecklesiastika förhållanden under den tid malmen utgjorde en församling hänvisas till STAFS undersökning i SVERIGES KYRKOR, Stockholm Bd VI, h. 1.

³ År 1591 ha 300 daler utbetalts till »Lasse Ericsson borgmester», efter konungens sedel, utav den summa, som Eskil Jönsson haver på myntet av Hans Olsson. 1592 bekom borgmästare Olof Gregersson 1194 ¹/₄ dal. till S. Jakobs bygge. Han uppbar även medlen till S. Klara bygge. Sandbergs saml. K. A. Skottemedel gävos även till bygget enligt ÖSTMAN, a. a. s. 29.

⁴ Fullmakt för Erik Björnsson 1588 ¹⁸/₄ R. R.

⁵ WITTING för, s. 5 och 11, not. c., kronans anspråk på Norrmalm tillbaka till Magnus Ladulås bytesbrev 1286 ²²/₅, med Upsala domkyrka och utvalde ärkebiskop. Västra delen av Norrmalm lades s. å. till Klara kloster, men kronans anspråk å den östra kvarstodo. Om de ock senare hört till klostret, upplivades likväl kronans rätt genom Västerås riksdagsbeslut, som upphävde Norrmalmskyrkornas existens. Vid denna tid funnos emellertid stora delar av malmen, till staden eller enskilda genom gåvor, byten eller köp avhända kronan, vars behållna jord numera utgjorde vissa, åtskilda områden. Över Norrmalms inbyggare behöll emellertid kronan ett visst dominium, då deras tomtören och dagsverken hörde under slottet, fastän de i alla övriga skyldigheter samt judiciellt voro lagda till Stockholms stad. Sthlms priv. 1529. Joh. III:s fullmakt för borgm. och råd i Stockholm 1573 ¹⁹/₂, WITTING, bil. 4. Enligt Hertig Karls resol. 1602 ²⁶/₁₁ skulle alla deras utlagor gå till slottet. Jfr St. mark och tomter V:III.

⁶ Jfr härmed, att vid stadskyrkans, d. v. s. Storkyrkans, byggnadsarbeten skulle »hvar man som y staden boor, hielpe till» etc. Se Sthlms tänkebok 1584 ¹⁶/₃. Rå. A.

2. *Sveriges kyrkor. Stockholm IV.*

Johan III:s planer på S. Jakobs kyrkobygge strandade emellertid på hans död och följande tids oroliga förhållanden.¹ Sin fullföljd få de först under den utomordentliga verksamhetsperiod, som betecknas av Gustav Adolfs regering och Kristinas förmyndartid. Under den tidrymd av omkring ett halvt sekel, som förflöt mellan den första ansatsen till kyrkobygge och dess verkliga fullbordan, utvecklades emellertid den stadsdel, som skulle komma att utgöra S. Jakobs församling, så kraftigt, att hänsyn till denna torde varit av största betydelse för S. Jakobs kyrkas äntliga tillkomst och tanken på församlingen alltså denna gång t. o. m. avgörande. Naturligtvis måste man antaga, att residensstaden under ett rikets blomstringsskede som 1600-talets förra hälft och under en styrelse som den dåvarande, på överståthållareplatsen företrädd av den nitiske Klas Fleming, skulle anses vanprydd av en ruinliknande kyrkobyggnad, även om den låge i en förstad. Dess fullbordande kom ju också att till tiden sammanfalla med Flemings övriga verksamhet för stadens yttre ordnande, därvid regleringen av Norrmalm icke betydde minst. Men betrakta vi det dåvarande Norrmalms situation i allmänhet, förstå vi också, att med tidens behov av kyrkoliv den östra Norrmalmsdelen numera väl kunde behöva en egen kyrka och utgöra en särskild församling.² Det åberopas också i Kristinas fullmakt för S. Jakobs första kyrkoherde,³ att »Vi icke uthan hugnadt och behagh förspörje, huru som denna vår residentz- och hufvudstadh Stockholm medh dess förstäder tilltager och med invånere tillväxer och populeras» etc., varför hon påminner sig sin plikt, icke blott att stifta en god civil ordning ibland dessa stadens inbyggare, utan först och främst samt nödigast och nyttigast skatta omsorgen, »det Gudz den högstes namn, igenom hvars gudomlige välsignelse land och rikers sampt regementers och städers beståndh, increment och tillväxt härkommer och flyter, må tillbörligen äras, hans församling här på jordene upbygges, och hans helige ordh iblandh människorne spridas och utbredas. Alt fördenskull hafve Vi varit förorsakade att låta förfärdiga och fullborda den kyrkian Sancte Jakob uthi Stockholms norre förstadh» etc. Initiativet synes denna gång t. o. m. utgått från de blivande församlingsborna.⁴

I sitt svar på borgerskapets postuler år 1544⁵ hade Gustav I föreskrivit, att på Norrmalm endast finge bo »fiskare och andre gode embetsmen, stadenom til nytto», och jämväl vid vite förbjudit allt köpslagande på malmarna. Dessa påbud upprepades i senare privilegier och ingingo såsom led i den allmänna näringspolitik, som syftade att förlägga all handel till städerna från landsbygden, dit ännu också Norr-

¹ För de byggnadsplaner, som förehafts under Karl IX:s tid, hänvisas till den konsthistoriska delen av arbetet.

² Det gäller icke blott för Stockholm, utan för hela riket, att denna period är synnerligen rik på kyrkobyggen.

³ R. R. 1643 ²⁵/₁₁. Delvis tr. i St. mark och tomter V, s. 71, bil. B.

⁴ Jfr nedan s. 20 not 5.

⁵ WITTING s. 10—11.

malm i detta hänseende räknades. Likväl lockade malmens utrymme, liksom den befolkning, som redan slagit sig ned där, åtskilliga handlande att småningom t. o. m. öppna bodar härute. Gustav I:s förordning 1552 om stenhus i staden föranledde en utflyttning till malmarna av de fattigare borgare, som icke hade råd att uppföra sådana.¹ Bättre situerade förlade dit sina krydd- och lustgårdar. Ödestomter på Norrmalm upptogos också tidigt av den lägre hovbetjäningen och kronans krigsfolk,² varigenom dess samhörighet med kronan ju förstärktes. Johan III hade ju avsett att uppmuntra malmarna med kyrkobyggen, och redan under hans tid ansågs en tomt å Norrmalm såsom en förmånlig kunglig donation. Huru dessa i utveckling stadda områden administrerades är ovan berört. Den närmare uppsikten var under Johan III:s tid anförtrodd åt s. k. malmfogdar. Malmens ställning, delvis under kronans och delvis under stadens styrelse, båda företrädda av dessa fogdar, gav anledning till stridigheter och klagomål samt föranledde slutligen, att hertig Karl år 1602 skiljde malmen från stadens jurisdiktion och gav den dess egen.³

Ur denna frihet utvecklade sig småningom, i jämbredd med malmens allmänna förkovran i folkmängd, handel och näringar, en så stor självständighet, att Norra förstaden, som den numera kallas, slutligen intog en ställning av särskild stad med egen rådstuga, riksdagsfullmäktige, vapen och sigill samt handelsfrihet och skråordning. Löfte om fulla stadsprivilegier gavs av Gustav Adolf 1616, rätten att uppbära skott, sak- och tomtören 1622, och 1624 förelägo även de slutgiltiga privilegierna upptecknade.⁴ Utfärdade blevo de emellertid aldrig. Stockholms stad motarbetade helt naturligt förstadens frihetssträvan, särskilt beträffande handel och utskylder, men först under förmyndartiden besvärade man sig hos regeringen, som hörde båda parterna och slutligen 1635⁵ fann för gott, »att Norremalm bliffer i ett corpus medh staden sammanstött», vilket vore »icke allenast skäligt, uthan och till bägges dheras egen regering och tillväxt beqvämare och nyttigare, ja hela rijket hederligare.»⁶ Norrmalm lades alltså nu helt under Stockholms stads styrelse och domsrätt, men fick därvid rätt att välja en av borgmästarna och tvenne rådmän samt att ha egen underrätt, en kämnärstuga. Samtidigt uttalades, att Hennes Maj:t härefter »mäst alle handtvercker å malmerne och kiöpmännerne i staden vill boendes haffva.»

Inför den utveckling den Norra förstaden sålunda genomgått bör det icke förvåna, om man var betänkt även på en andra kyrka med egen församling. I Norra för-

¹ Också de billigare skatteförhållandena på malmen bidro till dennas befolkande. Jfr ÖSMAN, a. a. s. 31.

² N. förstadens förklaringspunkter 1635, WITTING bil. 8.

³ Ytterligare bekräftat i Norrköping 1604, WITTING bil. 8.

⁴ WITTING, bil. 6—8.

⁵ WITTING, bil. 9, jfr. Stockholms tänkebok 1635 ¹³/₆ och St. mark och tomter V: s. 6.

⁶ WITTING sätter denna utgång i samband med att Stockholm, som tidigare lytt under Upplands guvernör eller landshövding, år 1634 fått sin egen överståthållare, den för stadens förkovran så nitiske Klas Fleming.

stadens förklaringspunkter 1635 anföres, att medan dess gårdar vid tiden för de av Stockholms stad återopade privilegierna — således vid slutet av 1500-talet senast — icke överstege 100, de nu voro fler än 1,000.¹ En tomtöreslängd från 1614 visar för Norra förstadens östra kvarter 89 tomter och för dess västra 79. 1624 ha båda kvarteren omkring 300. 1626 anger en mantalslängd ca 500 gårdar för Östra Norrmalm, därav 336 lågo på ändan av Ladugårdslandet. 1629 hade Norrmalm 3,024 inneväpnare, därav 1,790 bodde på östra delen, 1634 hade Östermalm över 600 gårdar och nära 3,000 inneväpnare.² 1645 hade Ladugårdsland redan över 500 tomter och Östra Malmen i övrigt 550. Bebyggelsen försköts alltmer österut, där det s. k. Ladugårdslandet intogs och bildade en ny förstad.³ Dessa siffror må belysa utvecklingen i dess helhet för Norrmalm och den östra delens i synnerhet. Regleringen av Norrmalm under 1630-talet berövade många deras hus och gårdar. Som ersättning sku de upptaga billiga tomter på Ladugårdslandet, som 1639 inkorporerades med Norrmalm. 1636, då tomtören erlades för 275 gårdar i västra kvarteret och 86 i det östra, hade Ladugårdslandet ej mindre än 365.⁴

Den kyrka, som hittills varit Norra förstadens tillflykt, var ju S. Klara, och den hade nu ett ocentralt läge i väster. Det steg Gustaf Adolf tog för att fullborda S. Jakobs kyrka, vilket fullföljdes av förmyndarregeringen och medförde bildandet av en egen församling å Norrmalms östra del, synes således väl motiverat, utan att man behöver söka efter några speciella intressens påverkan.

Att de olika kategorier, som befolkade det blivande församlingsområdet — kronans militära och civila folk, borgare och redan nu en del ståndspersoner — voro verksamt intresserade av kyrkobygget visas bäst genom de stora sammanskjutningar av medel man gjorde. Härom berättas såväl de insamlingsböcker, som förvaras i kyrkans arkiv, som kyrkobyggets räkenskaper i kammarsarkivet. Synbarligen ha också Norrmalmsborna tagit första steget till byggets fullbordande. Deras oförmögenhet att med egna medel genomföra verket har emellertid drivit dem att söka kunglig hjälp.⁵

Redan 1622 förljudes, att Gustaf Adolf påbjudit, »att alla församlingar lithen och stoor skulle hielpa till att uppbygga een kyrkia uthi Stockholm på Norrmalm».⁶

¹ Om gårdarna till en del voro befolkade med flera personer eller hushåll — den ovan återopade längden gäller tydligen det senare, då kvinnor och barn ej upptagas — inräknades bland tomterna också de obebodda gårdarna o. d.

² Mantalslängder 1629 och 1634, St. A.

³ Namnet efter de kungliga ladugårdarna, som legat en vid förutvarande Skogsinstitutets tomt, nu Engelska kyrkans, och en i trakten av Fiskartorpet.

⁴ Stockholms räkenskaper 1636, St. A.

⁵ K. brev 1624 ²³/₇ till alla biskopar. Westinska saml. vol. 1073, U U B. Det heter där, att Norrmalmsborna andragit sitt gudfruktiga förehavande att upprätta S. Jakobs kyrka samt sin oförmåga därtill.

⁶ Petrus Spaaks brev 1622 ²⁸/₃ till allmogen i Väderslö (Vederslöv) och Dänningelanda. Sandbergs saml. K. A.

Detta påbud gällde hela riket. De, som hade penningar, skulle bidraga därmed, och de, som hade bättre tillgång på spannmål, fingo lämna sådan. »Doch så att alla maatalagh moste ther till något hielpa.» Av brevet framgår, att en enspannare farit genom hela stiftet ifråga (Växiö) och besökt socknarna i tur och ordning för att giva konungens vilja tillkänna. De insamlade medlen skulle hopsamlas i Bergunda eller Växiö för detta stift. Kyrkans män och herr Nils (kyrkoherden i den socken brevet gäller) kunde eljes också utse något av kyrkans pengar eller av dem, som kyrkan ägde fordra, samt lägga detta till bidragen. En bilagd lista över dessa visar, att varje bondes anpart varierade mellan 1 och 5 spann råg samt 2 till 14 spann korn.¹ Detta exempel från en småländsk socken speglar väl åtminstone de allmänna dragen av hur insamlandet överallt borde tillgå.

Det var sålunda intet mindre än en hela rikets beskattning, som var avsedd att bilda den ekonomiska grundvalen för S. Jakobs kyrkobygge. Att ett kyrkobygge var något, som borde påräkna alla kristliga invånares intresse, även i avlägsna trakter, är på 1600-talet en uppfattning, som ofta tar sig praktiska uttryck.² Det är att märka, att dylik beskattning sker stiftsvis.

Hur det emellertid gick med denna allmänna anstalt för byggnadsföretaget, få vi höra av några kungliga brev från det senare 1620-talet.³ 1628 förklarar Gustav Adolf, att »effter dett på Södermalm een långlig tidh i bygningh stående kyrkian är nu meer-dels färdigh, och hvadh som än felar, snart till att fullborda, allenast består dess feel uthi een summa penningar. Så medan vij förnimme, att dhet till S. Jacobs kyrkias opå Norrmalm fullbordan gifne penningar icke så högdt förslå dett man skall kunna dermedh den fullborda, och långsambligen vill tillgå, för än såsom man fodra den skall mechtigh varda. Derföre hafue vij för gott funnidt, att medh samma penningar låtha tillfyllest giöra den opå Södermalm så när fullendade, och vij frambedeles vidh gifvin legenheet sielfve låtha förbyggia och fullborda S. Jacobs kyrekia». Vidare

¹ 1 spann = $\frac{1}{2}$ tunna.

² Allmänna hjälper till kyrkobyggen voro ingalunda ovanliga. Till både Katarina, Jakobs och Kungsholms kyrkobyggen ansågos Stockholms övriga församlingar böra bidraga. Bidragen voro emellertid efter vars och ens lägenhet. Man åberopar, då det gäller Katarina, exemplet »säm sig tilldrog med Ste Jacob, när hoon skulle restaureras». Den närmsta parallellen till S. Jakobsbygget är emellertid Maria Magdalenas. 1621 $\frac{1}{7}$ få Södermalmsborna tillstånd att draga kring om hela riket och söka hjälp till deras kyrkobyggning. Hur långt den allmänna hjälpsamheten sträckt sig i dylika fall belyses av följande exempel: alla Stockholms kyrkor fingo genom kollektmedel bidraga till Nystads kyrkobygge 1625, till Trosa 1628, Kexholms 1638, ja till kyrkobygge i stiftet Osnabrück 1653 och Sondershausen s. å. Det allmänna bidragandet till kyrkobyggning blir under 1700-talet institution genom en rad av stadgar. Se t. ex. k. cirkulär 1728 $\frac{8}{3}$, k. resol. på prästerskapets besvär 1731 $\frac{14}{9}$ och 1739 $\frac{9}{6}$, k. brev 1759 $\frac{22}{3}$.

³ R. R. 1628 $\frac{4}{4}$ och 1629 $\frac{1}{6}$. I det senare upplyses, att de medel, som konungen donerat Södermalms kyrkobygge, ehuru de insamlats för S. Jakobs, ännu icke inkommit annat än från Upsala, Linköpings samt litet från Strängnäs stift. Att Västerås stift både lovat och levererat bidrag framgår dock tydligt av anteckningsboken 0:14 i S. Jakobs kyrkoarkiv.

bjuder han alla dem, som hava S. Jakobs byggnadsmedel om händer, att antvarda dem till Södermalms kyrkas föreståndare. För andra gången blev S. Jakobs kyrka således förbigången av en lyckligare konkurrent. Vi se den fullkomligt fria disposition konungen tillät sig över de insamlade medlen, som han ju helt enkelt överlät till en annan än den avsedda kyrkan. Visserligen ger han samtidigt löftet att själv bekosta fullbordandet av S. Jakob, men den lägenhet han hoppas på, kommer aldrig att inträffa. Traditionen om det kungliga löftet dör emellertid icke ut — när bygget verkligen på allvar sätts i gång, återopas det av regeringen som motiv för donationen av 100 skeppund takkoppar.¹

Det finnes i själva verket under 1600-talet ett visst system för att finansiera kyrkobyggen. Som allmän bakgrund framträda de här ovan beskrivna två hjälpkällorna — kungligt understöd och gemensam insamling av frivilliga gåvor. Den kungliga hjälpen består dels av direkt föräring, ofta i koppar och klockor,² och dels av anvisade räntor, leveranser i arbetskraft och material av kronomedel. Dessa senare poster kunde återkrävas eller efterskänkas, allt efter den ifrågavarande församlingens råd och lägenhet.³ På detta sätt framstår K. Maj:t i sin ställning till kyrkobyggena såsom deras allmänna »patronus» med högsta ansvar och tillsyn.⁴

Till de speciella anordningar av medel, som gjordes, hörde som regel också sakören.

De frivilliga gåvorna av allmänheten äro ovan berörda, då det framhölls, att ett så kristligt företag som ett kyrkobygge hade rätt att påkalla deltagande även från avlägsna trosförvanter. Insamlingssättet var för denna hjälp den skattelika form, som ovan antytts, gåvoböcker, kollekt eller rent av vanligt tiggeri. Stockholms kyrkor hade dessutom att förvänta uppmuntran från stadens övriga kyrkor.⁵

I de räkenskaper, som fördes särskilt över S. Jakobs bygge alltifrån 1634,⁶ återfinnas de flesta av dessa inkomsttitlar av blandad natur. Där upptagas gåvor av K. Maj:t och enskilda, försträckningar från Stockholms slotts medel, från Klosterkyrkan,⁷ från amiralitetet, sakören, slutligen lägerstadspenningar och andra avgifter,

¹ Rådsprotokoll 1637 ¹⁵/₃. Från regeringen ink. handl. 1637 ¹⁵/₂. K. A. Se vidare RR 1637 ¹⁵/₂, 1639 ³⁰/₁, ²¹/₂, 1640 ³¹/₃. 1639 skänktes ytterligare 500 skepp. takbleck, trots att riksskattmästaren skrev under »cum protestatione». Rådsprotokoll 1639 ⁵/₃. Drottningen skänkte även 25 skepp. koppar av stycken (kanoner) till en stor klocka i S. Jakob. RR 1648 ²⁶/₄.

² Se t. ex. rör. Tyska församlingen R. R. 1655 ²⁰/₄, S. Olai kyrka R. R. 1650 ²⁹/₁₁, Ladugårdslands 1666 ²⁵/₉.

³ Se nedan s. 26.

⁴ Jfr SCHALLING, Den kyrkliga jordens rättsliga ställning i Sverige, s. 222 ff.

⁵ Sthlms tänkebok 1655 ¹²/₁₂, Pol. koll. prot. 1674 ¹⁹/₃.

⁶ Förvaras i K. A. Börja redan med slutet av år 1633, då bygget troligen redan var i gång. Bandet 1634—48, f. 44—45: får Måns Svensson i lön för det omak han i 4 års tid för kyrkobyggeningen haft 300 daler. Uppgiften avser 1637.

⁷ Gråmunkarnas, d. v. s. Riddarholmskyrkan.

som fallit i S. Jakob.¹ Donatorerna omfatta alla möjliga kategorier, och man hade t. o. m. förfärdigat insamlingsböcker, som skulle sändas över till Finland och Livland. Sakörena synas härröra från olika domstolar och allehanda mål.² Med amiralitetet fördes en särskild räkning. Därifrån tog man en stor del av arbetskraften, smidesvaror m. m.³ Klosterkyrkans roll förklaras sannolikt därigenom att den brukades av den finska församlingen, som ej hade egen kyrka. Denna senare församlings präster hade haft vissa förmåner i S. Jakob, medan denna stod halvfärdig — åtminstone hade de verkställt begravningar på kyrkogården och tidvis haft rätt att hålla gudstjänst i kyrkan.⁴ Dessa förhållanden tyckas emellertid ha resulterat i en ekonomisk uppgörelse, som återspeglas i räkenskaperna och som tyder på uppfattningen, att man borde återbära till S. Jakob den inkomst som fallit genom försäljning av lägerställen å dess kyrkogård.

Ovan nämndes de stamböcker, som kringburits för att inbringa medel. Räkenskaperna visa, att en guldsmed förfärdigat en särskild skål, »som bäres omkring och begäres penningar uthj». Man avlönade särskilda personer, som kringburo den.⁵

¹ Man hade möjligen använt S. Jakobs kyrkogård oavbrutet sedan medeltiden trots kyrkans obrukbara tillstånd. Att kyrkogården existerade, framgår tydligt av Johan III:s brev 1580 ¹¹/₁ och ¹⁸/₄ R. R.

² Se t. ex. S. Jakobs räkenskaper, bandet 1634—38, f. 10—11: »aff deen Kongl. Regeringen saakfältt till S. Jacobz kyrckia»; fallet gällde förbrytelse å tingsvallen i Håbo hd. Den celebra saken mot Erik Oxenstierna, som i slagsmål dräpt de la Vallée, resulterade också i böter till S. Jakob R. prot. 1643 ¹⁶/₂ och ¹⁸/₂. I domen mellan Herman Wrangel ./ Lars Sparre och Andr. Buraeus, däri Wrangel tillerkändes 1,000 daler s. mt., förärade han ¹/₂ till S. Jakob, ¹/₂ till »Öfver-Pahlishe» kyrkan R. prot. 1643 ¹/₈. Se vidare R. R. 1635 ¹⁹/₁₁, 1637 ²³/₃. I rådsprotokollet 1636 ²²/₆ heter det, att den skotte, som haver förtegat något gods i tullen, skall böta 200 rd. till S. Jakobs kyrka.

³ Se vidare nedan, ang. amiralitetsförsamlingen.

⁴ Enligt Stockholms tänkebok 1623 ³/₂ får finska församlingen rätt att under pesttiden hålla gudstjänst i S. Jakob. Redan 1607 fingo finnarna k. resol. på dylik rätt, enligt bl. a. FERLIN, I, s. 426. 1628 ²⁸/₂ får finske pastorn rätt att uppbära likstodspengarna för sina åhörare, antingen de jordas på Klostret, S. Klara eller Södermalms kyrkogårdar. R. R. Detsamma torde ha gällt i praktiken om S. Jakobs. Räkenskaperna tala tydligt om den finska församlingens bruk att begrava där. I bd. 1634—38, f. 38—39 heter det t. ex.: »Till upbördh aff Klösterkyrckian, som finske församlingen uthi åthskillige tijder leffvereratt haffver, för lägerstadzpäningar i S. Jacob». I S. Jakobs räkenskaper 1644 lyder en kvitterad sedel »Bengt Bengtsson gode vän tillställer finske kyrchioheerden vellerde her Bertill, emot lychstoor han borde hafva vidh S. Jacobz kyrchia in till des gudztienster begyntes och kyrchioheerden der ankom» etc. Kvitto påtecknat av Barth. Horde-lius, finsk pastor. I handlingar rörande målet 1706 ang. rådman Joh. Erichssons grav i S. Jakobs kyrka framhålla hans arvingar, att denna kyrka intill restaurationsarbetena på 1630- och 40-talen, därvid Joh. Erichsson spelat en förtjänstfull roll, varit »allenast een yppen och så till säyandes otäckt sambplplatz för dhe medh fahrkåster hÿt ankomne finska reesande persohner att der bruuka sin gudztienst» Akta eccl. R. A.

⁵ I S. Jakobs räkenskaper 1634—38, f. 44—45 får man t. ex. veta, att löjtnant Per Olofsson för att han aktat på kyrkbygget och gått med kyrkans skål erhållit 45 daler 5 skill. Ibid. erhöi Johan Håph för att han gått omkring och skaffat pengar med kyrkans skål 109 daler 13 skill.

Medlen till kyrkobyggningen insamlades icke på en gång, utan böckerna fortsatte att kringskickas och gåvor registrerades under hela tiden byggandet pågick samt en tid därefter, då naturligtvis kompletteringar behövdes i inredning o. d. Gåvoböckerna börja redan 1625 med följande introduktion, som även illustrerar kronans och de enskildas ställning: »Then christeligha läsaren helso och ett gott sinne aff Gudh al-tijdh önskandes. Hvadh nijt och alffuar våre christne förfädher godh christen läsare, haffver hafft om theras religion och gudztienst, vittna icke allenast the heelighe och sköne kyrkior som the medh theras stora bekostnat haffua upbygdt; uthan och the många och rijke inkomster som the haffua lagdt til att uppeholla gudztiensten medh. Men huru kalle och tröghe barnen ther om äro vårdne, betyghar och vittnar nogh thet allena, at vij som noghast och illa kunne vidhmacht holla thet the bygdt och uprettat haffua. Ibland annat står här i vår huffvudstadh Stocholm för öghonen then herligha och sköna S. Jacops kyrkia på Östermalm, huilken höghloffligh och berömel-ligh i åminnelse K. Johan etc. fordom Sverighes, Götes och Vendes Kånung icke medh ringa omkostnadt så vijdt upbygdt hadhe, att hon medh måtteligh hielp hadhe kunnat fulbordas. Men hon haffuer alt sedhan ståt i regn och ovädher nakot och taaklöös, och såsom ropat effter hielp then ingen henne så lång tijdh haffuer velat bevijsa. Om sidher haffuer Gudh upvecht then stormechtighe och höghborne Furste och Herre Her Göstaff Adolph, S. G. och V. Konung, vår allernådigste konung nu regerandes, att H. K. M:t icke allenast haffver sielff tilsagdt henne een anseentlig hielp: uthan och medh sitt kånungligha breeff manat gott för henne hos alla sina troghna undersåtare at the thet samma skola göra, Gudh haffver och upvecht någhra andra gudhfruchtigha menniskior, som haffva låtitt thetta ährendet gå sikh til sinnes, och på sikh taghit thenna kyrkias fulbordan i verket stella, så frampt the nödhforffigh hielp ther til kunna bekomma. Är nu förthenskul någhon högh eller lågh, leekt eller lärd, fremmande eller inlendsk, som låther sikh vårda om sin religion och gudztienst, om sin nestes saligheet, ia om Gudz, sin eghen och sitt fädherneslands hedher och ähra, han varder visserligha sin hand här til uplåtandes, och här til giffuandes hvadh hans rådher och förmögenheet tilsäggher. Inthet tvifflandes at om thet skeer af tronne och ett gott upsåt, at thet iu visserlighen varder Gudhi behaghelighit, och det effter sijn rijka förrådher och runda lyffte iu öffverflödigt vedergella och belöna skall. Her medh then godhhiertade läsaren Gudhj til all välferd kerlighen befalandes. I. R. E. A. Hvadh någon här til giffuer, han ville thet i thenna book strax anteckna.»

Bland dem, som uppmuntrat S. Jakobs kyrkbygge med bidrag är främst Kungl. Maj:t själv samt åtskilliga stormän,¹ varibland Axel Oxenstierna, riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhielm, överståthållaren Klas Fleming, fältmarskalken Gustaf Horn, general Lennart Torstensson, riksdrotsen Gabriel G:son Oxenstierna, riksmarsken Jakob De la Gardie, hovmarskalken Ture Sparre, herr Peder Sparre, herr Axel Banér,

¹ Bidragen äro antecknade redan fr. o. m. 1625, men inbetalningen utlovas vanligen först när bygget, för att citera Rudbeckius, »fult angår».

fru Anna Skytte samt ståthållarne Ernst och Peter Kruse, Frans Krusebjörn, ja t. o. m. landshövdingen i Österbotten, Melcher Wernstedt, och ståthållaren i Riga, Anders Eriksson. Biskopen i Västerås, Johannes Rudbeckius, antecknar bidrag både för sig själv och sitt stift.¹ Bidragssummorna variera mycket; bland dem, som givit de största äro Axel Oxenstierna 500 daler smt, Fleming något mer än 400, Gabriel Oxenstierna 300 daler, Gustaf Horn 300, Jakob De la Gardie 250, Gyllenhielm 200. De la Gardie gav dessutom 100 kistor glas, värda 700 daler. Inom amiralitetsstaten gjorde man insamlingar på gemensamma listor vid flera tillfällen.² Ur armbössan på Skeppsholmen fick man också bidrag. Men även enklare folk drar sitt strå till stacken — långa listor tala om småbidrag, t. ex. av Caspar apotekare, Frans vinskänk, Grels bagares hustru, Didrik skinnare, Staffan skomakare o. s. v.³ Utom penningbidrag lämnades också gåvor i materialier eller prydnadsföremål. Så ha vi redan sett, att drottningen skänkte koppar, De la Gardie glas; vidare gav Gustaf Horn en ljuskrona, riksräntmästaren Märten Rosenstierna en föräring i murtegel, Arnod pappersmakare 1 ris papper, hustru Karin Märten Trätz' en post sågbräder etc. Redan i de tidigare räkenskaperna finna vi, att herr Bengt Oxenstierna och överste Joen Pedersson donerat två mässhakar, men först invigningsåret 1643 börja dylika gåvor rikligare förekomma. Då ger borgmästaren Jakob Grundel en förgylld kalk, Adolf barberares hustru en altarduk med knytning, bokbindare Jonatio en handbok o. s. v.

Till de inkomster, som kyrkan s. a. s. själv förtjänade, hörde uppbörden för lägerställen och bänkrum samt inkomster för begravningsringning. I ett öppet brev 1640 ³¹/₁₀ gav överståthållaren kyrkvärdarna tillstånd till försäljning av lägerställen samt fastställde en taxa därför.⁴ Fr. o. m. 1643 vidtog försäljningen av bänkrum. Säsom hyra för ett sådant och även i betalning för lägerplats förekommo emellanåt föremål, såsom en kalk, en ljusstake el. dyl.

Den ekonomiska grundvalen för S. Jakobs kyrkas tillblivelse karakteriseras bäst genom sammanställandet av tvenne yttranden från tiden några decennier senare. Vardera visar en ensidig uppfattning, men tillsammans ge de den rätta bilden. Överståthållaren Rålamb säger 1675, att S. Jakobs kyrka är »bracht till perfection af dåvarande öfverståthållare och borgmestare och råd*h* i Stockholm, — — — — største deelen af privatorum gifmildheet».⁵ Kyrkoherde Pontinus med flere församlingens målsmän åter förklara, att Sveriges konungar »medh deras eenskylte egne bekåstningh

¹ Från stiftets gåva avskiljes en »serdeles» post från Kopparberget.

² 35 personer vid amiralitetet, både amiraler, andra officerare och civilmilitära personer hade skänkt tillsammans 414 daler smt. S. Jakobs räkenskaper 1634—38, f. 22—23.

³ Bl. a. torde man ha infunnit sig med skålen vid gästabud: så förekomma bidrag av den eller dens gäster.

⁴ S. Jakobs räkenskaper 1639—41, bil. Dylik försäljning hade dock enligt räkenskaperna skett redan förut.

⁵ Inlaga, dat. 1675 ¹²/₈, emot amiralitetets påstående ang. Ladugårdslands kyrka. R. A. Handl. rör. Stockholm, vol. 37.

och arbetzfolk h låtit S:t Jacobs kyrkia uthaff des grundvaahl opbyggia så att densamma alldeles Eders Kongl. Maj:ttz egne kyrkia åhr». ¹ Alla de olika bidragen, som in-flöto, bildade en kyrkans egen kassa, och det är dess inkomster och utgifter räkenskaperna avse. När denna kassa ej förslår, är kronan närmast att ge handräckning genom anordning av räntor eller på annat sätt. ² Kronan var emellertid betänkt på att återkräva utläggerna av församlingen, när denna väl hunnit stadgas. Men då församlingens äldste och föreståndare klagat hos K. M:t över dessa fordringar från byggnadstiden, behagade K. M:t — nu Karl XI:s förmyndare — i brev 1662 ¹⁷/₁₀ för all framtid befria församlingen från dylik skuld. ³ Församlingens representanter hade icke försummat åberopa, att hon måst på kunglig befallning förskjuta en summa till Katarina kyrkas byggnad.

Den överhet, som borde ha omsorgen om en huvudstadens kyrkobyggnad vid dess tillblivelse såväl som senare, representerades främst av kronan, men även av stadens myndigheter. Som vi sett, hade ju också bådadera haft sin hand med i byggnadshistorien. Bådadera mötas emellertid i ett ämbete, vars bärare i sin person utkristalliserar det överhetens intresse, som följer S. Jakobs kyrkas och därmed dess församlings skapande. Både i följd av sin ställning såsom överståthållare och genom sina driftiga egenskaper intager Klas Fleming en dominerande plats i det första kapitlet av den lutherska S. Jakobs historia. När kyrkobygget på allvar sättes i gång, är det Fleming, som gör överenskommelsen med mästern Henrik Blom angående stenhuggeriarbetena. Likaså avtalar han med mästern Hans Förster villkoren för allt murarbete. Genom Fleming ske anvisningarna av kronans medel, han rekvirerar leveranser från staden, amiralitetet, Stockholms slott etc. ⁴ Överståthållaren är också den, som genom taxan för försäljning av lägerställen ordnar denna inkomst för kyrkokassan. Kronans direkta överhöghet över Norrmalm, som bottnat i medeltida traditioner och alltsedan tagit sig flerahanda uttryck, hade ju eljes genom Norrmalms inkorporering med Stockholms stad 1635 samt stadens privilegier 1636 i hög grad trätt tillbaka för de borgerliga stadsmyndigheternas rätt, och av dessa kom också den nybildade församlingen att ännu länge stå i starkt beroende. ⁵ Men när det gäller kyrko-

¹ Acta eccl. R. A. Odat. und. supplik, sannolikt fr. omkr. 1680, då skolprivilegier begäras. Det starka betonandet av kronans rätt är här tendentiöst och riktat emot magistratens anspråk.

² Enligt sedel i S. Jakobs räkenskaper 1642—43 anvisades t. ex. av Upplands från 1641 behållna ordinarie ränta 1,500 daler smt värde. Samma post brukade eljes anvisas Stockholms gymnasium.

³ R. R. WITTING, bil. 31 och 32. För åren 1635—40 samt 1642 och 1643 uppgick summan av kronans försträckningar till 4,680:11 daler smt.

⁴ R. R. 1662 ¹⁷/₁₀. S. Jakobs räkenskaper.

⁵ I Privilegierna för Stockholm av 1636 skiljes likväl fortfarande på Norr- och Södermalm, så att blott det senare är skyldigt staden sina dagsverken. Eljes ägde staden av båda malmarna uppbära all ränta och rättighet. Jfr St. mark och tomter V: s. 10—13.

byggen, intar kronan även i fortsättningen en ställning av allmän »patronus», med högsta ansvar och omsorg om det hela, utövad närmast genom överståthållaren.¹

B. Församlingens avgränsning mot andra församlingar.

Såsom vi ovan sett, hörde även Norrmalms östra del till S. Klara församling, sedan hela malmen avsöndrats från Storkyrkoförsamlingen. Denna gemensamma Norrmalms församling härrörde från 1590-talet² och räckte ända till S. Jakobs kyrkas invigning år 1643. Den östra likaväl som den västra delen av malmen deltog uti den utveckling, som vi sett leda i det närmaste till egen stadsbildning och som slutligen resulterade i uppdelningen i tvenne församlingar. Den geografiska tudelningen av malmen genom Brunkeberg är redan tidigare markerad i namnen östra och västra malmen.³ Det var också Brunkeberg, som togs till gräns i den »malmskillnad», som kom till uttryck i den kungl. fullmakten för S. Jakobs första kyrkoherde, dat. 1643 ²⁵/₁₁.⁴ Där heter det, att: »Vi hafve och i lika måtto för en och annars beqvemlighet skull uthi förbe:te Stockholms norre förstadh boendes sampt bättre skick och order uthi kyrkioväsendet nödigt och nyttigt funnet, att offbe:te Stockholms Norre förstadh må och skall uthi tvenne pastorater och församlingar skiftas och delas, i så måtto att hvad östan om Brunkeberg ifrån torget är beläget, medh de uthi nye staden på Ladugårdslandet boendes, skola förläggias till S:t Jacobs kyrka, och hvad ifrån torget på västan sidan är beläget med sampt de, som byggia och bo uppå Munkelägrat, skole höra och lyda till S:t Clara kyrka och där sin gudstjänst förrätta, jämväl och till kyrkoherdarne uthi be:te församlingar den rättighet, som de efter Gudhs och världzlig lagh sampt christiligit och lofligit bruk äre skyllige, gifva och erläggia» etc.

Härmed hade S. Jakobs församling fått sin bestående västra gräns, som alltefter

¹ Att denna kronans medverkan vid bygget av S. Jakob icke framkallades av Norrmalms särställning (se ovan s. 17 not 5) framgår bäst av att hon utövade ett liknande patronat när det gällde Södermalms kyrkor. Även icke territoriella församlingar, som Finska eller Tyska, åtnjoto kronans understöd vid sina kyrkbyggen.

² Enligt Hertig Karls reg. 1593 ¹⁵/₃ R. A., cit. av SIMONSSON i SVERIGES KYRKOR, Stockholm bd. I h. 1, s. 146, not 6, hörde ännu Norrmalm under Storkyrkan. Enligt SIMONSSON skulle först 1596 ²⁴/₇ (Kons. prot. R. A.) utsetts en särskild kyrkoherde för Norrmalm och separationen såmedelst inträtt. Likväl talas redan 1594 om herr Håkan, kyrkoherde på Norrmalm, uti Markimtiondelängd, Sandbergs saml. K. A. Jfr ovan s. 17 not 1. Herr Håkan var kyrkoherde i S. Klara. Jfr även STAF i SVERIGES KYRKOR, Stockholm, bd. VI, h. 1, s. 29.

³ Beteckningen, som ju kvarlever i Malmskillnadsgatans namn, brukas åtminstone redan på 1570-talet, ehuru man då oftare talade om Norrmalms östra del eller östra kvarter. Se t. ex. Handl. rör. Sthlm vol. 37 R. A. Den utomordentligt starka geografiska tudelningen framträder också på varje äldre bild.

⁴ R. R. tr. i St. mark och tomter V, s. 71.

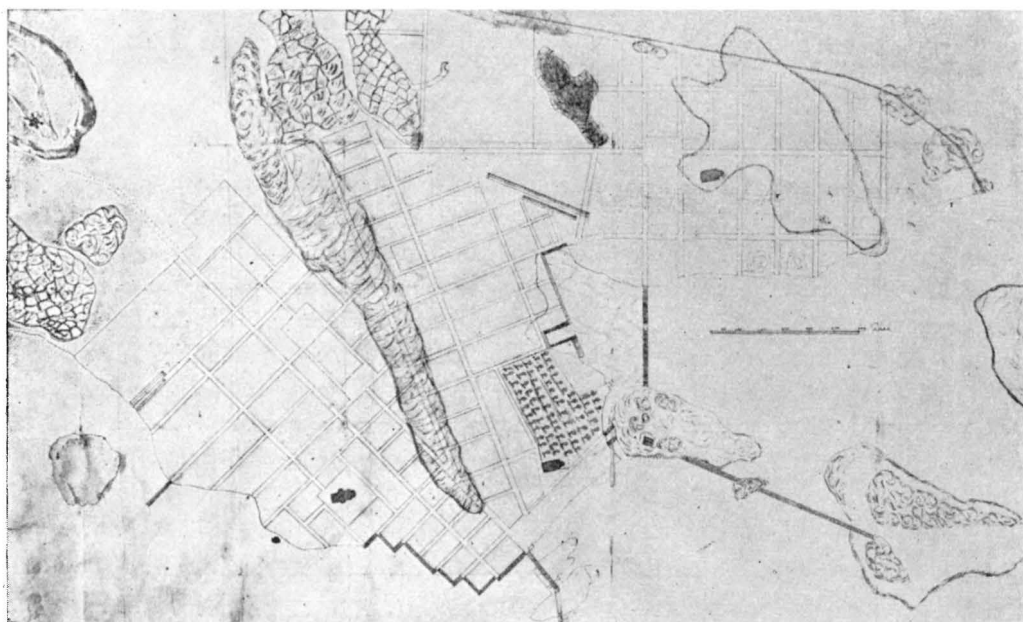

Fig. 4. Detalj av karta över Stockholm 1640. Krigsarkivet.

Karte über Stockholm 1640. Ausschnitt.

Map of Stockholm 1640. Detail.

bebyggelsens fortskridande norrut förlängdes utefter Tullportsgatan (nu Döbelngatan) och slutligen 1888 längst i nordväst gjorde en västlig avkrok utefter Odengatan och Sveavägen.¹ Den nuvarande gränsen i norr, Kungsgatan, tillkom först genom skilsmässa från Johannes på 1900-talet (då = Lutternsgatan).

Den gamla norra gränsen sammanföll med stadens och flyttades alltså med denna. En karta från början av 1600-talet visar dess sträckning från trakten i närheten av Kungsbacken (eller Adolf Fredriks kyrka) österut till Träskrännilen, som ungefär följde nuvarande Birger Jarlsgatans lopp.² Med tullgränsens vidare förflyttning omkring 1670 till nuvarande Norrtull och före seklets slut till Roslagstull hade staden och därmed församlingen nått sin förblivande norra gräns och mött Brunnsvikens vatten.³

¹ Till följd av de missförhållanden, som genom senare gaturegleringar inträtt så till vida att församlingsgränserna kommit att skära vissa kvarter och tomter, stadfäste K. M:t, efter församlingarnas hörande, 1888 ¹⁰/₁₁ smärre gränsregleringar, varigenom hela kvarter eller kvartersdelar från Jakob och Johannes församlingar lades till Östermalms eller Adolf Fredriks samt vice versa. Inalles betydde detta för Jakobs och Johannes församlingar en ökning av 11 personer (— 93 till Östermalm och + 104 från Adolf Fredrik).

² BÅÅTH i S. Eriks Årsbok 1909, s. 80.

³ Rådet resolverade 1653 ²⁴/₅, att till S. Jakobs församling skulle höra den gamla stadsmuren samt kapellet på berget (Johannes). Den senare bebyggda trakten norr därom, vilken tillfallit

Fig. 5. Detalj av karta över Stockholm 1645—46. Krigsarkivet.

Karte über Stockholm 1645—46. Ausschnitt.

Map of Stockholm 1645—46. Detail.

Den södra markeras av Strömmen, sedan K. M:t 1906 ¹⁶/₃, efter vederbörande församlingars medgivande, tillagt Storkyrkoförsamlingen hela Helgeandsholmen, som förut varit delad mellan Klara och Jakob. För tillkomsten av den östra slutligen måste vi undersöka S. Jakobs förhållande till den nuvarande Hedvig Eleonora eller Östermalms församling, länge kallad Ladugårdslands.¹

Den relation S. Jakobs församling har till amiralitets- och Ladugårdslandsförsamlingarna måste av skäl, som nedan tydligt framgå, behandlas enhetligt. Härvid bör noga fasthållas, att vi ha att göra dels med en icke territoriell och dels med en territoriell församling, vilka båda för en tid dock sammansmälta till en. Den ekklesiastiska enhet, som bildades av alla till amiralitetsstaten hörande med deras egna präster, kunde vid första påseendet synas ha sitt bestämda territorium i flottans förlägnings-

staden genom utvidgningar 1649 och 1670, förklarades höra till församlingen i sammanhang med uppgörelserna angående Johannesområdet på 1670-talet. Jfr Johannes historia.

¹ Som ovan påpekats, avses med »Östermalm» delen mellan Brunkeberg och nuvarande Östermalm, som icke fick sitt namn förrän genom stadsfullmäktigebeslut 1885, i sammanhang med dess utökande med Djurgården. SVERIGES KYRKOR, Stockholm, bd. III, h. 2, s. 143.

område, Skeppsholmen.¹ Där låg ju amiralitetets egen kyrka med dess betjänte, och där bodde under början av 1600-talet till största delen flottans officerare och sjöfolk. Men denna militära församling var i själva verket lika litet territoriell som den är i dag, då den likväl t. o. m. bär namn av territoriet. Dess personella omfång sträckte sig ut över holmarnas gränser — till kölar, spridda över hela Östersjön, och snart nog även till fasta landet, där båtsmän o. a. sjöfolk bosatte sig i allt större antal. Det är självfallet, att Norrmalms östra del och dess nya stad utåt Ladugårdsland låg bäst till för dem, som hade sin tjänst knuten till Skeppsholmen. Teoretiskt hörde däremot både gamla och nya holmen, liksom nuvarande Kastellholmen² till först S. Klaras och därefter S. Jakobs församlings territorium.³

Den »intressesfär», som amiralitetet genom sjöfolkets bosättning kom att få på fastlandet, bevakades därhän, att man lyckades få företrädesrätt vid tomtköp. Detta gällde den gamla kungsladugårdsmarken, »Ladugårdsgärdet»,⁴ som av kronan 1640 delvis uppläts till Stockholms stad i och för försäljning och bebyggelse av tomter, varvid »våre och cronones tiänare och siöfolkk» skulle vara närmast till att få inlösa dem.⁵ Denna nya stadsdel, begynnelsen till våra dagars Östermalm, hörde ursprungligen såsom landsbygd till Solna församling, men vi ha ovan sett, att den vid S. Jakobs församlings tillkomst lades dit.

Det fanns emellertid utom de lokala relationerna ännu en personlig: det var superintendenten vid amiralitetet, som blev S. Jakobs förste kyrkoherde, och denna förbindelse fortsattes även under hans två närmaste efterträdare.⁶ Orsaken till denna förening av de två prästerliga befattningarna uppger förste innehavaren vara den, att han såsom kyrkoherde i S. Jakob skulle komma sin superintendentur närmare.⁷ Förut

¹ Blasieholmen kallades »gamla Skeppsholmen» och den nuvarande skeppsholmen »nya». Mellan dem befann sig — ungefär = grunden för Nationalmuseum — den s. k. »Kyrkholmen», en liten holme, som fått sitt namn av amiralitetets där belägna träkyrka. (Se kartan s. 29). Skeppsholmen hette tidigare Vangsön eller Lustholmen och Blasieholmen Kåplingeholmen. Från och med mitten av 1500-talet, då kronans fartyg förlades dit, fick emellertid Blasieholmen namnet Skeppsholmen, som bevarades till 1640-talet, då det ärvdes av den holme, dit flottan förflyttats. St. mark och tomter V, s. 91. Blasieholmen har möjligtvis sitt namn efter Blasius Dundee, en köpman som inflyttat på Johan III:s tid. Versioner av namnet äro »Blaskeholmen» och »Blocksjöholmen».

² Namnet efter kastellet, som där uppfördes vid mitten av 1600-talet. Förut kallades den »Skansen», »Notholmen» eller »Blockhusholmen» växlande. FERLIN I, s. 767.

³ Se nedan ang. skilsmässan från Ladugårdslandet, då gränsen förlades öster om holmarna, som sålunda bibehöll samhörigheten med Norrmalm. Själva marken tillhörde då som nu kronan. Kronans rätt till holmarna stöddes på reduktionen från Klara kloster, som under medeltiden ägt dem. St. mark och tomter V, s. 91.

⁴ Motsvarade det senare s. k. Ladugårdslandet, icke vårt Ladugårdsgärde.

⁵ K. brev 1640 ⁵/₃, cit. i SVERIGES KYRKOR, bd. III, h. 2, s. 133—34 samt i St. mark och tomter V s. 12.

⁶ Superintendturen inrättades fr. o. m. 1623. K. A. Skeppsgårdshandl. 1623—26.

⁷ Supplik till K. M:t 1651 ¹⁰/₇. Acta ecl. R. A.

hade han varit pastor i Sorunda socken. Gustav Adolf hade förordnat, att detta pastorat skulle vara beneficium antingen för sjöstatens superintendent eller någon av de andra holmpredikanterna.¹

Amiralitetets intresse för S. Jakobs kyrkobygge är ovan berört på tal om de frivilliga bidragen genom insamlingar. Likaså är nämnt den insats, som från amiralitetets sida gjorts genom arbetskraft och byggnadsmaterial. Möjligtvis ha dessa insatser i förening med det naturliga lokala intresset småningom hos amiralitetsfolket alstrat föreställningen om att S. Jakob framför allt byggts för sjöstatens räkning. Åtminstone framlyser den synpunkten ur en skrivelse till K. M:t från amiralitetskollegium mer än trettio år senare,² då man beträffande den nya Ladugårdslandskyrkan vill försäkra sig om amiralitetets överhöghet, så att den ej kommer under borgmästare och råds disposition, »liksom medh Ste Jacobz kyrckia skedt är».³ Att den förra uppfattningen är felaktig framgår ju redan av ovanstående redogörelse för S. Jakobs kyrkas tillkomst. Det har där påpekats, att en särskild räkning fördes med amiralitetet under pågående kyrkobygge. Där föres som vanligt debet och kredit med inräknade leveranser och utbetalta poster — vad man fått i folk och material gottgöres ur kyrkans kassa och utgör ingalunda någon skänk.⁴ Det betonas också av överståt-

¹ Amir. koll. reg. 1643 ²¹/₁₁. R. A. I amir. koll. brev 1643 ¹⁹/₁₁ heter det, att »nu ändoch för:bete Amiralitezsuperintendentens nu mehr är förordnadt at vara och bliffva pastor uti den nys fullbordade kyrkian S. Jacob och fördenskuldh fuller moste quittera berörde Sorunda församlingh och sigh här i stadhen nedsättia» etc., så rekommenderas en annan amir. präst till Sorunda.

² Skymtar redan i amir. koll. prot. 1670 ¹⁹/₁₂.

³ Amir. koll. prot. 1675 ¹³/₄.

⁴ S. Jakobs räkenskaper 1634—57. Jfr amiralitetets huvudböcker i R. A. En annan sak är, att kronans skepp stundom nyttjas till frakt för kyrkobyggets behov — det sammanhänger med den ovanberörda handräckningen från kronan. Så heter det t. ex. i uppgörelsen mellan Klas Fleming och m. Blom ang. stenhuggeriarbetet att byggnadsstenen från Öland och Gotland skall hämtas med kronans skepp eller ock frakten betalas av kyrkans pengar. Såsom ett exempel på hur räkenskaperna fördes mellan S. Jakob och amiralitetet må följande anföras ur amir. huvudbok för 1634, s. 23—24:

»S. Jacobz kyrckia (Debet)	(Credit)
denn 18 junij betaltt för 1056 foot	30 junij aff Grels Gustaffssonn 150 rd
Ölandzsteenn, för huardt 100, 9 rdlr	som s. Botvedh Raffvaldssonn teste-
löper..... 141: 24	menterade kyrckian, är i dr.kmt 225: —
Stenhugger Hinrich Blom bekommit	Dito aff herr Hinrich Flämingh bekom-
på kyrckioarbetett öfuer dett han	mit 400 rd..... 600: —
bordhe haffva på hussett 327: 16	
per soldo kyrkian att fordra 355: 24	
825: —	825»

Det ovan omtalade »hussett» är det under bygge varande amiralitetshuset, där Blom också hade stenhuggerarbetet om hand. — Det är att märka, att amiralitetet hade liknande leveranser till kungsgården på Ladugårdsland, reparebanan, Stockholms slott, Ladugårdsbron o. s. v.

ZETTERSTEN har i Sv. Flottans historia I, s. 179 felaktigt uppgivit, att amiralitetets Holm-

hållaren Rålamb i hans inlaga mot ovanstående amiralitetskollegii brev, att de officerare, som »enär Blasijholmen, som nu medh huus bebygd är, var Skepzholmen, uti Ste Jacobs kyrekia hafva hafft och ännu hafva een heel bänckeradh att göra dheras gudztjänst, som och uti deras kyrkiogårdar att begrafva deras lik, hafvandes dhe intet som officerare utan som andre christmilde menniskior, hvar effter sitt ämbne hulpet till kyrkians fullbordan, som i sahl. konung Johans tijdh var begynt, och sedan under Hennes Kongl. Majj:tz drottningh Christinae minoritet bracht till perfection» etc. Vad amiralitetet bidragit med vid kyrkans bygge har således varit betald arbetskraft och materiel samt frivilliga, privata gåvor. Några pretentioner, grundade på ekonomiska bidrag, kunde det således icke hava.

Man frågar sig då om möjligen sjöfolket utgjort den övervägande delen av den nybildade församlingen. Redan före kyrkans invigning 1643 hade ju, såsom vi ovan sett, sjöfolket fått företrädesrätt till tomtköp i den »nya staden» å Ladugårdslandet.¹ Befolkandet av den nya stadsdelen hade emellertid först och främst, som ovan påpekats, befordrats genom gaturegleringen, som tvingat från husägarna deras gårdar. Enligt k. brev 1639 ²⁸/₂ till Klas Fleming talas om den ersättning K. Mt vill ge staden och sitt trogna borgerskap genom Ladugårdsområdet. Hur utvecklingen fortgått kunna vi blott finna genom att rådfråga mantalslängderna. 1629, då Norrmalms östra kvarter räknar 1,790 invånare, utgöres endast summa 762 av sjöfolk, arklifolk och »allehanda holmfolk», d. v. s. hantverkare i flottans tjänst — således icke halva befolkningen. För övrigt bebos territoriet av borgare, soldater o. a. krigsfolk till lands, kronans och adelns tjänare, hantverkare vid slottet, skrivare i kansli och kammar, statstjänare samt löst folk och fattiga. 1634 var befolkningssumman 2,869, därav »sjöfolk, arklifolk och holmfolk» 1,169. Det är tydligt, att det sjömilitära inslaget i befolkningen icke dominerar. S. Jakobs församling var från början en vanlig stadsförsamling, där de borgerliga elementen blandades med sjöfolk så väl som med andra kronans tjänare av både militär och civil natur.²

Slående är också kontrasten mellan S. Jakobs och den s. k. amiralitetskyrkans tillkomst. I förra fallet skymtar amiralitetet blott på det sätt, som ovan omtalats. Den myndighet, som överskyggar det hela, är överståthållarens. Namnet amiralitetskyrka nämnes ännu mindre. När Ladugårdsland får sin kyrka, är det däremot helt

kyrka skulle ha kallats S. Jakob. Detta torde bero på att han missförstått räkenskaperna år 1634, där leveranser förekomma till S. Jakobs kyrka. Denna byggdes ju, som vi ovan sett, fr. o. m. 1634 (el. 1633), men Z. tror, att dess bygge börjat först på 40-talet. Amir. huvudbokens leveranser till S. Jakob år 1634 — som av Z. åberopas — upptaga bl. a. en stor kvantitet Ölandssten — Holmkyrkan, som för övrigt var färdig d. å., var ju av trä.

¹ Ovan s. 30. 1675 ¹⁰/₅ (amir. koll. prot.) beslutar amir. koll. att hos K. Mt begära, att alla gårdar och tomter, som bli »till köps» på Ladugårdsland skola säljas till amirats betjänte. Detta blev dock icke genomfört.

² Om det borgerliga elementets styrka vid tiden för skilsmässan från S. Jakob, se nedan, s. 34 not 6.

och hållet under amiralitetets ledning, och dess namn blir också »amiralitetskyrkan».¹ Från och med 1650 börjades på amiralitetets räkning ett nytt kyrkbygge på Kyrkholmen, men detta avstannade, och när det på 1660- och 70-talen upptogs, gällde det kyrka på Ladugårdsland.² Direktionen över kyrkbygget tillkom en amiral eller någon annan officer, som fick kollegiets förtroendeuppdrag.³ Amiralitetsprästerna voro tillika Ladugårdslandskyrkans präster, och 1673 uttalar amir. kollegiet sig principiellt för att när stenkyrkan väl blir färdig, skall »inge andre af församlingens ledemöother än officerare under staten blifva kyrkiones föreståndare och sänxmän och under Collegii disposition hafva inseende på dess nytta och förkåfringh».⁴ Ännu efter amiralitetets förflyttning till Karlskrona på 1680-talet och inpå 1700-talet fortfor dess uppsikt över Ladugårdslandsförsamlingen genom en särskild inspektör.⁵

Vid S. Jakobs församlingsbildning spåras intet som helst inflytande från amiralitetskollegium. Visserligen blir amiralitetsskrivaren Ebbe Simonsson kyrkvärd, men detta är sannolikt i egenskap av husägare i S. Jakobs församling — en egenskap som åtminstone av 1645 års tomtöreslängd bestyrkes.

Den nuvarande Östermalms eller Hedvig Eleonora församling⁶ är således till sin uppkomst en garnisonsförsamling — S. Jakobs däremot en vanlig stadsförsamling med samma folkbestånd av borgerliga samt kronbetjänter som t. ex. S. Klaras. När den förra ursprungligen utgjorde en del av S. Jakobs, hade den militära parten av dess befolkning ännu icke helt givit den dess prägel. Dess karaktär var, som ovan framhållits, ett nyupptaget stadsområde, lämpat för »utflyttare» av främst kronans folk, men även av borgare.

Intressant är emellertid att konstatera amiralitetsförsamlingens tendens att bli territoriell. Hur amiralitetet vetat bevaka sina rättigheter å Ladugårdslandet gentemot dess övriga inbyggare är ovan berättat. På grund av den lokala närheten, kanske också i samband med att kyrkoherden och superintendenten voro en och samma person, hade en del av amiralitetets folk, officerare som gemena, kommit att hålla sig till S. Jakob. En konfusion uppstod, som ledde till förvecklingar mellan prästerna, och som avspeglas i försöken att avveckla densamma. Det kungliga brevet, som konfirmerar amiralitetets rätt till Sorunda pastorat 1653 $\frac{6}{5}$ ⁷, gör ett försök till en

¹ Kallas den nya eller amir. kyrkan på Ladugårdsland till skillnad från den gamla Holmkyrkan.

² Amir. reg. 1651 $\frac{21}{1}$, amir. prot. 1670 $\frac{19}{12}$ etc. I amir. prot. 1675 $\frac{21}{3}$ heter det, att man måste skaffa sig K. M:ts resolution på att få bygga en ny kyrka på Ladugårdsland.

³ SVERIGES KYRKOR, Stockholm, bd III, h. 2, s. 136—37 och 140 ff.

⁴ Amir. prot. 1673 $\frac{13}{2}$. Inom kyrkvärdskapet representerades emellertid även borgarne. Amir. prot. 1678 $\frac{8}{3}$ talar om, att den ena kyrkvärden i Ladugårdsland var kommandör, den andre glasmästare.

⁵ SVERIGES KYRKOR, Stockholm, bd. III, h. 2, s. 141.

⁶ Ang. namnet, se SVERIGES KYRKOR, Stockholm, bd. III, h. 2, s. 142.

⁷ Flottans arkiv, Avskr. av K. brev 1640—1740. R. A.

ordentlig församlingsdelning: de officerare, som ha skaffat sig bänkrum och gravar i S. Jakob, få rätt att hålla sig till denna församling, men eljes skola de båda församlingarna skiljas så att »sjöfolket, officerare och gemene som boo på Ladugårdzlandet och malmarne, skola ifrån denna tiden lyda till bem:te Holmkyrkia och utgiöra deras påskpenningar och all annan rättighet allenast till amiralitetspredikanterne».¹ Här är således amiralitetsförsamlingens ställning såsom icke-territoriell klar.² Den föreskrivna ordningen kunde ej upprätthållas. 1654 finner K. M:t, som nu »något bättre och grundligare om saksens beskaffenheet» blivit underrättad, att S. Jakobs kyrkoherde blir lidande genom förlusten av sjöfolkets påskamål och övriga accidentier, som rätteligen borde tillkomma kyrkoherdeämbetet. Det betonas, att han ju dessutom är deras superintendent. Han återfår nu alla dessa rättigheter över innevånarne på Östermalm och Ladugårdsland, evad de äro militärer eller icke. Särskilt ömmande var vid denna tidpunkt, att S. Jakob försvagats genom den »grässliga» branden.³

Emellertid fortsatte de prästerliga trätorerna och man gjorde upprepade intrång på varandras rättigheter. Förslag till överenskommelser göras,⁴ men slutligen utverkar amiralitetskollegium K. M:ts resolution 1672 ¹⁷/₄ angående en verklig skilsmässa från S. Jakob.⁵ Men då har amiralitetsförsamlingen ett territorium — Ladugårdslandet. Vi kunna blott i denna skillnad mellan 1653 och 1672 avläsa det ökade sjömilitära inflytandet över samma stadsdel.⁶ I resolutionen bestämmes nu, att allt det folk, som bor på Ladugårdsland och icke tillhör artillerikyrkan, således både civila och militärer, skall härefter tillhöra amiralitetsförsamlingen och göra amiralitetets präster deras rättighet. Likaså skall det finska folket, som bor där, höra under amiralitetets finske präst, även om det eljes ej har med amiralitetet att göra. Däremot skall allt folk av amiralitetet, som bor på Östra malmen, tillhöra S. Jakobs församling och alldeles

¹ Just då planerades att bygga en stenkyrka på Kyrkholmen i stället för den gamla av trä, jfr ovan sid. 33.

² I konsistoriet liksom från andra församlingars sida oroades man mycket över de rättigheter amir. prästerna erhölet. Se t. ex. Kons. prot. 1653 ⁸/₆, ²³/₉, ²²/₁₀, ²/₁₁, m. fl.

³ R. R. 1654 ¹/₆.

⁴ Amir. prot. 1667 ¹¹/₄: Inkom m. Måns Pontinus, kyrkoherden i S. Jakob, såsom svarande emot holmprästerna. Riksamiralen ställde först till dem samtliga »ett vackert och vijdlyfftigt taal, förmaana(n)des dem med förtrolighet och enighet ibland hvarandra med meera sådant.» M. Måns svarade därpå, »också tämmeligen vijdlyfftigt». Herr Erich Salenius försäkrade för de övriga prästerna, att med deras supplik emot m. Måns »inte något argt uthaf dem meent var, utan der under verserade denn meeningen, om barnadop, begrafningar, brudevigning, qvinnors kyrkiogångar och uprättelser, att dhe som hålla sig till Holmkyrkian uthi det eena, måge och i det andra blifva derved, och icke uthi Ste Jacob» etc.

⁵ R. R. Amir. koll:s K. brev. Tr. i SVERIGES KYRKOR, bd III, h. 2, bil. 1, s. 296. Konfirm. 1681 ¹⁵/₁₀. R. R. Tr. i Witting, bil. 25.

⁶ Likväl är det borgerliga elementet i Ladugårdslands församling så betydande, att officerare, som ha stolrum i den nya, men otillräckliga brädkyrkan där, skola transporteras till gamla Holmkyrkan, så att borgerskapet må få plats. Amir. prot. 1672 ²⁴/₇. Den militära prägeln lever emellertid kvar i åtskilliga gatunamn.

icke ha med amiralitetsprästerna att skaffa.¹ Gränsen mellan Ladugårdsland och den Östra malmen i egentlig mening blev också församlingsgräns: »skildnaden motte blifva den lilla becken, som lööper uthur träsket, och under gamble ladegårdzbroon in uthi Ladegårdzvijken». Härmed hade S. Jakob fått sin bestående östra gräns, även den en geografisk.²

Det personliga sambandet överlevde församlingsdelningen. Superintendentens ställning karakteriseras i den instruktion, som amiralitetskollegiet 1672 ²⁸/₇ utfärdade för honom.³ Där sammanfattas hans befogenheter, som redan tidigare vid utövningen satt sina spår i protokollen. Superintendenten hade främst att övervaka skick och ordning i kyrkoväsendet. För auktoritetens skull borde amiralitetsprästerna hålla honom, näst amiralitetskollegium, ärkebiskopen och preses i konsistorium, för sin förman. »Så gifues honom här effter macht och tillståndh att sammankalla amiral:z predikanterne till sigh uthi S:te Jacobz sacrestija», intill dess något lämpligt rum kunde beredas i Ladugårdslands kyrka, åtminstone en gång i månaden eller vid extra behov. Han uppträdde som en mellanhand mellan prästerskapet i kyrkliga mål, även mellan sjöfolket och de högre myndigheterna. Det gällde både i juridiska, administrativa och ekonomiska ärenden. Det visas av protokollen, att han till amiralitetskollegiet frambar begäran om utbetalning av resterande löner till prästerskapet, mottog kollegiets order att disponera ordinarie eller extra präster till sjöexpeditionerna, föreslog kandidater vid prästledigheter, introducerade den, som kollegiet utvalt o. s. v.⁴ 1678 är det superintendenten, då Magnus Pontinus, som avger förslag till instruktion för kyrkobetjante i Ladugårdslands församling.⁵ Även över denna församlings skolväsen hade han inspektionen,⁶ liksom över kyrkobokföringen. Sina predikningar i amiralitetsförsamlingen fick han hålla på vad tid honom behagade — dock att han aldrig fick göra de andra prästerna intrång i deras inkomster av församlingen.⁷

Twister saknades icke mellan amiralitetsprästerna och deras superintendent, såsom ovan antytts. Redan den förste kyrkoherden i S. Jakob, m. Andreas, klagar 1651 ¹⁶/₇ uti en skrift till drottningen,⁸ att skeppsprästerna fordrat påskpengar och annat, som tillkommer predikoämbetet, utav dem, som hålla sig till S. Jakob. Han, som då i snart 18 år tjänat såsom superintendent under amiralitetsstaten, hade haft stor möda

¹ Jfr Amir. koll. prot. 1672 ⁸/₇.

² Motsvaras numera av Birger Jarlsgatan.

³ Amir. reg. Tr. i ZETTERSTEN a. a., II, s. 95.

⁴ Se t. ex. amir. prot. 1644 ³/₁₀, 1658 ²³/₄, 1665 ²/₅, 1670 ¹³/₃.

⁵ Amir. prot. 1678 ²²/₇.

⁶ I ovannämnda instruktion förklaras han vara inspektor över den barnskola, som vid Ladugårdslands kyrka upprättats 1 maj s. å., d. v. s. 1672.

⁷ S. Jakobs präster voro förbjudna all tjänst i denna församling — superintendenten är således härvidlag helt oberoende av sin egenskap av kyrkoherde i S. Jakob.

⁸ Se ovan, s. 30 not 7.

och besvär, men »intet njutit af de accidentier, som hafva kunnat falla utaf sjöfolket till dess predikanter, ehuru väl jag ofta hafver måst försörja församlingen med tjänst, när de alla hafva varit utkommenderade på resor, utan allt förvaradt dem till godo». Han hade »platt intet haft af dem, som hafva hållit sig till Amiralitetskyrkan, hvilka doch fast många äro emot de få som af Sjöstaten hafva hållit sig till S. Jakob». Likväl hade ju K. M:t i hans kyrkoherdefullmakt tilldelat S. Jakob alla dem, som bo östan om Brunkeberg eller på Östermalm samt med dem uti nya staden på Ladugårdslandet.¹ För allt detta hade han blott haft »en gage eller månadspenning». Det är denna han nu ber få behålla, ty anledning till suppliken är ryktet, att »de, som äro under amiralitetsstaten» skulle hålla sig till den nya kyrkan, som skulle byggas för dem, och icke längre räkna m. Andreas för sin pastor. Han fruktar tydligen här, att en kyrkoherde i den tillämnade amiralitetsförsamlingen skulle tillsättas och övertaga superintendentskapet. Det nu planerade kyrkobygget blev likväl avbrutet.² Hans farhågor voro emellertid på sätt och vis profetiska.

Den »gage» m. Andreas uppbar, utgjordes av 180 daler silvermynt om året, d. v. s. lika mycket, som de övriga amiralitetsprästerne fingo.³ Sorunda pastorat gick superintendenten förlustig, då han blev kyrkoherde i S. Jakob.⁴ Samma lön, som m. Andreas årligen uppburit, anslogs även åt hans änka under nådeåret.⁵ Med efterträddaren, Olof Skog, höjdes lönen till 200 daler.⁶

Twisterna fortsatte mellan superintendenten och hans underlydande prästerskap.⁷ När amiralitetet slutligen under 1670-talet lyckats få sin egen territoriella församling och bygger sin nya kyrka, mognar alltmer tanken på även en egen kyrkoherde, och efterhand ser man i honom superintendentens efterträdare. Först låter det så, att »här vidh kongl. amiralitetsstaten — — — vähl behöfvas skulle en — — — rätt kiörkioheerde» etc.⁸ Pontinus bistår med att söka finna rätte mannen.⁹ Den kyrko-

¹ Jfr ovan, s. 27.

² Jfr ovan, s. 33.

³ Enligt amiralitetshuvudböckerna.

⁴ Enligt amir. reg. 1643 ¹⁴/₁₁ anhåller man hos K. M:t att samma pastorat icke desto mindre måtte anslås åt någon amiralitetspredikant och bibehållas under amiralitetet. I kungl. brevet ang. församlingsdelningen 1672 ¹⁷/₄ lägges emellertid Sorunda socken under adligt jus patronatus (se även resol. 1670 ²¹/₇ R. R.), men indrages slutligen under kronan igen R. R. 1688 ²⁴/₂.

⁵ Flottans arkiv, K. brev 1653 ¹⁷/₉, där dock siffran är fel — jfr amir. reg. 1654 ¹³/₁₂ och räkenskaperna.

⁶ Betalade delvis in natura. Kvitton visa, att superintendenten fått mottaga poster i malt, råg, kött, smör och Ålandsgäddor.

⁷ Amiralitetsprästernas antal varierade efter råd och lägenhet. Vanligen voro de 5 till 7. Indragningar gjordes både i början av 1650- och 60-talen, då man återopade fredstiden och sparsamhet. Amir. reg. 1650 ¹³/₁₂ och 1651 ¹/₅ samt amir. prot. 1662 ²⁸/₄.

⁸ Amir. prot. 1673 ⁴/₉ och ²⁴/₉. En supplik var ingiven av församlingen.

⁹ Amir. prot. 1674 ²⁴/₄. Jonas Gravander antogs ²⁸/₇. Man ville utverka säte i konsistorium för honom, helst före Kungsholms församlings kyrkoherde, under återopande, att Kungsholmen

herde eller »primarius» man önskade sig skulle alltid vistas hemma, d. v. s. ej gå till sjöss, och ej befatta sig med annan kyrkotjänst, än den för övriga amiralitetspräster vanliga. Över dem skulle han emellertid ha överinseende och vara mellanhand mellan dem och amiralitetskollegium — åligganden således, som dittills tillhört superintendenten, vars titel han också förebådas ärra, när Pontinus »på hvariehanda sät afgår».¹ Den primarius, som av amiralitetskollegiet antogs,² titulerades emellertid icke kyrkoherde — om av hänsyn för Pontinus eller för att markera skillnaden från en vanlig stadsförsamling må lämnas därhän.³ 1677 betonar excellensen Gyllenstierna det olämpliga i att amiralitetets superintendent tillika är kyrkoherde i en annan församling.⁴ Man svarar, att så har alltid varit kollegiets mening, men man har icke kunnat göra någon förändring, eftersom Pontinus haft k. brev på den tjänsten, så länge han är kyrkoherde i S. Jakob. Då erinrar Gyllenstierna om att man i tid måtte tillskriva K. M:t därom, »ty elliest torde en annan vijd Pontins afträdhede sticka sigh emellan och sökia samma tjenst». Den sista länken emellan de båda församlingarna lossnade därför icke, förrän med Pontinus' utnämning till biskop i Linköping år 1681.⁵

När amiralitetsförsamlingen — senare benämnd efter Skeppsholmen — efter detta skymtar i S. Jakobs församlings historia, är det dels när Holmkyrkan under Tollstadius' tid utgör en av ortodoxien med oro sedd samlingsplats för pietisterna, och dels vid 1800-talets strider om icke-territoriella församlingsbors ställning i territorialförsamlingen.

vore en ny församling, där mest »böönhasor och andre löse personer sigh flytt hafva» (Amir. prot. 1677 ¹²/₂) och anser sig äldre, »så mycket mera, som »när Ammiralitetzförsamblingh hörde under Ste Jacob, då hade pastor dersammastädes (rum) näst kiörkioherden i Sta Clara». (Amir. prot. 1676 ³/₄). Amiralitetet hoppades således genom det vunna territoriet ärra något av S. Jakobs rang. Att kalla den avsöndrade församlingsdelen »amiralitetsförsamling» före avsöndringen är ju dock alldeles falskt — samtidigt existerade ju en dylik icke-territoriell. Det är emellertid belysande, att man helt bortser från föreningen av superintendent och kyrkoherde — eljes hade man ju bort anse sig redan äga det åtrådade rummet i konsistorium.

¹ Amir. prot. 1673 ¹³/₁₂ och 1674 ²⁸/₇.

² Amir. reg. 1674 ²⁸/₇. K. M:t hade givit amir. koll. frihet att ang. prästerna förordna vad som prövades bäst.

³ Båda synpunkterna tyckas skymta i amir. prot. 1670 ¹⁹/₁₂.

⁴ Amir. prot. 1677 ¹²/₂.

⁵ Ett senare projekt att åter sammanföra de båda församlingarna, när S. Jakobs församling 1686 härjats av våld, blev utan påföljd. LUNDEQVIST, Stockholm stads historia, I, s. 315.

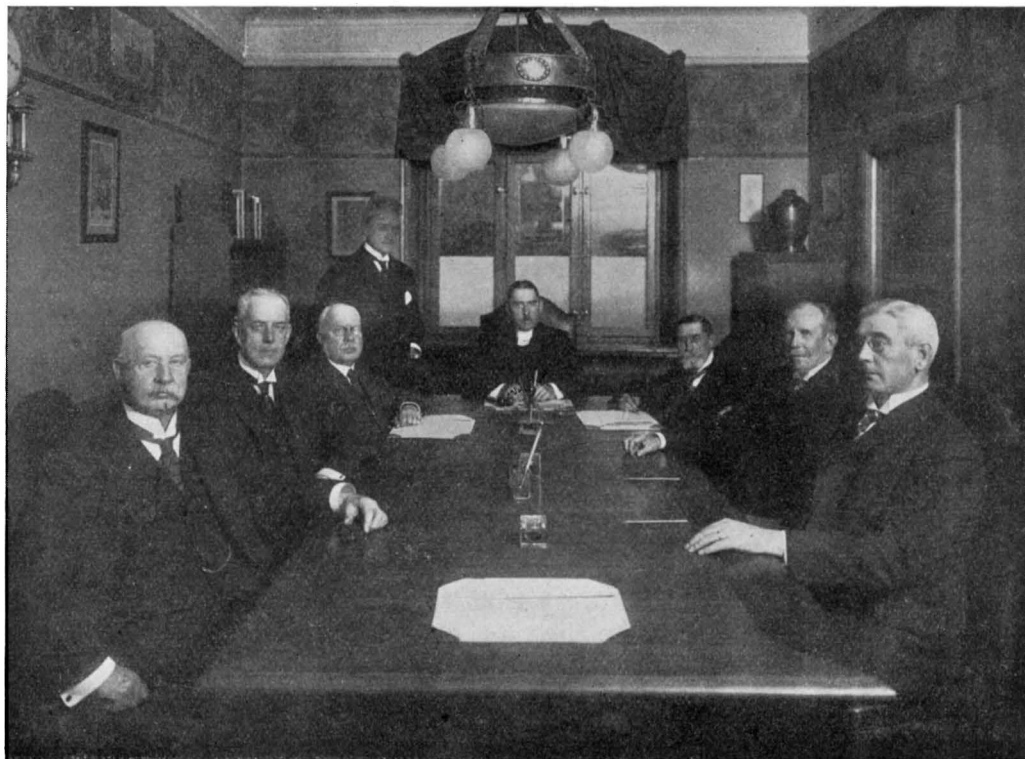

Fig. 6. S. Jakobs församlings kyrkoråd 1927.
Das Kirchenrath 1927. The vestry 1927.

KAP. III.

Församlingens styrelse, förvaltning, organisation.

S. Jakobs församling bildades i nyare tid under ett skede, som utmärktes genom livliga strävanden att på det kyrkliga området nå den likformighet och de fasta former, som vid 1600-talets mitt redan vunnits för de flesta grenar av den inrikes förvaltningen. Prästerskapets motvilja mot civil, statlig inblandning i de kyrkliga ärendena förhindrade emellertid, alla förhandlingar till trots, skapandet av ett centralt ekklesiastikt ämbetsverk, det consistorium generale, som skulle ha betecknat den kyrkliga styrelsens enande likt t. ex. rättsväsendets eller försvarets. Icke heller uppnåddes fasta lagliga former för det ekklesiastika väsendet förrän genom kyrkolagen 1686.¹

¹ Icke ens då stabiliserades t. ex. skol- och fattigvårdsväsendet, se nedan kap. V och VI. De stadgar man hade att rätta sig efter voro dels den gamla kyrkoordningen för riket av 1572,

Högsta överhuvud var ju alltsedan reformationen konungen, som genom sina befallningshavande, i Stockholm överståthållaren, utövade högsta uppsikt över kyrkoväsendet, framför allt rörande kyrkobyggnad.¹ En viss central myndighet fanns också i det till riksmöte samlade prästeståndet, consistorium regni. Men tyngdpunkten hos kyrkostyrelsen låg hos de lokala myndigheterna. För riket betydde detta, att den låg hos biskoparna och domkapitlet. För städerna, och framför allt Stockholm, måste man också räkna med den borgerliga magistraten. Stockholms konsistorium försvagades i viss mån genom dess subordination under Upsala domkapitel — Stockholm hörde ju till ärkestiftet.² I magistraten åter förstärktes myndigheten genom presidiet av kronans ställföreträdare, överståthållaren. Under de tre decennierna före kyrkolagens tillkomst utgöra dessa båda myndigheter i samverkan eller oftare med en viss inbördes spänning den närmaste överheten över Stockholms kyrkor.³ Konsistoriet sökte upprepade gånger hävda sin rätt gentemot »senatus urbanus», men måste lika ofta hänvända sig dit för att lita till dess exekutiva makt.⁴ Vid konferenser mellan representanter från båda hållen sökte man fastställa vissa regler för det kyrkliga livet.⁵ Alltmera utformade sig praxis så att ärenden angående prästerliga tjänster och förrättningar, gudstjänstliv o. d. kom att tillhöra konsistorium, medan frågor rörande kyrkans ekonomi och betjante behandlades av magistraten. Den ekonomiska kontrollen förblev hos magistraten, trots konsistoriets försök att bestrida dess rätt.⁶ dels vad Stockholms eller prästerskapets privilegier innehölla angående kyrkoväsendet samt slutligen instruktionerna för konsistorium och magistrat. (Stockholms stadspriv. 1636. Prästerskapets priv. 1650. Instruktion för magistraten 1674. Instruktioner för konsistoriets preses av 1650 och 1666.) Ordalagen där dra emellertid icke nog skarpa gränser mellan olika kompetensområden. Vad magistratens myndighet angår, finnes rörande dess befogenhet med kyrkans inkomster och byggnader en teoretisk utgångspunkt i Gustav II Adolfs aldrig utfärdade priv. för Norra förstaden 1624, § 34. Denna kan åter härledas till utkastet till allmänna regler för städernas administration 1619.

¹ Ang. K. M:ts ställning särskilt till kyrkobygge, se ovan s. 22.

² Diskussion om auktoritetsfrågan, se t. ex. kons. prot. 1655 ¹⁹/₉. Stockholm konsistorium bildades icke förrän 1595.

³ Någon juridisk distinktion mellan »kyrka» i ideell mening och »församling» göres här icke. I vanligt tal användes lika ofta termen prästerskap eller betjante vid S. Jakobs kyrka eller församling.

⁴ Se R. R. 1668 ¹⁰/₃, kons. prot. 1653 ²³/₃, ³⁰/₃, 1655 ²⁹/₈ o. s. v. Jfr. även nedan om skolväsendet, kap V.

⁵ Stockholms tänkebok 1652 ¹⁴/₁, kons. prot. 1651 ²³/₇, 1652 ³⁰/₁, ¹⁸/₂ m. fl.

⁶ Kons. prot. 1649 ¹⁴/₂, ⁸/₃, 1650 ¹⁶/₅. Den centrala, statliga revisionen för Stockholms kyrkor utövades endast över byggnadsräkenskaper. Se HEDARS redogörelse och tabeller i Medd. fr. Sv. riksarkivet, ny följd I: 63—65, s. 201 ff. 1691—92 ha dock alla de hos magistraten befintliga kyrkoräkenskaperna varit sända till granskning i kammaren, varefter magistraten enligt kunglig order återbekom dem. Se just. koll. prot. 1691 ²²/₄, 1692 ²³/₃ och ²⁴/₁₁ samt instruktion för kammarrevisionen 1692 ⁴/₁ (STYFFE I). S. Jakobs räkenskaper levererades redan 1689. Detta står sannolikt i samband med den allmänna undersökning ang. kyrkoräkenskaper, som påbjudits redan 1686 ²³/₁₁ i k. brev till alla landshövdingar och biskopar etc., (R. R.) S. Jakobs äldsta räk-

Den utövades genom justitiekollegium, som hade inspektion över ärenden rörande kyrka och skola.¹ Gränsområden funnos dock, där tvister gärna uppstodo; dit hörde ordningsmål, mål mellan kyrkobetjante och prästerskap, allmänna kollektors pålysande eller vilket som helst mål, även judiciellt, där en kyrka var part.² Kyrkobetjäningens avlöning och tillsättning ansågos i allmänhet höra under magistraten. Klockaren, vars tjänst ansågs stå de prästerliga närmare, tillsattes dock av konsistorium.³

Den strävan, som söker en utväg ur detta dubbelsystem, går ut på en särskild kyrkoordning för Stockholm, varvid man dels tänker på vissa föreskrifter,⁴ dels på viss myndighet, ett gemensamt kollegium.⁵ Det blev emellertid icke något centralt kyrkoverk för Stockholm, som kom att omskapa förhållandena där och minska magistratens inflytande. Det sker tvärtom genom en decentraliserande rörelse — i och med den större ekonomiska självstyrelse, som småningom överflyttades på församlingarna själva.⁶

Hurudan hade då församlingens egen ställning mellan de olika myndigheterna varit, och vilka voro dess tidigare organ? Att tala om någon såsom församling organiserad menighet under 1600-talet vore oegentligt, ehuru dess rötter gå tillbaka till prästerskapets privilegier 1650,⁷ som tala om sockenstämma och de äldste i församlingen, vilka sammankomma med kyrkoherden till rådslag. Den självförvaltning, som kyrkoförsamlingen sedan gammalt utövat på landsbygden, hade i Stockholm

skaper 1634—58 inlevererades från just. koll. till kammaren, i vars arkiv de ännu förvaras. Se just. koll. prot. 1659 ²⁰/₁₀. De innefatta till stor del byggnadsräkenskaper jämte alla övriga rörande kyrka och kyrkogårdar. Kronans lokala representant, överståthållaren, hade emellertid genom sitt presidium i magistraten en viss del i dess inspektionsrätt över kyrkoräkenskaperna. Se Rosenhanes relation 1663. Tr. FERLIN I, s. 435.

¹ Redan på 1630-talet levereras kyrkoräkenskaper (icke blott för Storkyrkan, som ju intog en särställning) till magistraten. K. brev på magistratens revisionsrätt 1674 ⁴/₈. Om tillsättning av särskild kyrkorevisor, se k. brev till överståthållaren 1683 ⁵/₁₁, R. R.

² I kons. prot. 1655 ²⁶/₉ förekommer en »politisk» (världslig) sak, varvid somliga ansågo, att man icke borde »admonera judices» i rådstugan, andra åter att »cura ecclesia» ålade konsistorium att intercedera, då kyrkan icke kunde tala för sig själv.

³ När magistraten ville ålägga klockarne att inkomma med dödlister månadsvis, skedde detta genom konsistorium. Kons. prot. 1679 ²⁴/₉. Hur pass stor oredan var, belyses av ett exempel från 1679, då likbjudare ⁵/₁₀ voro uppe i kons. och blevo tillfrågade, om de blivit utsedda av borgmästare och råd. Då det förnekades, förklarade kons., att i sådant fall lydde de under kons.

⁴ Bl. a. framlade Laurelius vid herredagen 1643 förslag till en »ordinantia pro ministerio Stockholmensi». Kons. prot. 1643 ²⁴/₁₁. Se även kons. prot. 1651 ²⁶/₉.

⁵ Kons. prot. 1652 ¹⁸/₂. Föreslagen sammansättning: 1 borgmästare, 3 rådmän, alla stadens pastorer och 2 av kronans tjänare.

⁶ Under överläggningen om kyrkokollegium för Stockholm hade man tvekat mellan alternativen: »om det skall bliva itt collegium in communi eller collegium hoos hvar kyrkia». Kons. prot. 1652 ¹⁸/₂.

⁷ Man bör observera, att utkastet 1647, som i övrigt bibehålles 1650, icke har bestämmelsen om sockenstämma. Jfr R. R. 1647 ²⁰/₉ och 1650 ²⁸/₁₁. Jfr även k. resol. på pr.skapets besvär 1660.

icke lyckats frigöra sig ur den borgerliga menighetens med dess starkare organisation, och församlingens »äldste» utgjordes av en vald samling, ingalunda av någon allmänhet. Det ekonomiska förmynderskap, som vid tiden för S. Jakobs församlings tillkomst helt överskyggade församlingarna från magistratens sida, torde kunna förklaras genom den styrelse staden förut utövade över den äldsta kyrkoförsamlingen, Storkyrkans.¹

Det fanns emellertid redan före kyrkorådets tillkomst också lokala styresmän, som verkade i församlingarna. De dölja sig i allmänhet under den svävande benämningen kyrkans föreståndare, vilka synas ha haft en vidare motsvarighet i alla, som hade någon befogenhet över kyrkan, utom den rent prästerliga. I mer inskränkt bemärkelse utgöra kyrkoföreståndarna dels magistratens inspektorer för varje kyrka, varvid de särskilda föreståndarna för byggen urskiljas såsom en typ för sig, dels de, som närmast sysslat med kyrkans ärenden, nämligen kyrkvårdarna och sexmännen.² Dessa namn, som redan tidigt varit kända i den svenska kyrkans historia och förknippats med den gamla sockensjälvstyrelsen, betyda dock, när det gäller Stockholm vid 1600-talets mitt, föga annat än de lokaliserade verktygen för den högre förvaltande myndigheten, magistraten. Åtminstone gäller detta kyrkvårdarna. Som ovan nämnts, valdes de av magistraten och ansvarade inför den. Deras ställning beröres vidare nedan. Närmare ett representantskap för församlingen stodo då sexmännen.³ De kunna betraktas som ett utskott av församlingen, en sorts fullmäktige, och äro de närmaste föregångarna till kyrkorådet.⁴ Deras kompetens — som likväl ganska oklart framträder — synes inneburi upprinnelsen till kyrkorådets senare förvaltande befogenheter. Den förefaller emellertid att ha varit beroende av samverkan med magistratens representanter, och sexmännen valdes troligtvis under dess med-

¹ Jfr nedan, s. 62 samt SIMONSSON i SVERIGES KYRKOR, Stockholm bd I, h. 1 s. 124, 142, 149 o. s. v. Betecknande är magistratens yrkande, att en borgmästare alltid borde närvara vid ovan nämnda rådslag. Stockholms tänkebok 1652 ²⁴/₅. Typiskt är också, att när Johannesborna önska bilda egen församling, begära de dels egen predikant, dels en rådman av magistraten med uppsikt över ekonomien — tydligen två konstituerande faktorer. Kons. akter 1671.

² I S. Jakobs räkenskaper »förordna» t. ex. sexmännen likstens läggande på den till kyrkoherden skänkta graven och om hjälpprästs avlöning; sexmän och kyrkvårdar utbetala löner etc.

³ Det juridiska representantskapet synes ha utövats av samtliga föreståndare, som redan nu, liksom senare kyrkorådet, kunde ge kyrkvårdarna uppdraget att föra talan inför rätta. Så förefaller det åtminstone ha gått till vid S. Jakobs kyrkas tvist ang. arvet efter tjärubrännaren Per Erichsson på 1660-talet. Acta eccl. R. A.

⁴ Den egenskap av tiondeuppbördsmän, som t. ex. i Johan III:s patent 1572 ²⁷/₉ tillägges dem, gäller riket och torde praktiskt betyda landsbygden. I Stockholm, där uppbörden sköttes genom magistratens försorg, synas sexmännen, som ovan angivits, vara enbart församlingens och icke kronans förtroendemän. Karl IX:s sexmannainstruktion 1603 ²⁸/₆ ålägger dem även befattning med kyrko- och prästgårdsbyggnad samt kyrkans räkenskaper. Westinska saml., vol. 580, U U B. Liknande befogenheter upptagas i sexmannaeden 1617. Nordinska saml., vol. 1909, U U B. Ang. sexmännen som menighetsutskott, se GULLSTRAND, Bidrag till den svenska sockensjälvstyrelsens historia under 1600-talet, s. 31 ff.

verkan.¹ Borgarna bland sexmännen ställde sig dessutom sannolikt magistraten till efterrättelse. En motvikt, med tiden allt starkare, har bildats av kronans tjänstemän, varom mera nedan.²

När före kyrkorådets tillkomst »samptelige S. Jacobs kyrkias föreståndare» framträda, kunna vi bakom denna titulatur antaga de ovan angivna olika organen.³ De kunna även åt ett mindretal — t. ex. kyrkvärdarna — överlåta att föra talan på deras vägnar. Att taga dessa yttringar såsom församlingens torde emellertid icke vara möjligt annat än i den meningen, att dess intresse, om också icke dess vilja, företrädes. Saknade menigheten organisation, så hindrade det likväl icke, att de enskilde kunde höja sina röster och även göra dem hörda. Det synes av åtskilliga exempel i S. Jakobs församling — här torde vara nog att hänvisa till Johannes historia eller skolväsendets. Församlingen betraktas endast såsom »högsta intressent» — den kan väl få säga sitt ord, men saknar ännu formbestämd aktivitet.

Under de tre första decennierna av S. Jakobs församlings tillvaro synas emellertid de lokala organen ha lämnats tämligen i fred för detaljgrepp från magistratsmyndigheten, som under de f. ö. ytterst obestämda förvaltningsformerna nöjde sig med kontrollen genom tillsättning och revision. Att dess anspråk småningom skärpas beror på den opposition, som gör sig gällande från prästerskapets sida och reaktion mot denna. Magistraten söker då, slutligen stödd på reorganisationen av 1672, skapa nya och fastare former för sitt inflytande, varom mera nedan.

Den strid mellan magistrat och prästerskap, som slutligen resulterar i kyrkorådets tillkomst, har, som ovan antytts, sin teoretiska utgångspunkt i prästerskapets privilegier av 1650 och rör sig framför allt om kyrkoherdens befogenhet med avseende på externa kyrkoärenden. Under stridens fortgång glider väl magistratens anspråk över

¹ I S. Klara tillsattes sexmännen av N. förstadsens råd, enligt ÖSTMAN, s. 30. 1654 ¹¹/₁₁ valde magistraten föreståndare, kyrkvårdar och sexmän för nya kapellet vid Södermalm (Katarina). Stockholms tänkebok. Om Tyska förs. heter det däremot i k. konfirmationsbrevet å dess privilegier 1647 ¹⁵/₁₂, att »så måge dhe och hafva macht att förordna ährlige och beskedelige godhe män till kyrkioföreståndare af deres medell, som och sex åldermän (som dhe kalla) hvilcke af dem vällias skole som förr till kyrchiones förmän hafva brukade varit, och om des lägenheet beskedh vetta, dhe dher kyrchiones inkompst skole hafva i värio och veta göra dhe andre beskedh».

² Föreståndare och äldste utfärda t. ex. gravbrev. Underskrifterna utgöras i gravbrevet av 1645 för Johan Erichsson av kyrkoherdens och sju andras, varav en rådman samt de två kyrkvärdarnas, i gravbrevet 1646 för kyrkoherden av samma namn plus Johan Erichssons och utom kyrkoherdens eget. Stundom utfärdas också gravbrev av kyrkvärdarna. I räkenskaperna och deras kvittenser heter det t. ex., att magistraten beviljat dödgravaren hans lön eller en kyrkvärd någon summa för tillsyn över visst arbete. Men lika ofta sägs, att sexmännen beviljat kyrkvärdarna liknande ersättning, kaplaners och kyrkobetjänters löner eller augment o. s. v. Sexmän och föreståndare eller föreståndare enbart (däri inbegripna sexmännen) ingå kontrakter, besluta byggnadsarbeten etc. Överallt, där sexmännen äro namngivna, ingå magistratsledamöter, någon kronotjänsteman samt borgare.

³ T. o. m. klockaren kan bl. a. underteckna en skrivelse, som utfärdats av kyrkans föreståndare

till även ecklesiastika områden — t. ex. kaplanstillsättningen — men kärnpunkten förblir denna: ha även Stockholms kyrkoherdar den rätt att sammankalla sockenstämma eller äldste, som privilegierna i allmänhet tillerkänna pastor, och har han rätt till delaktighet i kyrkans ekonomiska förvaltning?¹ De tidigare försöken att åstadkomma allmän kyrkoordning för Stockholm hade, som ovan antytts, strandat. Vid 1670-talets början göras nya ansatser. Läget är emellertid nu något förändrat. Medan det förra gången gällde att få till stånd en maktfördelning mellan magistrat och konsistorium, blir frågan nu varje pastors ställning i sin församling och gentemot magistraten. Den församling, som härvid genom sin kraftfulle kyrkoherde fick spela föregångarens roll, var S. Jakobs.

Kyrkorådets tillkomst i S. Jakob står i samband med en allmän räfst angående de ecklesiastika förhållandena i Stockholm år 1672. Denna åter synes föranledd av ovan berörda stridigheter mellan magistraten och konsistorium, en motsättning, som i församlingarna genljöd i tvister mellan pastorer och kyrkvårdar.² Pastorerna hade enligt privilegierna 1650 fått rätten till någon kännedom om församlingens ekonomi.³ Magistraten åter ville bestrida, att detta gällde Stockholm. 1668 hade K. M:t överlämnat åt överståthållaren att medla, men utan tillfredsställande påföljd.⁴ 1672 tillsattes en deputation av fyra riksråd⁵ för att rannsaka om Stockholms stads styrelse, bl. a. rörande kyrkornas administration och räkenskaper. Den kyrkoordning för Stockholm, som var ämnad bli resultatet,⁶ synes utmynnat dels i att man gjorde en åtskillnad mellan inspektion, tillhörande den samtidigt omorganiserade magistraten, och administration, som borde handhas av församlingarna själva, dels också praktiskt i försöken att forma organ för denna församlingsmyndighet, d. v. s. kyrkoråd.⁷

Rörande tillkomsten av S. Jakobs kyrkoråd hava vi en närmare skildring, som väl

¹ Vid konsistoriets försök 1649 att återuppliva en som det vill synas gammal rättighet för pastorerna rörande kännedom om ekonomien upplyses, att ifrån m. Jakobs tid [Zebrosynthius, kyrkoherde i Storkyrkan 1624—39] hade pastorerna icke befattat sig därmed. Kons. prot. 1649 ¹⁴/₂. Vid Ridderholmsförsamlingens avskiljande från Storkyrkans ifrågasattes emellertid sådan rättighet för pastor, enl. ett odat. mem. av Stockholms konsistorium i Nordinska saml. vol. 1901, U U B. Avsöndringen beslöts 1637 ⁸/₇.

² Redan 1649 hade »församlingen» på Södermalm i konflikt med kyrkvårdarne hos magistraten begärt besked om kyrkans ekonomiska ställning och fått svaret, att »det kommer dem intet vid». Därför, säger pastor, ville församlingen nu icke heller hjälpa varken i pengar eller på något annat sätt. Kons. prot. 1649 ⁸/₃.

³ Pr. priv. 1650 tillerkänner pastor bl. a. rätt att inneha en nyckel till kyrkans kassakista. K. resol. på prästerskapets besvär 1664 ¹/₉ bekräftar hans rätt till inspektion över kyrkans inkomster.

⁴ Instruktion för pastor primarius 1668 ¹⁶/₁₂ R. R.

⁵ Sten Bielke, Nils Brahe, Knut Kurek och Klas Rålamb. Instruktion 1672 ¹⁶/₃ R. R.

⁶ Just. koll. prot. 1674 ¹⁹/₃.

⁷ Ensk. prot. 1673 ²⁶/₉, pol. koll. prot. 1673 ¹/₇. Jfr K. förordning ang. magistratens indelning 1672 ¹²/₁₂.

belyser magistratens starka inflytande, men samtidigt innebär det första lösgörandet därifrån.¹ 1673 den 16 juli voro borgmästaren And. Gerner jämte tre rådmän tillsammans i S. Jakobs kyrka, dit även en del av församlingen kallats. Då föreslogs, att sex av församlingen toge på sig att vara kyrkans föreståndare, som tillika med kyrkoherden under politikollegii direktion och inseende kunde företaga och rannsaka alla i kyrkan förefallande saker; dock borde de, som voro av vikt och värde genom vederbörande meddelas politikollegium till dess resolution.² Genast valdes K. M:ts sekreterare Bergenhielm, assessorn Snack, kommissarien Joh. Langh, borgmästaren Joh. De la Vallée, bryggaren Daniel Johansson samt Håkan Jonsson Ekman. »Men hvad dhe tvenne kyrckieverderne anbelangar, skulle dhe fuller hvar gång när sammankomst hades, vara med tillstädes, men der vid intet hafva till att seija, uthan allenast skiöte sine sysslor som dheres embete angår.» De tillhörde således icke kyrkorådet.³ Den regel, varefter kyrkorådet borde fungera, återfinnes i den av kyrkoherden Pontinus författade »S. Jacobs kyrkas oeconomia», som han utarbetat i samband med ovannämnda sammanträde.⁴ Häruti se vi, att sex kyrkoföreståndare eller kyrkoråd skulle väljas på tre år bland församlingens bofasta män och två årligen avgå. Församlingen borde välja dem i politiborgmästarens närvaro. Kyrkoherden hade rätt att sammankalla församlingen i gemen eller föreståndare och kyrkvärdar, när så påfordrades, men minst en gång i månaden. Innebörden av denna regel för en lokal församlingsstyrelse, som vid första påseendet kan formellt tyckas motsvara de förutvarande föreståndarna, ligger främst i pastors nya kompetens, som ansluter sig till § 23 i prästerskapets privilegier.

Redan från början möter oss i kyrkorådets liksom redan förut i kyrkoföreståndarnes sammansättning drag, som alltfört, sedan vi närmare lärt känna dess verksamhet i protokollen, skulle komma att känneteckna detsamma.⁵ Så finna vi, som ovan påpekats, förbindelsen med magistraten markerad genom minst en ledamot. Vidare företrädes juridisk sakkunskap — den kommer sedan att såsom en röd tråd gå genom kyrkorådets historia, vare sig den uppbäres av magistratspersonen eller någon kunglig ämbetsman, varav alltid tre borde finnas, helst av olika kollegier. Adeln,

¹ Pol. köll. prot. sist i bandet 1673.

² För ett år 1673—74 hade pol. kollegium övertagit just. kollegiets befogenheter rörande bl. a. kyrkorna.

³ Frågan om särskild kassör eller kyrkskrivare väcktes, men förföll tillsvidare.

⁴ Acta eccl. R. A. Finnes även i eckl. handl. i prästeståndets arkiv, vol. 4 R. A. Refererad i HEDARS a. a. s. 204 ff. Att Pontinus är författaren skulle man knappast behöva tvivla på, även om man icke haft kyrkorådets ord 1693 ¹⁸/₁₀ om den gamla kyrkoordningen, som Pontinus upprättat vid S. Jakob.

⁵ Kyrkorådets protokoll börja 1691 och bilda sedan med vissa luckor, särskilt under förra hälften av 1700-talet, då fast kyrkskrivare saknas, en fortlöpande serie, sammanbunden med sockenstämmo- och kyrkostämmoprotokoll, delvis också utgörande gemensamma protokoll för kyrkoråd och fattigvårdsstyrelse eller kyrko- och skolråd. Se HELLSTRÖM, Förteckning över Jakobs och Johannes kyrkoarkiv.

vanligen representerad genom någon av ämbetsmännen, ger S. Jakobs kyrkoråd framgent åtskilliga betydande medlemmar. Slutligen representeras de borgerliga yrkena av en köpman och en hantverksmästare. Kyrkorådets ledare och främste initiativtagare blev dess självskrivne ordförande, församlingens kyrkoherde.

Den kompetens, som tillades kyrkorådet enligt Pontinus regel, var handhavandet av kyrkans egendom och ekonomi samt funktioner vid val och tillsättningar. Så skulle kyrkorådet hava tillsyn över kyrkans och skolans hus, under vederbörlig medverkan i viktigare fall av överståthållaren och politikollegium. Det borde vidare en gång årligen inventera kyrkans lösa och fasta tillhörigheter. Kyrkans kassor skulle förvaras uti kistor i sakristian under kyrkorådets kontroll och den allmänna kyrkokassan stå under dess beslut.

Vad de särskilda tjänstetillsättningarna och kyrkoherdevalen beträffar, behandlas de nedan var för sig. I den pontinska ordningen ges kyrkorådet rätten att besätta lägre tjänster samt församlingen i gemen — ett vidare begrepp — valrätt rörande de prästerliga.

Den decentralisationstendens, som klart röjde sig i Pontinus föreslagna ordning, mötte helt naturligt opposition från den myndighet, som närmast hotades, magistraten. I en svarsskrivelse på »den projekterade St Jacobs kyrkias Oeconomie»¹ framhålles, att kyrkoherden icke borde vara ordförande i »detta samqvem». Som skäl anföras, att han icke haft ringaste bekymmer om kyrkans bygge, som besörjts av överståthållaren, samt att han skulle bli hindrad i sina viktigare göromål. Han skulle vidare enligt förslaget få befogenheter, dem magistraten efter privilegierna hittills utövat. Man märker tydligt reaktionen inför det nya syftet: föreningen av pastoralverksamheten och den ekonomiska förvaltningen. Också återopas här ovissheten om prästerna i gamla testamentet måst sköta det, som till Jerusalems tempels ekonomi hörde. Men även om leviterna haft dylika bestyr, vore härav intet att lära för våra kyrkor, ty de äro att anse såsom »allmannelige huus och såsom scholar, ther christet folk kan församlas och blifva under skuur och teckio, så länge the höra Gudz ord, undfå sacrament, bidia etc.». Församlingen, säger man vidare, består »ex triplici statu: ecclesiastico, politico et populari» — deras plikter och rättigheter böra icke sammanblandas. Den yttre kyrkostyrelsen kommer i vårt land höga överheten till, men den senare har på vissa ämbeten överlätit sin rätt. Att kyrkoherdarna på landsbygden anbefallts vårda kyrkornas intressen tillika med kyrkvärdarna beror på att i socknarna ofta så få finnas, som kunna läsa och skriva. Sammalunda anförtros i städerna borgmästare och råd dessa ärenden. Särskilt i Stockholm är vården av kyrkor, skolor och hospital tillagd magistraten, med undantag för några privilegierade kyrkor, såsom den tyska. Prästerskapets privilegier av 1650, § 23 bör förstas blott om de orter, där

¹ Här står: »som söktes inrättas åhr 1675 d. 16 julij» — troligen fel avskrivet. Att året 1673 är det rätta visas bl. a. genom hänvisningarna till pol. kollegium såsom magistratens organ för kyrkoinspektionen. Jfr ovan s. 44 not 2. Ett ex. finnes i kyrkoarkivet, en avskrift i Acta eccl. R. A.

sådant förut varit i bruk.¹ Ingen av förutvarande eller nuvarande kyrkoherdar hade hittills velat turbera magistraten uti dess ämbetes rättighet. Kyrkoherden behövde dock icke helt ställas utanför, men han bör blott ha votum informativum. Den magistraten förordnar däremot bör vara ordförande och ha jus convocandi et proponendi.² Efter den nya ordningen skulle, i stället för att föreståndarne nu pläga komma till magistraten med sina andraganden, (justitie)borgmästaren, såsom representant för hela magistraten, på kallelse infinna sig hos dem. Man anser vidare, att den rådman, som skulle tillhöra kyrkorådet, blott bleve såsom en adjutant, som hade att infinna sig så ofta kyrkoherden behagade. Att man här riktigt uppfattat den maktförskjutning, som låg bakom den rent lokala förändringen i situationen, kom framtiden att utvisa. Kyrkoherdens makt är för övrigt vad man mest fruktar — hans »presidentskap» skulle ju bli permanent, medan de andra medlemmarna ambulerade. Man misstänker bl. a., att han snart skall tillvälla sig all makt över skola och fattigvård. Att kyrkorådet skulle disponera om grifter och bänkrum, är alldeles mot privilegierna, som betror sådant åt magistraten.

Denna svarsskrivelse har sitt stora intresse, dels därför att den belyser den allmänna situationen, dels därför att dess uttalade farhågor verkligen till stor del besannas i det följande. Slutligen visar den också, att S. Jakobs församling, tack vare sin myndige kyrkoherde, kommit att gå i spetsen för den revolution i Stockholms församlingars historia, som skapandet av kyrkorådsinstitutionen innebär.³

Magistraten, under överståthållarens presidium, utarbetade också i sin tur en ordning för kyrkoföreståndarne i Stockholm.⁴ Att den var avsedd att fastslå magistratsmyndigheten är självfallet. Likväl gör den vissa eftergifter. Vart år skulle magistraten utse en av sina medlemmar till inspektör i var församling — han skulle dock vara församlingsbo och icke sitta i politikollegium.⁵ Om magistraten ansåg nödigt, kunde den utvälja även några kronobetjante till föreståndare. En av kämnärens och två borgare skulle samtidigt utses till kyrkvårdar. Politikollegium skulle en gång årligen infinna sig i församlingen och där jämte föreståndarne och församlingens övriga förnämsta ledamöter utse de »äldste», d. v. s. sex kvalificerade män, att i vissa angivna, externa kyrkliga ärenden tillhandagå föreståndarne med råd och dåd. Alla

¹ § 23 ger kyrkoherden rätt att kalla de äldste till sockenstämma att överlägga om kyrkans saker.

² Denna åskådning synes bestyrka ovan gjorda antagande om sexmännens förutvarande ställning till magistratens inspektörer.

³ Påståendet att S. Jakobs församling gått i spetsen vid kyrkorådets skapande avser naturligtvis dess befogenheter och icke benämningen, som förekommit redan tidigare i andra församlingar.

⁴ Ett exemplar av denna ordning, daterad 1674, finnes i S. Jakobs kyrkoarkiv P. 13, ett annat, odaterat, i prästerskapets eckl. handlingar 1700—1712, R. A.

⁵ Man må observera, att denna ordning tillkom, medan ännu kyrkoinspektionen var anförtrödd politikollegium. Jfr ovan s. 44 not 2.

dessa poster voro förtroendeposter utan lön och på obestämd tid. Vid byggen o. d. extra arbete skulle dock kyrkvärdarna få särskild ersättning. De kunde ock ombytas efter ett par år, men det borde ske successivt för kontinuitetens skull. Förslag vid kyrkoherdeval borde med ovannämnda föreständares och äldstes hörande uppsättas på rådhuset. I fråga om kaplans- och skolmästartjänster borde föreståndare och äldste, med kyrkoherdens betänkande, föreslå tre, varav magistraten utsåg en till ärkebiskopens vidare approbation. Kyrkobetjante finge antagas av föreståndare och äldste, som jämväl skulle ackordera om deras löner. Kassanycklarna skulle förvaras av föreståndarne och kyrkvärdarne. Om kyrkoherden heter det blott, att föreståndare och äldste äga att inhämta hans betänkande, när så erfordras, dock huvudsakligen rörande gudstjänsten och prästerliga förrättningar.

Förutom den utsträckta befogenheten med prästtjänsterna samt eftergifterna i lokalt hänseende innebär denna ordning sannolikt närmast reglementerandet av den praxis, som redan fanns. En jämförelse med Pontinus förslag visar, att han givit den väljande församlingen en vidare omfattning än blott de äldste, som ju i magistratens ordning tydligt identifieras med sexmännen.

Ned i församlingen grep denna strid såsom en motsättning mellan kronobetjänterna och borgarna. Kyrkoherden, som hade de förra på sin sida, söker betona församlingens regala ställning så mycket som möjligt för att under kungligt hägn låta den nya institutionen växa sig kraftig och försvara sina rättigheter.¹ Detta var ock att fånga vinden — striden utkämpas just på enväldets tröskel. Vad som icke minst bidragit till magistratens tillbakaträdande vid seklets slut, är den skärpta statsmakten.²

Kyrkorådet, lika ofta fortfarande under det gamla namnet kyrkoföreståndare,³ fortfarande emellertid att fungera under Pontinus tid och efter hans ordning, om också under kamp för sina rättigheter. Pontinus säger själv 1676, att med S. Jakobs föreståndare alltid menas kyrkoherden tillika med kyrkans sexmän, dem kyrkvärdarne äro

¹ Se odaterad underdånig supplik ang. skolan i Acta eccl. R. A., S. Jakobs klagomål enligt R. R. 1678 ⁷/₁₂, odaterad skrivelse till R. Råd i Acta eccl. m. m. Undertecknarna, utom Pontinus själv, äro kungliga ämbetsmän. Pontinus har också konsistorium på sin sida — se kons. prot. 1679 ²/₆ rörande skolfrågan.

² Jfr t. ex. revisionsfrågan, ovan s. 39 not 6. Det starkare betonandet av kronans rätt över kyrkans egendom framkommer bl. a. i striden om bortdonerade gravar. 1699 ⁵/₆ resolverade K. M:t (kopia i Acta eccl. R. A.), att den s. k. kyrkoherdegraven, som 1646 av kyrkans föreståndare och äldste donerats till kyrkoherde Andr. Nycopensis, utan lösen borde tillfalla kyrkan, emedan »inga privatpersoner» utan kungl. tillstånd haft rätt att bortskänka kyrkoegendom evärdeligen. Samma princip tillämpas därefter rörande andra gravar, t. ex. den grav, som blivit skänkt till föreståndaren vid S. Jakobs kyrkobygge, rådmän Joh. Erichsson Furubom. Jfr härmed, att 1677 skulle gravbrev på grav i Katarina kyrka utfärdas i magistratens namn. Enskilda prot. 1677 ²⁷/₇. Ännu 1685 avgjorde just. koll. vilken inlösen S. Jakobs kyrka borde nöja sig med för en grav. Just. koll. prot. 1685 ²⁶/₁₁. Magistraten stödde sin myndighet härvidlag på Stockholms privilegier 1636 ¹⁰/₃ § 31.

³ Ännu 1725 talas om S. Jakobs kyrkoföreståndare. Just koll. prot. ²⁵/₁₁.

till handa för verkställighet — alltså just den formation hans ordning innebar.¹ Den inspektor, som tillsattes av magistraten, intog dock ännu en fristående ställning.² Från 1675 känna vi ett sammanträde i justitieborgmästarens närvaro av kyrkoherden, föreståndarne och de äldste samt kyrkvårdarne för överläggning, bl. a. rörande bänkrummen.³ De rättigheter kyrkorådet under denna tid hävdade såsom sina voro framför allt handhavandet av medlen och valrätt till kaplanstjänst, kyrkvärdskap och föreståndarskap — d. v. s. rätten att förnya sig själf.⁴ Man stödde sig på § 23 i prästerskapets privilegier, som genom k. resolutioner 1678 och 1680 ytterligare bekräftats, och visar därigenom, att man vill identifiera sig med sockenstämman eller de »äldste».⁵

Det lyckades dock icke för Pontinus att genomföra pastors nya förvaltande befogenheter. Sedan magistraten 1675 insatt rådman Joel Hörner såsom föreståndare i stället för den sjuklige Erik Skragge, blir motsättningen mellan magistraten och kyrkvårdarne å ena sidan, pastor med sexmännen eller kyrkoråden å den andra ytterligare tillspetsad. I rådstugan klagar Hörner å kyrkvårdarnes vägnar över »des ovahnlige sammankallande som pastor — — — jämpte några af församlingen som kallas kyrkioråd, håller, påbördandes kyrkiövårdarne enär honom lyster sig inställa, tå the offta sine andre nödige syslor måste icke uthan stor afsaaknat i dheras näring försumma: förmehnandes pastor sigh hafva den myndigheet att examinera dheras actioner, fordra af dhem reckningar, och beskiedh om kyrkiones väsende» etc.⁶ Man förklarar, att dylikt är obrukligt vid andra stadens kyrkor, liksom det icke skett i S. Jakob under forna kyrkoherdar. Sådant träder magistratens rätt för nära, och man resolverar, att föreståndare och kyrkvårdar skola rätta sig efter gammalt bruk. Man söker på allt sätt motverka kyrkoherdens delaktighet i den ekonomiska förvaltningen. Skulle icke magistraten, som uppbyggt kyrkan, utan pastors omsorg kunna bestämman »om någre spijkar till exempel skole släes her eller ther i taket, ty till den endan är pastor eij vocerat, utan allenast till att predika ordet och uthdehla sacramenten

¹ Pontinus berättelse om Johannes. Handskrift. K. B.

² Ensk. prot. 1675 ¹²/₆ Rå. A.

³ Just. koll. prot. 1675 ⁹/₄.

⁴ 1680 ¹⁸/₆ berätta kyrkvårdarne indignerade i magistraten, att pastor och »några som han kallar kyrkioråd» av adeln och kronans betjante vilja tillsätta kyrkvårdar. Se nedan s. 54.

⁵ K. M:ts resolution på prästerskapets besvär 1678 ²/₃ föreskriver i punkt 6, att pastorer i städer och på landet må med församlingens sammanråd välja kaplaner, kyrkoföreståndare och betjante enligt prästerskapets privilegier 1650 punkt 23. Besvaren hade bl. a. just åsyftat ett ordnande av förhållandet till stadsmagistraterna, särskilt beträffande kyrkornas medel och räknenskaper. Se k. brev till städernas fullmäktige 1678 ²/₃ R. R. Samma bekräftelse av 23:dje punkten innehålles i k. resolution på städernas besvär 1680 ¹⁵/₁₁. Att dessa resolutioner främst ha avseende på förhållandena i Stockholm besannas av en anteckning i marginalen vid prästerskapets besvär 1680 § 3, där det heter om ovanberörda rättigheter: »är förnämst ansett på det, som praktiseras här i staden och nu begynnes i Nyköping.» Antecknaren tillägger, att K. M:t lär förmodligen intet vara obenägen att maintainera dem vid det dem tillkommer.

⁶ Civ. prot. 1680 ⁵/₃. Rå. A.

och besökia de siuke». ¹ Skulle kanske under nådår också änkan förestå kyrkans medel?

Från magistratens sida påpekas också den ovan anmärkta skillnaden i lydelsen av privilegiernas 23 § år 1647 och 1650. Enligt den första ålägges prästerna allenast att flitigt vårda församlingens välfärd och uppbyggelse, »som icke af steen och kalk, stocker och bielkar, kyrkioherdhes och cappellans huuss, men af helige manna samfund består» etc. ² Man anför vidare åtskilliga Stockholms stads privilegier, som tillägga magistraten den omstridda myndigheten beträffande stadskyrkan, samt vill därur härleda samma rättighet beträffande stadens alla kyrkor. ³ Likväl resulterade striden i de ovannämnda k. resolutionerna på riksdagsbesvären 1678 och 1680 till prästernas förmån. I S. Jakobs församling motverkades emellertid den teoretiska segern av förhållandet, att kyrkoherde Pontinus, som 1681 blev biskop i Linköping, lämnade sin post åt den av förvaltnings- och organisationsfrågor tydligen mindre intresserade Wagner. ⁴

Rådman Hörner behöll under 1680-talet inflytandet över församlingens ekonomi. Med hans medgivande och attest gjordes alla extra ordinarie utgifter. En ordinarie stat, föreslagen av honom och kyrkvårdarne, fastställdes av magistraten 1684 ^{5/6}.

Den slutliga avgörelsen för S. Jakobs liksom för Stockholms församlingar i allmänhet sker i och med tillämpningen av kyrkolagen 1686 med dess från prästerskapets privilegier upptagna punkt om pastors rätt till en kassanyckel. ⁵ Denna »nyckelfråga» debatteras såsom ett huvudproblem vid den viktiga konferens, som 1688 hålles mellan konsistorium och borgmästarne Camæn, Törner och Austrell samt de rådmän, som varit kyrkoföreståndare, angående kyrkolagens tillämpande i Stockholm. ⁶ Stadens företrädare kunna icke dölja sitt misshumör inför den nya ordningen och chockera pastorerne genom att maliciöst utpeka dem som kyrkvårdar. Tydligt illustreras, var den nya regimen hämtat sitt stöd genom den suck, varmed borgmästare Camæn omsider uttrycker stadsmyndighetens resignation: »Fiat voluntas Domini — scilicet Regis!» ⁷ Så hade kyrkolagen — som likväl icke nämner kyrkorådsinstitutionen ⁸ — faktiskt

¹ Borgerskapets besvär 1680 § 4. Riksdagsakter R. A.

² Ett odaterat memorial i S. Jakobs kyrkoarkiv P 13.

³ De åberopade privilegierna äro: ärkebiskopens och riksrådets 1436, Gustav I:s 1529, Johan III:s 1578, Sigismunds 1594 samt Kristinas 1636.

⁴ I amiralitetsförsamlingen, där Pontinus samtidigt med sin kyrkoherdetjänst i S. Jakob innehade superintendenturen (se föreg. kapitel), organiserades 1679 kyrkoföreståndarne eller sexmännen till kyrkoråd såsom ett »utskott för hela församlingen» och representerande dess olika stånd. Amiralitetsprästernas »primarius» borde, enligt privilegierna 1650, ingå i kyrkorådet. Denna ordning motsvarar alltså den Pontinska i S. Jakob.

⁵ Kyrkolagen 1686 kap. 26 § 8.

⁶ Kons. prot. 1688 ^{11/6}.

⁷ Ske Herrens vilja — d. v. s. konungens!

⁸ Stadganden om kyrkoråd göras först i 1817 års k. förordning, ehuru det tidigare flera gånger omnämnes — bl. a. i Pr. priv. 1723 — och redan 1766 anses böra bli föremål för närmare författningar. Se k. resol. på ständernas allm. besvär 1766 ^{9/12} § 15. MODÉE VIII, s. 7454. Re-
4. *Sveriges kyrkor. Stockholm IV.*

fastslagit den viktigaste faktorn för dess konstituerande: pastor loci blir i stället för stadens representanter kyrkoföreståndarnes huvud och ledare. »Varandes intet mer nytt än att pastor skall vara i råd och dåd med över kyrkoväsendet», säger konsistoriets preses. Vid samma avgörande konferens behandlas också frågan om sammansättningen och valet av sexmännen varuti, som ovan framhållits, dölja sig kyrkorådets övriga beståndsdelar. De skola bestå av samma stånd, som redan tidigare ingått och som motsvara församlingens »tre slags folk» — adel, civilbetjände och borgare. Vad valet angår, böra pastorerna söka övertala dem, »som tjänliga äro», och sedan kalla församlingens honoratiores tillhopa, så många, att de utgöra »ecclesiam representativam» för att bekräfta valet. Även härvidlag blir således pastors inflytande betonat. Denna, för de principiella frågorna vid kyrkorådsskapelsen så utomordentligt belysande konferens, får också omedelbart praktiska följder. Om vi återvända till S. Jakobs församling, möter oss genast den nya regimen däri att härefter kyrkoherden, icke längre magistratsinspektorn, underskriver alla utgiftssedlarna.¹ I och med detta torde man kunna säga, att det gamla »föreståndarskapet» i den bemärkelsen upphört, och att magistratsledamoten eller ledamöterna härefter ingå som likställda medlemmar av kyrkorådet. Att de framdeles av kyrkorådet ofta anlitas vid särskilda uppdrag, är en annan sak och föranlett av praktiska skäl.²

1691 tredje söndagen i advent möta vi första gången kyrkorådet i dess egna protokoller. Av dessa kunna vi i fortsättningen se, att sammanträdena ganska regelbundet höllos minst varje månad i kyrkans sakrista.³ Sammankomsterna började med bön. Någon form för omröstning omtalas icke, men allas åsikt borde inhämtas: om någon var frånvarande skickades bud för att utröna vederbörandes tanke. Som allmän norm

gelbundna kyrkorådssammanskomster i Stockholm förutsättas t. ex. i k. brevet till konsistorium där 1766 ²²/₇. Sam. Uglas Samling af Kongl. Maj:ts bref etc. I, s. 225.

¹ Från år 1699 ha vi en skildring angående kyrkomedlens handhavande i Stockholm, som visar, att den nya regimen då allmänt blivit genomförd. »— — — alla kyrkors medell och inkombster här i Stockholm varda förmedelst pastorum kunskap ock råd inmante och incasserade genom klockaren eller kyrkoskrifvaren, och levererade till kyrkovärden som cassan har om händer, så att sålunda all inkombst till kyrkorna inflyter med pastorum vettenskap och rådförande. Och hvad uthgifften vdydkommer, så underskrifver pastor, sombligestades allena, men någorstades tillyka med den eene kyrkovärden, alla assignationer och uthgifter — — —. Och hvad kyrkornas föreståndare beträffar, så sammankallar och öfverlägger pastor med dem om kyrkans bygnad och nytta så offta som något extra ordinarie och uthom den vanlige bygnad aflöning och uthgift förefaller, hvarvyd Pastor præsiderar och äger jus convocandi» etc. Gallerius (kyrkoherde i Kungsholmen) till okänd adressat 1699 ²⁴/₁₀. Nordinska saml., vol. 14, U U B. Han påstår också, att en speciell k. resolution skulle ha givits för kyrkoherdarnas rätt att sammankalla kyrkoråd. Förf. har emellertid icke lyckats finna någon dylik — ej heller åberopas eljes annat stöd härför än kyrkolagen och privilegierna.

² Vid kyrkoherdevakansen 1693—94 ter sig sålunda helt naturligt, att f. d. magistratsinspektorn rådman Thesmar av kyrkorådet betros med att approbera kyrkvårdarnes utbetalningar.

³ Längre uppehåll förekomma dock, t. ex. ett halvår vintern 1701—02 »för sjukdom och sorger».

torde Pontinus ordning ha efterlevts; det talas åtminstone om en viss kyrkorådsinstruktion.¹ I mycket voro emellertid formerna ännu trevande. Så diskuteras utan resultat frågan om kyrkorådets ansvar för sina resolutioner samt för kyrkans medel.² Ett gemensamt ansvar tycks dock antagas bakom den underskrift det tillkom kyrkoherden att sätta på utgiftssedlarna. En interimspastor kunde icke betros därmed — det uppdrogs i sådant fall åt magistratens ledamot i kyrkorådet med motiveringen, att var och en ledamots underskrift bleve för besvärlig att anskaffa — de ville likväl alla stå bakom. Denna resolution ansågs så avgörande, att den borde införas först i varje års kyrkoräkning.³ 1699 begärde likväl kyrkoherde Lysing, som led av ett misstänksamt och ängsligt lynne, muntlig försäkran om gemensamt ansvar, innan han tordes skriva under. Han tycks ändå sökt undandraga sig, ty 1702 $19/6$ begärde kyrkvårdarna för att själva gå ansvarsfria skriftliga order för alla utgifter. Kyrkoherden lät då övertala sig till underskrift mot kyrkorådets löfte, att utgifterna för hela året skulle verifieras av samtliga.

Kyrkorådet översåg vanligen genom ett par deputerade kyrkoräkenskaperna, innan de lämnades till revision. 1724 påpekar visserligen en jurist i kyrkorådet, att detta icke ägde att approbera eller improbera dem,⁴ men samma år ger kyrkorådet den första tydligt formulerade dechargen åt kyrkvårdarne, som sålunda hade att stå sitt ansvar inför kyrkorådet på församlingens vägnar. Kyrkorådet ansvarade åter inför den högre kontrollen, magistratens. Det framgår av ovannämnda uttalanden om det gemensamma ansvaret bakom kyrkoherdens underskrift, likaväl som därigenom att kyrkorådet avgav förklaring över revisionsanmärkningar. Att de verkställande organen, kyrkvårdarne, stundom ansågos ansvariga i stället för deras huvudmän framgår bl. a. då stämning utfärdas mot kyrkvårdarne i mål, som angå kyrkans egendom. Kyrkorådet reagerar emellertid mot detta och framhåller sin egen ställning som kyrkans representant.⁵

Någon regelbunden förnyelse iakttoogs icke. Valet gällde livstid eller så länge den valde ville behålla posten. Icke ens formella omval förekommo. Valen tillkännagavs icke ens i församlingen.⁶ Enligt prästerskapets privilegier 1723 § 23, som officiellt erkänner kyrkorådsinstitutionen, där den genom praxis inritats, skulle kyrkoråd och föreståndare i städerna väljas med kyrkoherdens och magistratens överenskommelse. Magistratens rätt härvidlag tillgodosågs emellertid endast genom en for-

¹ Omtalas 1714 $17/8$ och $4/10$ i kyrkorådet.

² Frågan väcktes av kammarrådet Snack. K. råds prot. 1692 $13/8$.

³ K. råds prot. 1694 $2/6$ och 1696 $4/3$.

⁴ K. råds prot. 1724 $10/6$. Detta gäller främst byggnads- och reparationsräkningar efter branden, vilka skulle revideras i kammaren.

⁵ K. råds prot. 1761 $12/12$ och $23/12$.

⁶ Ännu 1756 är det alldeles ovanligt att i Stockholms församlingar vare sig kungöra förslag eller val av kyrkorådsmedlemmar. Man underrättade varandra under hand — på kaffehus eller andra mötesplatser. Just. koll. prot. 1756 $2/11$.

mell anmälan vid nyval, och icke ens denna torde alltid iakttagits.¹ Kyrkorådet behöll sitt antal av åtta — den gamla sexmannainstitutionen jämte kyrkoherden och magistratens ledamot. När Johannesområdet 1756 fick en representation av två medlemmar i kyrkorådet, ingingo dessa i det förra antalet. En utökning befarades hämma i stället för befordera ärendenas behandling. Personer utom kyrkorådet kunde stundom anmodas bevista sammankomsterna, vikarierande för frånvarande ledamot.² Under kyrkoherde Tollstadii tid införas i kyrkorådet vissa formella nyheter, såsom protokollsjustering och beslutens meddelande i protokollsutdrag. Kyrkorådsbefattningen var ett hedersuppdrag. Redan Pontinus hade föreskrivit, att ingen för sitt föreståndarskap finge söka ersättning ens med fritt stolrum, gravställe eller annat — detta för att hindra egennyttan i tjänsten.

Klockaren förde till en början protokollen. 1699 anställdes emellertid en protokollist med 30 daler kmt om året, liksom i S. Klara. Möjligtvis var det samme kyrkoherdens måg, som 1706 dragit i fält och måste ersättas med pastorsadjunkten. Sedan en kyrkskrivare 1715 anställdes, blev han även protokollsförare.

Först 1724 finner man behövt, att »kyrkoråden», som de kallas, på förhand få under rättelse om de ärenden, som skola behandlas. De frågor, som handläggas, röra kyrkans fasta eller lösa egendom och ekonomi samt beträffande tjänster deras tillsättning, avlöning och disciplin.³ Kyrkorådet bestämmer också över gravar, bänkrum och kollekt.⁴ Likaså befattar det sig med skola och fattigvård. Det ter sig på en gång som en ekonomisk styrelse och en rätt över lägre kyrkobetjänte i ordningsmål.

Såsom rätt är dess ställning emellertid betydligt inskränkt. Den jurisdiktion, som i vissa kyrkliga mål tillkommit de gamla sexmännen på landsbygden, liksom den senare ärvdes av kyrkoråden där, övades i Stockholm av konsistorium. Vid de fejder, som utkämpades mellan kyrkoherde Lysing och hans klockare, ville den förre göra gällande, att kyrkorådet vore forum för behandlingen av klockarens »otidigheter». Men konsistorium ger beskedet, att kyrkoordningen vet intet av dessa namn och instantier: kyrkoråd och kyrkorätt, utan allenast sexmän, vilka dock ej äga någon jurisdiktion; sådant hörer i kyrkliga mål till konsistorium.⁵ När en ny notarie skulle

¹ På dylik anmälan utfärdade justitiekollegium konstitutiorial. Se t. ex. just. koll. prot. 1775 ¹⁸/₃.

² 1760 anmodades hovrättsrådet Adlermarck att i sin sjuke svärfaders, kammarrådet Wulfvenstiernas, ställe närvara.

³ Frågor om vanliga församlingsbors kyrkodisciplin ingingo enligt kyrkolagen till världslig rätt — t. ex. de vanliga fruntimmersträtorna om bänkrummen. Dock kunde det hända, att kyrkorådet först försökte åstadkomma förlikning i sådana fall — se k. råds prot. 1695 ¹²/₆ m. fl. För dylik ordning funnos k. breven 1684 ⁵/₅ och ¹⁸/₈ givna redan före kyrkolagen. Se kopior i »Kons. acta» 1650—1727.

⁴ Här bör dock observeras, att den fulla dispositionen över gravarna, såsom kyrkans egendom, inskränktes genom kronans. Jfr ovan s. 47 not 2. Likaså kunde blott vissa kollekt disponeras, s. 59.

⁵ Kons. prot. 1702 ¹⁷/₁₂.

sättas vid protokollet 1709, förklarades — på krigsrådet Fahlströms inrådan — att han ej behövde gå någon ed, vilket företrädarna gjort, emedan »i kyrkorådet består intet ordinarie domsäte» — man kunde reda sig med en skriftlig försäkran.

Magistratens inflytande var numera inskränkt till inspektionsrätten, uttryckt i kontroll över räkenskaperna, befogenheten genom särskilda organ med församlingens byggnader (nybygge, brandväsen o. d.) samt viss befattning med skola och fattigvård. Över kyrkvårdarne behöll magistraten ett särskilt grepp, naturligt nog genom räkenskapskontrollen, ehuru man snart märker tendensen hos magistraten själv att hänvisa dem till kyrkorådet.¹ Vid 1700-talets mitt hotades t. o. m. magistratens ensamvalde på revisionens område genom kravet från församlingarnas sida på kontroll över räkenskaperna. Detta krav uppställdes av Maria församling på grund av trassel i dess fattighusförvaltning. De därav föranledda striderna med magistraten resulterade i hänvändelse till riksens ständer och enligt deras tillstyrkan utfärdat k. brev 1752, som dels förstärkte magistraten att ge kontrollen över kyrkoräkenskaperna större säkerhet, dels medgiver församlingarna att genom sina förordnade överse räkenskaperna före deras leverans till justitiekollegium samt besvärsmätt å högre ort.² I S. Jakobs beslöt man också senare revision genom av kyrkorådet utsedd person³. I ovan nämnda sammanhang fastställde också just. koll. 1752 ²⁴/₁₁ en av Maria församling föreslagen ordning för kyrkoräkenskapers förande. I S. Jakobs församling hade emellertid redan förut det huvudsakliga däruti iakttagits.

Magistratens revisionsrätt över kyrkoräkenskaperna, bekräftad i k. instruktionen för just. koll. 1764 ¹²/₁₂, bibehölls ända till omorganisationen 1850, trots flera församlingars — bland dem S. Jakobs — försök att bli befriade därifrån, sedan de själva vidtagit åtgärder för årlig revision inför församlingen.⁴

En särskild, mindre formation med beslutanderätt i smärre ärenden och efter uppdrag av kyrkorådet utgjordes av kyrkoherden och kyrkvårdarne. De senare voro eljes det verktyg, varigenom kyrkorådet utförde sina beslut.

Kyrkvårdarne i Stockholm voro, som ovan antytts, vid 1600-talets mitt att anse såsom magistratens organ för verkställigheten av dess ekonomiska myndighet i de olika församlingarna.⁵ De voro i regel tvenne och tillsattes av magistraten på tre år

¹ Just. koll. prot. 1715 ¹³/₁₂ rörande klockor, ringare och orgelverk. 1697 gör magistraten t. o. m., ehuru fåfängt, ett försök att bli befriad från revisionen. Handl. ang. kyrkor etc. K. A.

² Magistraten hade åberopat de k. breven 1726 ¹²/₇ och 1739 ²²/₁, som bekräfta dess revisionsrätt. Just. koll. prot. 1751 ⁷/₃, ³/₁₀, ⁵/₁₁ och 1752 ²⁴/₁₁.

³ K. råds prot. 1761 ¹²/₁₂. Detta hade redan förut tidvis praktiserats.

⁴ K. råds prot. 1833 ²⁵/₁₀. Just. koll. prot. 1834 ²¹/₁.

⁵ De aldrig utfärdade privilegierna för Norra förstaden 1624 § 34 föreskriver tillsättandet av två utav borgerskapet till kyrkans föreståndare att uppbära och disponera dess inkomster med redovisningsskyldighet inför magistraten. Deras ställning synes ungefär motsvara kyrkvårdarnes senare, ehuru dessas blev inskränkt genom de ovan omtalade tillsatta inspektörernas. Kyrkvårdarne i de olika församlingarna upptogos i den vanliga ämbetsställningen enligt stadens ämbetsbok.

i sänder.¹ Tiden varierar emellertid och tycks snart ha blivit utsträckt hur långt som helst. (Se tabellen.) Olägenheten av deras »ambulerande» framhålles 1695 i konsistoriets brev till magistraten rörande kyrkvårdarnas kontributionsfrihet: det var så svårt att få tag i kompetenta personer.² Deras uppgift var att handhava inkomster och utgifter. Till en början delade de göromålen lika, så att de förde var sin räkning, innefattande alla de olika slagen av inkomstkällor och utgiftsposter.³ Redan på 1650-talet börjar emellertid endast en räkning föras, då enligt magistratens beslut 1650 den ene skulle föra räkenskap, den andre handhava kassan. Den förre, kallad »primarius», var vanligen den äldre. Vid tillfällig vakans hände det, att klockaren ersatte den andre. Sedan kyrkskrivare tillsatts och fått hand om bokföringen, kallades primarien »ekonomikyrkvård». Ur uppborrdsmannens, vanligtvis klockarens, hand mottog endera kyrkvärden influtna summor, som han sedan hade att svara för. Utbetalningar gjordes mot att sedel, påtecknad av den ene, stundom båda kyrkvårdarne, företeddes. Även utbetalning skedde oftast genom klockaren.

Den självständighet kyrkvårdarne synas äga före kyrkorådets tillkomst är visserligen icke så stor — man måste fasthålla, att den beslutande myndighet de sortera under icke är den lokala, utan stadens.⁴ Men just därför ha de likväl troligen i detaljerna varit mer oberoende av de dåvarande sexmännen än senare av kyrkorådet.

Efter kyrkorådets tillblivelse dragas kyrkvårdarne, som ovan sagts, under denna institution, dock utan att höra dit. Genom den revisionsrätt, som alltjämt tillkom magistraten, kommo de likväl att fortfarande utgöra en länk mellan stad och församling.⁵ Pontinus är troligen författare till den instruktion för kyrkvårdarne, som även tillkommit år 1673. Det ombyte efter tre år, som där föreskrevs, blev dock av de praktiska skäl, som ovan anförts, icke iakttaget. Enligt instruktionen borde de tillsättas »enhälleligen eller med Politie-Collegii samråd». 1680 uppstod emellertid, när frågan var aktuell, en konflikt härom mellan magistraten och kyrkoherden — ett led i den dåvarande stora schismen dem emellan. Kyrkvårdarne Carl Mårtensson och Petter Roth fingo av magistraten begärt avsked med lovord för gott arbete. I deras

¹ I S. Jakobs räkenskaper för 1647 säger Ebbe Simonsson, att han fört en särskild liten räkning på uppborrden, som icke införts i den löpande, »effter som mit 3:die år intet var om för än deen sista juni, och dee andra kiörckiovärderne begynna på deen 1 maj».

² Kons. akter 1695, f. 161.

³ 1659, då arbetena med kyrkogårdsmuren å Brunkebergskyrkogården pågingo, hade den ene kyrkvärden särskild tillsyn över dem. Detta synes dock varit ett speciellt uppdrag av magistraten, som i ersättning beviljat 40 daler smt.

⁴ Det är helt naturligt, att man vänder sig till borgmästare och råd med klagan, när kyrkvårdarne allt för mycket inlåta sig med kyrkans saker och pastorerna alldeles hållas utanför räkenskaperna, liksom att denna klagan vid sagda forum icke vinner gehör. Kons. prot. 1649 ⁸/₃.

⁵ Kyrkoräkenskaperna avlevereras stundom av kyrkvårdarne jämte den magistratens ledamot, som var inspektor i församlingen — se t. ex. just. koll. prot. 1681 ¹⁹/₄, 1684 ¹⁵/₄, 1685 ²⁶/₃.

ställe förordnade magistraten Erich Bengtsson och Jakob Schultz, trots Pontinus försök att hävda kyrkorådets utnämningssätt. De nya kyrkvårdarne själva stodo tveksamma och vände sig till magistraten, som naturligtvis svarade, att de borde rätta sig efter dess beslut och sålunda efter vederbörlig inventering tillträda sin tjänst fr. o. m. 1 juli.¹ Så skedde också — ännu var pastors och kyrkorådets nya förvaltningsmyndighet för svag att underlägga sig det gamla magistratsorganet. Först sedan den blivit lagstadgad, får den också makten över kyrkvårdarne. Dessa läggas under lokalstyrelsen, samtidigt med att denna absorberar deras forne närmaste chef, magistratsinspektorn.

Som ersättning uppburo båda kyrkvårdarne i S. Jakob 300 daler kmt tillsammans.² Kyrkorådet fördelade summan dem emellan efter deras olika möda. 1715, då en kyrkskrivare antagits för räkenskaperna, läto de sig emellertid nöja med den frihet från stadens tunga, som de hittills njutit likt deras vederlikar i andra församlingar.³ Kyrkskrivaren, som dessutom skulle föra kyrkorådsprotokollen och uppbära bänkhjoror m. m., fick då i stället de 300 dalerna.⁴ Men efter kyrkans brand 1723 återkommer kyrkvårdarnes salarium i räkenskaperna och fortfar ända till 1813, då det utan synbart motiv försvinner.⁵

Det har redan framhållits, att kyrkvårdarne icke betraktades såsom medlemmar av kyrkorådet. De ägde ingen del i besluten, men hade att närvara för att ge upplysningar och mottaga föreskrifter. Det ansågs för en kyrkvård såsom en särskild heder att vid nedläggandet av ett långt kyrkvärdskap bli kallad till ledamot av kyrkorådet.⁶ Länge togos kyrkvårdarne nästan uteslutande ur borgareklassen. Egendomligt nog blev en tysk, Baldauf, utsedd på 1650-talet. 1708 hette det om en nyvald, att han var en vacker man och borgare med eget hus. 1715 nämnas två, som äro bofasta och välbehållna församlingsbor. Egenskapen av fastighetsägare var oeftergivlig — dels var ju bofastheten hos en dylik i de flesta fall stabilare, dels måste någon garanti finnas för enskild ekonomisk soliditet hos den, som hade allmänna medel om händer.⁷

Kyrkvårdarne representera för kyrkorådet det rörliga organ, som i livlig kontakt

¹ Civ. prot. 1680 ²⁸/₆, ¹⁸/₆ och ²⁶/₆, Rå. A.

² Vid magistratsbeslut 1684 ⁹/₆, som fastställer kyrkostaten, motiveras kyrkvårdarnes avlöning med att de icke hade någon skrivare till sin hjälp. Extra tillägg förekommo vid byggen o. d.

³ Upphörde genom k. resol. 1744 ⁴/₁₂ fr. o. m. nytillsättning. Kontributionsfrihet tillkom dem redan 1695, se kons. prot. ⁸/₆. Tillerkändes Kungsholms kyrkvårdar redan i deras instruktion av 1684. (Tr. LAGERSTRÖM II, s. 32.)

⁴ Samtidigt med instruktionen för kyrkoråd och kyrkvårdar hade Pontinus även författat en för kyrkskrivare, som då emellertid ej blev antagen.

⁵ Ang. kyrkvårdarnes vin-tribut, se s. 71.

⁶ Så skedde t. ex. 1715 med Jakob Schultz, som tjänat i nära 40 år, 1751 med Petter Broman, som då varit kyrkvård i 27 år och 1754 med Anders Lohman, som med utmärkt nit haft sysslan sedan 1746.

⁷ 1760 ansåg sig t. o. m. en nyvald kyrkorådsledamot icke böra mottaga uppdraget, då han ej ägde fastighet i församlingen.

utåt införskaffar alla nödiga upplysningar, utövar inspektion över alla i kyrkans tjänst sysselsatta, i vissa fall betros att ingå avtal för kyrkans räkning, få uppdraget att föra kyrkans talan inför olika myndigheter m. m. De som hade ärende till kyrkvårdarne borde infinna sig i sakristian mellan 8 och 9 om morgnarna, till förekommande av allt löpande och tidspillan.¹ Särskilt vid tider för större reparationer eller byggen i församlingen anlitas kyrkvårdarnes krafter och prövas deras förmåga. Då gäller det mer än någonsin den plikt, som alltjämt kvarstår som deras främsta, att ansvara för ekonomien.

Hur kyrkans bygge finansierades är ovan beskrivet. Långt efteråt led kyrkkassan, trots att kronoskulden blev efterskänkt, av sviterna för byggnadsutgifterna, som ytterligare belastats med uppförandet av Johannes kapell, kyrkoherdegård, bidrag till Katarina kyrkobygge m. m. Till prästgårdsbygget insamlades medlen delvis genom stambok.² Samma metod användes för det skolhus, som församlingen först 1680 hade råd att skaffa sig.³ Dylika medel upptagas emellertid som inkomster i de vanliga kyrkoräkenskaperna. De utgifter, som eljes vilade på kyrkokassan, voro huvudsakligen avlöningar: kyrkans andelar i kyrkoherdens och komministrarnas samt skolmästarens underhåll, lön åt hjälppräster, kyrkobetjäning och tillfälligt sysselsatta.⁴ De förstnämnda posterna utgingo i form av bostad eller hyresersättning. Församlingen bidrog dessutom genom frivilliga avgifter under olika former — ett slags kommunalskatt, som icke passerade kyrkans kassa.⁵ Kollektorna stå här som en mellanform, småningom ersatta av fasta löner på kyrkans stat. Kollektor upptogos även direkt till förmån för kyrkkassan.⁶ En lönestat hade, som ovan nämnts, magistraten fastställt.⁷ Bland de inkomster, som tillfördes denna stat, stå främst vad begravningarna inbragte. De börja redan före kyrkans invigning. 1640 $\frac{81}{10}$ ger överståthållaren Klas Fleming kyrkvårdarne tillstånd att försälja gravar i kyrkan och på kyrkogården.⁸

¹ Enligt ett »memorial för S. Jakobs kyrka, vartill begäres Pol. koll. assistens» — således är detta från 1673.

² S. Jakobs räkenskaper 1652—53. Hans bokbindare hade gjort en bok att söka församlingen med om hjälp till prästgårdsbyggnad. Enligt 1654 års räkning hade »förläringen» till kyrkoherdehuset gått till 293 daler smt (= 734 daler kmt).

³ Se nedan kap. V.

⁴ Varje kyrka hade också att delta i avlöningen av konsistoriets notarie och pedell. Summorna debiterades »proportionaliter» efter församlingarnas storlek av magistraten.

⁵ Se nedan under de olika tjänsterna.

⁶ »Pungen» inbragte de första veckorna efter kyrkans invigning, nov.—dec. 1643, i runt tal 75 daler smt. Under 1650-talet gav den omkring 600 årligen. 1685 $\frac{5}{2}$ beordrade just. koll. kyrkvårdarne vid samtliga kyrkor att upptaga kollekterna i räkenskaperna jämte kvittenser av dem, som uppbära desamma. Redan förut voro kollekterna emellertid bokförda i S. Jakob. Om kollektmedlen se vidare nedan s. 59.

⁷ Approberad på Stockholms rådhus 1684 $\frac{9}{6}$ (enl. k. råds prot. 1715 $\frac{18}{3}$, då den ännu följdes).

⁸ Bil. S. Jakobs räkenskaper 1639—41.

»Hvilkeett man haffver icke kunnat förvägra, helst emedan att kyrckian behöfver inkomposter och nu stäär i bygningh.» Samtidigt fastslår han taxan till: för en lägerstad i högkoret 100 daler smt; på stora gången eller korsgången 60, i »smågången» 40, i sakristian 60, under bänkarna 20 och på kyrkogården 15 daler smt. För varje gravöppning skulle ges $\frac{1}{15}$ av inköpssumman.¹ Övriga begravningsavgifter upptogos för bruket av kyrkans bår, kläden, pällar och klockor. Dessutom såldes stenar för gravar i kyrkan samt uppburas avgifter för bisättning. De tre första posterna sammanräknades vanligen i ett pris, modererat allteftersom man använde bättre eller enklare bårkläde. 1699 upplyses, att sammetsklädet betingat 30 daler kmt (då ungefär = 10 i smt), bästa klädesklädet 24. Härefter nedsattes priserna till respektive 20 och 16 daler. Det allra enklaste fick icke kosta mer än 12. Begravningsavgifterna kommo emellertid att variera helt oregelbundet — sannolikt lämpade efter sterbhusens råd och lägenhet. När kyrkan var ny, på 1640-talet, hade fattigt folk kunnat få kläde och päll för 16 å 28 öre. Billigare taxor höllos hela tiden på Brunkebergskyrkogården, som blev församlingens allmänna begravningsplats och som blott genom den stora frekvensen blev en betydande inkomstkälla.² För den vanliga begravningsringningen, två gånger, betalades på 1640-talet: för två små klockor 1 daler smt, för tre små klockor 2 och för alla klockorna 4. För tre ringningar med alla klockor gavs 6 daler, och för flera ringningar blev »partipriset» 2 daler, senare 3 för ringning med alla klockor. Det var blott förnämt och förnöget folk, som kostade på flera ringningar. Som de sällan hade grav i S. Jakobs kyrka under stormaktstiden, betydde ringningarna där antingen själaringning, bisättningsringning eller den klockklang, som ackompanjerade likfärden genom staden ut till lantkyrkorna invid herregodsen. Så ringdes 11 oktober 1654 fyra gånger för rikskansleren herr Axel Oxenstierna, vars stoft sedan den 31 augusti förvarades i S. Jakobs kyrka och hösten 1655 nio gånger, förmodligen vid hans likfärd till Jäders kyrka. För bisättning betalades alltefter tidens längd. Det hände, att lik stodo bisatta i årtal — 1696 fann kyrkorådet, att en familj genom bisättningseskuld förverkat äganderätten till sin grav i kyrkan, som dessutom kunde uppställa ytterligare fordran. 1715 var bisättningsavgiften reglerad till 2 daler kmt per vecka. Ännu en begravningsinkomst tillföll kyrkokassan, sedan k. brev 1732 $\frac{21}{8}$ tillätit kyrkan att hålla likvagn.

En annan uppbörd, en av kyrkans »vissaste» inkomster enligt kyrkorådet, begynner med kyrkans invigning: bänkhyrorna. Enligt kyrkvärden Ebbe Simonssons räkning 1645—47 voro priserna: för ett bänkrum på stora gången 29—19 bänkarna 3 daler smt, 18 bänken 4 daler, 6 bänken 4:16; på lilla gången 31 bänken 3 daler, 7

¹ Gravmåttan anges även: 4 alnars längd och 3 alnars bredd.

² De olika avgifterna höllo sig här inom öres-tal, senare skillingar. Enligt taxa av 1808 skulle summan av avgifter vid en begravning där i allmän grav gå till 1:45 rdr. För barn blev summan blott 28 sk.

bänken 2:12 och 5 bänken 3.¹ Denna ofullständiga inblick i bänktaxan säger oss, att icke endast avståndet avgjorde bänkens större eller mindre förmånlighet. Läge bakom skymmande pelare o. d. har troligen räknats sämre. Man fick också betala för »ståndh, som dhe hafva tagit sigh på gångerne på lööss bäncherne näste effter denn 7 bäncken fram för gångenn.» För att göra en jämförelse mellan ovan angivna olika inkomstkällor kunna vi som exempel taga 1654 års kyrkoräkning, enligt vilken uppbödden för begravningsavgifter steg till 2,666 daler smt, bänkhyrorna till 53: 29 och hävpengarna till 620.²

Någon riktigt fast ordning angående bänkrum och gravar saknade man ännu under hela 1600-talet, och tvister förekommo, särskilt befordrade genom de regimskiften, som ovan berörts. Genom det ovan anförda k. brevet 1699 $\frac{5}{6}$ och en k. resolution 1705 $\frac{28}{6}$ fastställdes principen om gravarnas hemfallande till kyrkan, om gravägarna icke bevakade dem vid de gravransakningar, som tid efter annan med K. M:ts medgivande utlystes för vissa terminer.³ 1684 stadgade magistraten angående bänkarna i S. Jakob, att de skulle inlösas på nytt efter 25 år, så framt innehavarna ville behålla dem. 1703 $\frac{3}{5}$ utgavs ett k. reglemente om bänkrummens försäljande i Stockholms kyrkor.⁴ Den, som tillhandlat sig bänkrum, fick behålla det, så länge han levde och idkade sin devotion och kristendomsövning i församlingen — dog han eller upphörde med det senare, hemföll rummet åt kyrkan. Detta hade redan tidigare praktiserats i S. Jakobs kyrka.⁵ Kyrkvårdarne förde också bänkregister och gravbok. Även med bänkrummen anställdes då och då rannsaking.⁶ Det är givet, att taxorna

¹ 1695 $\frac{12}{6}$ fastställde kyrkorådet prisen för de nya bänkarna å läktaren under orgeln: hela första bänken betingade 36 daler kmt, den andra 24 och den tredje 16. Ett rum skulle kosta resp. 6, 4 och 3 daler.

² 1654 års räkning tages som exempel på grund av dess överskådliga uppställning. De olika begravningsavgifterna kunna enligt Peder Bengtssons räkning 1646— $\frac{1}{5}$ 1647 särskiljas sålunda:

för lägerställen i S. Jakobs kyrka	559: 19
» » på S. Jakobs kyrkogård.....	146: 17
» » » Brunkebergskyrkogården.....	39: 12
» ringningar.....	222: —
» bärkläden och päll.....	40: 8

³ Den första kända gravransakan i S. Jakobs kyrka utlystes 1684 genom magistraten. Våren 1697 företogs en allmän sådan i Stockholms kyrkor. I S. Jakob övervakades den av kyrkoherden och de två borgarna i kyrkorådet tisdagar och fredagar efter bönestunden. Att genomgå kyrkböckerna och »observera» gravarna, såsom i S. Klara brukades, fann man långsamt och ofruktbart. K. råds prot. 1696 $\frac{4}{12}$. Redan 1695 omtalas emellertid, att sal. Joh. Gedda gjort tre avritningar av alla gravar i kyrkan.

⁴ R. R.

⁵ K. råds prot. 1696 $\frac{4}{12}$.

⁶ Den första omtalade bänkransakan ägde rum i samband med magistratens ovannämnda bänkstadga 1684. Senare inhämtades K. M:ts bifall för dylika.

för både gravar och bänkrum tid efter annan måste omregleras. Vanligen sökte man följa mönstret i andra församlingar.¹

I sin helhet rör sig kyrkans stat under 1600-talet vanligen om summor på cirka två till tre tusen daler smt. På 1680- och 90-talen har kyrkan fruktbarande kapital, utlånta till kyrkoherde Wagner och rådman Thesmar samt insatta på riksens ständers bank, tillsammans uppgående till över 10,000 daler kmt. Fr. o. m. 1698 tillkommer bland inkomster andel i de böter, som fallit vid norra kämnärsrätten för sådana, som häktats under gudstjänsten. Dessa delades mellan kyrkan och de fattiga.

Kollektmedlen voro endast delvis disponibla för kyrkan. Det vanliga var, att i »föregående» häven alla helgdagar medel uppsamlades för kyrkokassan. Den »eftergående» var anslagen åt de fattiga.² Dylika kollekter kallades ordinarie. Bland de ordinarie voro även sådana, som direkt voro anslagna åt skol- eller kyrkobetjante.³ Extra voro däremot de, som för vissa dagar och särskilda ändamål påbjödos av K. M:t eller utlystes av konsistorium eller magistrat.⁴ 1733 klagas emellertid, att kyrkan måste avstå även elva av de ordinarie kollekterna.⁵ Kollektbäcken började icke användas förrän 1721⁶ — för var kollekt bestämdes sedan, om den fick utgå i häv, bäcken eller bådadera. Det är givet, att kollektinkomsten var beroende av församlingens allmänna ekonomiska tillstånd och sålunda sjönk väsentligt under kristider.

Vid sekelskiftet ledo de kyrkliga finanserna liksom alla andra av dyrtiden. Tillåtelsen för såväl adel som borgare att begrava i stillhet, d. v. s. utan procession och klockringning, bidrog att minska inkomsterna, liksom påbudet om dubbla fattighävar. Kollekterna minskades ju även helt naturligt genom den allmänna bristen. Kyrkorådet vidtog också åtgärder att nedsätta vissa begravningsavgifter för att få större frekvens, samt förbjöd utlysandet av någon kollekt utan dess vetskap. Man måste spara in i det minsta — i stället för vaxljus brände man talgljus, överdragna med vax. När Narva-segern skulle firas, måste det ske i sparsamhetens tecken. Konsistoriet framhåller i und. supplik, att den påbudna illuminationen för varje kyrka skulle gå till 7 à 800 daler kmt.⁷ Det lämnades åt kyrkoherdarne att överenskomma med sina åhörare om frivilliga bidrag till något »glädje- och frögdeteckn.» Krigs- och pesttiderna förbättrade icke situationen. I skolväsendets historia framhållas de svårig-

¹ 1715 borde ny taxa för gravöppningar »proportioneras» efter S. Klaras. Enligt bänktaxa 1804 betalades 20 à 40 skilling i hyra för ett bänkrum samt 1—4 rd. för hel bänk.

² Se nedan kap. VI.

³ Komministrarne hade tre tillsammans, skolmästarne två, kollegorna två vardera, och kantor fyra ordinarie samt dessutom två extra. Med extra avses här tillfälligt eller personligt anslag.

⁴ Av dylika kunde somliga bli stadigvarande, t. ex. böndagskollekterna, anslagna åt barnhuset. Den kollekten beviljades av magistraten 1671 $\frac{7}{6}$ och av K. M:t 1674 $\frac{7}{6}$.

⁵ De gingo till svenska fångars utlösen, till skolor i Lappmarken, nya stadskyrkobygget i Karlskrona och fattiga studerande av Stockholms nation. Kons. akter 1733 fol. 113.

⁶ K. resol. 1721 $\frac{1}{4}$.

⁷ Avskr. av senatens prot. 1701 $\frac{22}{1}$ i k. råds prot. 1700 $\frac{23}{10}$.

heter man hade att kämpa med under 1700-talets första decennier. Bl. a. ledos stora förluster genom tvånget att mottaga mynttecken. Så skedde t. ex. med en skuld, som till kyrkan avbetalades av arvingarna till en kyrkvård, som råkat i balans. Kyrkan måste å andra sidan ge sina avlöningar i samma form. S. Jakobs kyrka anlidade som andra upphandlingsdeputationen för inköp av nattvardsvin till rimligt pris.¹ Ännu värre blev tillståndet, sedan kyrkan natten mellan 14 och 15 maj 1723 lidit en större brandskada. För reparationskostnaderna måste man delvis anlita samma utvägar som vid nytt kyrkbygge. K. M:t utlyste en kollekt över hela riket första adventsöndagen, och församlingens medlemmar gjorde frivilliga sammanskott. Församlingen utlyste dessutom kollekter i sina egna kyrkor. K. M:t tillät också, att den brända kopparn finge myntas för kyrkans räkning. Även bötesmedel blevo anslagna.²

Situationen föranledde särskilda åtgärder i styrelse och förvaltning. Vid kyrkorådets överläggningar tillkallades några av församlingens ledamöter, första gången efter branden dessutom justitieborgmästaren Bunge. En av kyrkorådets medlemmar, kamrer Tystenberg, åtog sig särskild tillsyn över räknenskaperna. En inblick i kyrkans ekonomi strax före branden ges oss av den senare samt en avgående kyrkvård. Kyrkan ägde då 100 daler kmt, tre stycken bankosedlar, utgörande 5,523 daler 10 $\frac{1}{2}$ öre kmt, samt ovan omtalda fordran hos en f. d. kyrkvård, 780 st. mynttecken. Penningar liksom värdepapper skulle förvaras i kyrkans kista.³ De för reparationen insamlade medlen däremot skulle insättas i riksens ständers bank. I mars 1724 hade de senare stigit till nära 20,000 daler kmt.⁴ Bankosedlarna måste man för att få kontanter sälja för 4,278 daler 10 öre kmt.

I dessa tillgångar inräknades emellertid icke kyrkans fasta egendom och mobilier. Angående den förra finns en redogörelse, lämnad 1718 i anledning av högste ombudsmannens undersökning om kyrkors, barnhus och fattighus räntor.⁵ S. Jakobs kyrka befanns då icke äga något mer än det hus, som kyrkoherden och kaplanerna bo uti, samt skolgården — man nämner icke själva kyrkobyggnaden eller Johannes kapell, då dessa ju icke betraktades såsom räntebärande. »Varandes til kyrkan inga donationer gjorde el:r räntor gifne, så att de några sådanne kunna bortarrendera». Över kyrkans materialier fördes sedan 1702 särskild räkning, och inventering skedde årligen.

¹ Källarmästare Frodbom, som hade en fordran å 1,790 daler kmt för vin till S. Jakobs kyrka för åren 1717—19, efterskänkte densamma efter branden 1723.

² Se t. ex. Svea hovrätts dom 1723 $\frac{7}{8}$ i fiskaliska målet mot greve Frölich och gen. major Bennet.

³ 1743 $\frac{19}{6}$ beslöt kyrkorådet, att de pengar, som förvarades i kyrkans kista, skulle sättas i banken »i hänseende til det buller som medelst dal almogens skadeliga resning sig öppade» — det hade försports, att de vid sin framfart togo ur kyrkorna deras redbara egendom. Kyrksilvret skulle nedsättas i kyrkans valv.

⁴ Ännu 1729 häftade en av uppbördsmännens, kryddkrämar Flögers, änka för obetald rest till kyrkan. Det heter då, att kyrkorådet visserligen har medlidande med den fattiga änkan, men att det icke har rätt att efterskänka dessa kyrkans uppbördsmedel.

⁵ Just. koll. prot. 1718 $\frac{11}{9}$.

Under fredstiden repade sig affärerna småningom. Mynttecknen fingo inlösas, visserligen mot betydligt sänkt värde.¹ Förtjänsten av krisens lyckliga genomkämpande i S. Jakob tillkom i hög grad den ovannämnde Tystenberg. Kyrkvärldarne, som också haft ett maktpåliggande arbete, blevo ytterligare betungade genom att kyrkskrivare-tjänsten tillsvidare indrogs.² Först 1747 antogs ånyo en kyrkskrivare med ovan angivna befogenheter och 400 daler kmts lön samt fri bostad i kaplanshuset.

1728 fick församlingen en kyrkoherde, som intresserade sig för finanserna, Arnell. Hans förmåga togs bl. a. i anspråk av riksens ständer i flera uppdrag, som berörde ekonomiska förhållanden.³ 1731 antyder han i kyrkorådet, att han för att hjälpa församlingen ur dess medellöshet uttänkt en plan, som icke behövde anlita församlingens bidrag. Som det vore högnödigt, att saken hölles tyst, ville han själv föra protokollet. Tyvärr har han lyckats fullständigt bevara sin hemlighet även för eftervärlden — i protokollet följa efter denna notis 15 tomma blad samt ett uppehåll på sju år!⁴ Under Arnells tid ordnades först församlingens fattigvård. De närmare omständigheterna äro skildrade i det särskilda kapitlet om fattigvårdsväsendet. Sedan av fattighusmedlen bildats en tämligen solid fond, vände sig kyrkkassan alltsomoftast dit, när några lån behövde upptagas. Arnell bekostade delvis en nybyggnad vid prästgården — det skulle varit en försträckning, men av den fordran, som hans änka 1744 hade på kyrkan, 3,500 daler kmt, fick hon icke ut mer än 1,800. Arnell medverkade också vid ny skolgårds inköpande.⁵ Skolbyggnaderna förblevo, så länge de voro församlingens sak, en betungande utgiftspost, som slutligen, liksom fattigvården, krävde särskild debitering, varom mera nedan. Den nya skolgård, som inköptes vid seklets mitt, vållade, att kyrkan då stod i en skuld på 30,000 daler kmt till fattighuset. Den var först 1764 avbetalad. Under 1700-talets senare hälft rörde sig den årliga kyrkostaten om c:a 30,000 daler kmt.

Med Frihetstidens ingång kunna vi konstatera en om också svag förskjutning i demokratisk riktning inom församlingens styrelse och förvaltning. Orsaken till de demokratiska tendenserna i församlingen är mindre någon teoretisk påverkan än praktiskt behov. Det är redan antytt, att några av församlingens medlemmar tillkallats i kyrkorådet för överläggning angående brandskadans reparerande. Det var nödvän-

¹ Enligt riksdagsbeslutet 1719 nedskrevs värdet på mynttecken med ungefär hälften. För de 1,735 daler smt i mynttecken, som donerats till skolan, fick man en »försäkran» om 875 daler smt. De sista myntsedlarna realiserades först 1748, då man för ett mynttecken erhöll 8 sk. kmt.

² Den tornväktare, som slog timmarna med hammare på klockorna, medan tornur saknades, hade åtagit sig indrivningen av bänkyrorna. Protokollen hade »af en och annan varit hålna som man hälst derom kunnat anmoda» — resultatet syns i de stora luckorna. Komminister Nyman avlevererade dem till den nye kyrkskrivaren 1747.

³ Se nedan kyrkoherdebiografierna.

⁴ Skulle man våga någon gissning, kunde ju tanken på lotteri ligga nära till hands den tiden. Möjligen avsåg han också något fördelaktigt lån, likt det han uppbringade för fattighuset.

⁵ Se nedan kap. V.

digt, likaväl som det överensstämde med tidens anda, att vidga basen för besluts rätt och ansvar i ekonomiska frågor.¹ Att början är svag förklaras av bristande organisation och vana. 1724 första söndagen efter påsk hade kyrkoherden pålyst allmänt sammanträde i sakristian efter aftonsången för alla bofaste män och ledamöter i församlingen att överlägga om kyrkoreparationen. Då infann sig emellertid endast det vanliga kyrkorådet. Ungefär på samma sätt gick det, när »de äldste» i församlingen kallats samman 1729 $\frac{2}{2}$ för att besluta om skolgårdens försäljning. Det är emellertid typiskt, att det är just frågor rörande byggnad och kyrklig egendom, som avses. Bakom ligger säkerligen den urgamla tanken om menighetens rätt på grund av menighetens bidrag — låt vara här ännu i form av frivilliga tillskott. Snart nog skulle emellertid nya, bestämdare skatteformer på kyrkligt område växa fram och med dem även större aktivitet hos den skattebeviljande och beskattade kyrkliga församlingen.

Den småningom framträdande församlingsmenigheten har framför allt två huvudfunktioner: valkorporationens och skattebeviljarens. Den kyrkliga församlingens ideella särskiljande från den borgerliga betingas främst genom själavården. Den hjord, som är föremål för den pastorala verksamheten, utgör den kyrkliga församlingen.² Dess första intresse bör alltså vara att få en god prästerlig betjäning. Dess anspråk på att välja sitt prästerskap har emellertid även en ekonomisk grund i plikten att försörja detsamma. Men denna hjord liksom dess själasörjare är även knuten till en viss kyrka, bildar dess krets. Inför sitt gudstjänsthus och dess egendom står församlingen ävenledes som högsta intressent med förpliktelsen att medverka till dess byggnad och underhåll. Småningom härledes även ur denna plikt anspråk på förvaltningen. Det är ovan betonat, hur den kommunala självstyrelse, som under medeltiden funnits inom den svenska kyrkan, i Stockholm förkvävts av den starkt utpräglade borgerliga.³ Detta hade kommit till uttryck vid pastorsvalen likaväl som i den ekonomiska förvaltningen under den tid, då stad och kyrkoförsamling praktiskt voro ett, d. v. s. medeltiden och större delen av 1500-talet.⁴ Den brytning mellan båda, som sedan följer och fyller nästan hela 1600-talet, beror framför allt därpå att nu flera kyrkoförsamlingar utsöndras ur stadskommunen.⁵ Därtill får man räkna med

¹ Prästerskapets priv. 1723 innebära inga nya föreskrifter i detta hänseende, blott fastslående av de former, som utbildats på olika håll.

² Jfr SIMONSSON, s. 132.

³ Ang. magistratens teoretiska resonemang om överlåtelse av den kungliga makten på borgerlighetens ämbetsmän se ovan s. 45. Vilken teoretisk härledning magistratsmakten än må ha, uppifrån eller nedifrån, kunglig eller kommunal, må här lämnas därhän.

⁴ Jfr SIMONSSON s. 129 ff. och vad ovan sagts om magistratens ekonomiska värde. Här är icke platsen att ingå på den borgerliga kommunens utveckling från större självstyre till byråkratisering. För denna fråga hänvisas till HERLITZ, Svensk stadsförvaltning på 1830-talet, särsk. Kap. VI: 1 och 2. En jämförelse är uppdragen mellan borgerlig och kyrklig kommun av THULIN i provföreläsning vid Lunds universitet 1890, tr. Lund s. å.

⁵ Magistraten vill hävda, att var och en av de nya församlingarna bör intaga en stadskyrkas ställning.

en ny och synnerligen betydande befolkningstillsats inom de nya kyrkoförsamlingarna, som icke har motsvarighet inom den borgerliga: statstjänarna. När Norrmalm 1635 inkorporerades med staden, fanns där redan sedan 1500-talet bofast kronobefolkning. Än större blev detta inslag under 1630-talet och därefter i och med förvaltningens fortgående centraliserande till huvudstaden. Det är icke blott i kvantitetshänseende, utan kanske ännu mer genom prestige och relationer, som dessa kronotjänare, framför allt männen i ämbetsverken, komma att spela en betydande roll i kyrkoförsamlingarna. Ovan är redan framhållet, hurusom av de tre stånden i församlingen de två utgjordes av statstjänare: adeln och civilbetjänarna.

Det är också betonat, att det är statsmakten, som slutligen understöder förvaltningens överflyttning på de lokala församlingarnas korporationer, där de tre stånden jämväl representeras. Dessa faktorer: flertalet av kyrkor med lokala intressen gentemot stadens, den vidare personella omfattningen i kyrkokretsarna samt stödet hos statsmakten kunna sägas hava skapat kyrkliga kommuner i Stockholm vid sidan av den borgerliga.¹

Den kompetens, som tillhörde kyrkoförsamlingen, sedan dess existens kan konstateras, var som ovan påpekats, tvåfaldig. Hur de ekonomiska befogenheterna på församlingens vägnar till en början övertogs av kyrkorådet, är ovan beskrivet. Församlingen i vidare bemärkelse framträder tidigast såsom väljande. Vad prästvalen beträffar, omtalas församlingens rätt i prästerskapets pri-

¹ Kyrklig kommun och kyrklig församling tages här som ett begrepp. Det är betecknande, att de plikter eller rättigheter, som t. ex. enligt Gustav Adolfs privilegieutkast för Norra förstaden 1624 tillagts staden beträffande prästval eller prästhus m. m., redan när S. Jakobs församling bildas, ha övergått på kyrkoförsamlingen.

Fig. 7. Jakobs församling på 1700-talet. Detalj av Tillæi karta 1733.

S. Jacobs Kirchspiel im 18. Jhd. Ausschnitt aus Tillæi Karte über Stockholm 1733.

The parish of S. Jacob in the 18th. cent. Detail of Tillæi map of Stockholm 1733.

vilegier 1650, likaväl som i kyrkolagen 1686. Möjligen var det sexmännen, som först på församlingens vägnar uppträdde vid valet.¹ I Pontinus ovan omtalade »oconomia» skymtar en vidgad korporation för valen — med hans församling i gemen avses, enligt hans eget uttryck, de, som äro hederliga i församlingen och kyrkotjänsten mest bevista, ungefärligen detsamma som den »ecclesia representativa», som omtalats rörande sexmannatillsättningen, d. v. s. de mera framstående församlingsledamöterna av vart stånd. Församlingens ståndsuppdelning framträder för övrigt särskilt starkt vid kaplansvalen, då vardera gruppen ofta hade sin kandidat. Dessa val, liksom kyrkoherdevalen, beröras senare i kapitlet om ämbeten och tjänster. Att den valrätt Pontinus tillärnt församlingen vid tillsättning av sexmän, kyrkoråd, kyrkovärdar och kyrkobetjäning övertogs av kyrkorådet, är ovan påpekat. Av dessa var klockarevalet det första, som övergick till en större valkorporation. Den tjänsten betraktades ju, som nämnts, såsom närmare stående till de prästerliga.

När prästvalsproceduren når sin bestämdare utformning i interimsreglementet för Stockholm 1730, allmänna förordningen 1739 samt förordningen för Stockholm 1765, blir också den väljande församlingens omfattning utpekad.² Det rådde hittills en slags allmän rösträtt utan graderad röstskala. 1730 talas om »alle husfäder». 1739 heter det, att husägare votera, men för hus, som icke bebos av ägaren, röstar den hyresgäst, som fått sin värds tillstånd.³ Angående röstetalet vill K. M:t senare göra reglemente. 1740 förklarade dock K. M:t, att tillsvidare finge man rösta efter vanlighet, d. v. s. att man i Stockholm följde 1730 års reglemente.⁴ Förordningen 1765 förklarar emellertid grunden för rösträtt vid prästval icke tagas av invånarnes antal i församlingen, utan av själva husen, och rösternas antal bestämmas efter brandvaktssavgifterna. Denna skatt, som införts enligt k. brev 1728, blev av grundläggande betydelse för följande kommunalbeskattning. Den avsåg emellertid icke endast fastighetsägare — det var en skatt på hushållen, reglerad efter bostadsvärdet. Fastigheterna blevo emellertid upp-taxerade och indelade i olika värdeklasser, och ägarna hade att svara för avgift i proportion. Hyresgästernas bidrag borde uppgöras med ägaren i samband med hyresavtalet.⁵ Enligt dylika grunder erkänner också prästvals-förordningen för Stockholm 1765 hyresmäns rätt att deltaga med röstetal i proportion till brandvaktssbidraget. För publika hus gällde t. o. m. att ägare icke röstade, men väl

¹ Jämför att dessa å församlingens vägnar beviljade kaplanerna lön av kyrkokassan.

² Tr. i MODÉE, Publike handlingar etc. resp. II: s. 827, s. 1551 och VIII: s. 7037.

³ För kyrkoherdevalet i S. Jakob 1760 beslöt man vid röstlängdens upprättande gå efter listan för fattighusavgiften. K. råds prot. ²⁷/₁₀ 1759.

⁴ Ett intressant memorial ang. prästval i Stockholm finnes bl. kons. akter 1747, fol. 54. Man förordar där, att den äldsta och hittills mest brukliga formen — allas rösträtt — borde bibehållas, dock efter graderad röstskala. »Tillåtes å landet en mindre förmögen bonde att få votera med högsta herren i riket, hvarföre må icke i staden en fattig invånare njuta samma förmon? The skola äntå bägge sittaa tilsaman i kyrkan.»

⁵ Första gången, 1731, utgick avgiften efter 1 daler för varje 1,000 daler kmts egendomsvärde.

hyresgäst. Minimumgränsen för rösträtt var 1 daler smt, som gav $\frac{1}{4}$ röst. En hel röst motsvarade således 4 daler. Endast den, som förestod ett hushåll, en husfader, hans änka eller äldsta myndiga arvinge, ägde rösta. De, som uteslötos, bli tydligt uppräknade. Dit hörde barn, tjänare och annat husfolk, lärlingar, dagsverkskarlar, murgesäller, drängar, timmermän, skeppsvarvsfolk, båtsmän, järnbärare, kyrkobetjante, vaktmästare, poster i ämbetsverken, åkare, krögare, mätare, sillpackare, försvarskarlar, vindragare, besökare, uppsyningsmän, packhuskarlar, gatuläggare, soldater, artillerister, brandvakter och politiskarlar samt dylika yrkesmäns änkor jämte månglerskor och rodderskor. Denna ganska omfattande befolkningsgrupp betraktades såsom osjälvständig och ägde icke att bestämma över sin själavård. Voro de gårdsägare, tillades emellertid också dem rösträtt. Kyrkskrivaren upprättade röstlängd efter kvarter och hus. För att bestyrka hyresgästernas rösträtt borde avskrift av deras hyreskontrakt företes för kyrkorådet. Valen förrättades efter upprop kvartersvis, varvid rösterna avgåvos muntligt eller med egenhändigt underskriven sedel. Den första tillämpningen av 1765 års förordning skedde i S. Jakob vid komministerval 1768. Den kom att gälla ända till 1883 för Stockholm. Den då nya förordningen gav rösträtt vid valen åt desamma, som voro röstberättigade i kyrkostämman. Detta var emellertid redan genomfört genom 1817 års sockenstämmeförordning.

Ovan har vidrörts de viktigaste ekonomiska frågor, som påkallat själva församlingens medverkan. När förvaltningen börjar gå utöver den gamla kyrkostatens gränser och församlingens angelägenheter påkalla nya inkomster genom ordnad utdebitering, då träder också den gamla principen om självbeskattning fram. När det gällde att anskaffa medlen för underhåll av församlingens fattighus, närvar »en myckenhet af församlingen», som biföll förslaget om uttaxerandet av viss avgift på församlingen.¹ Man följde härvid brandvaktstaxeringen och anslog dess dubbla belopp för den nya skatten. Dess principer om husägare och hyresmän upptogos även. Det är emellertid betecknande för övergången mellan gammalt och nytt, att den rest, som beräknades uppstå, skulle uttagas efter den gamla frivillighetsmetoden — med stambok. Liksom vid de svenska riksdagarnas första framträdande deras funktion snarast var att bekräfta de styrandes planer, så blev denna uppgift även sockenstämmans under dess tidigare skede, som ungefärligen kan räknas från de ovannämnda sammankomsterna fram till den lagreglementerade periodens början 1817. De ledande inom kyrkorådet — denna tid utom kyrkoherden främst adelns seigneurer — hade alltså den faktiska avgörelsen i sina händer. Men medvetandet om församlingen som huvudman blir allt tydligare. Detta befordrades genom att förvaltningen numer icke ensamt låg hos kyrkorådet. Även här är det fattigvården, som givit upphov till nya former. Fattighusets förvaltning, som under större delen av 1700-talet dominerar bland för-

¹ K. råds prot. 1748 $\frac{16}{10}$. Obs. att protokollen ännu icke betecknas såsom sockenstämmas. Kyrkoråds- samt sockenstämmo- och kyrkstämmoprotokoll bilda f. ö. i S. Jakob en serie.

5. *Sveriges kyrkor. Stockholm IV.*

samlingens ekonomiska frågor, var anförtrodd åt en särskild direktion.¹ Vid en kompetensvist mellan denna och kyrkorådet förklarar riksrådet Löwenhielm,² att kyrkorådet icke utan församlingens beslut kan frånträda ett ansvar, som pålagts detsamma. Fruktan för att behöva inför församlingen framdraga den ekonomiska ställningen drev emellertid den gången de båda styrelserna att i godo träffa en överenskommelse.³ I uppgörelsen tillerkändes emellertid församlingens ledamöter rätten att på vissa kungjorda tider taga del av fattighusets ekonomi. Revisionen låg dock kvar hos kyrkorådet. Ovannämnda reglemente antogs på det sättet, att det lästes upp inför representanter för konsistorium, kyrkorådet, en av kyrkvårdarne och församlingens ledamöter. »Och som dervid eij något var at påminna så kommer samma reglemente, såsom en fastställd lag, oryggeligen at efterlefvas.» Samma passivt bekräftande roll spelade församlingen inför konsistoriets förslag till provpredikanter för en ledig komministratur, vilket gillades »medelst stillatigande». Man passade gärna på att samtidigt framlägga ekonomiska och valfrågor.⁴ Utom i fattigvårds- och skolbyggnadsfrågorna uppkallades församlingen till yttrande rörande extra nådår.⁵

Ekonomien fortfor emellertid att disponeras av kyrkorådet. Från 1770-talet finnes en definition på kyrkorådet, given av dess dåvarande representant för adel och ämbete — riksrådet Erik von Stockenström. Kyrkorådet, säger han, är ett »collegium economicum» eller församlingens representanter, som hade att draga försorg om kyrkans hushållning, dess inkomsters förmerande och dess egendomars bibehållande i behörigt stånd.⁶ Dess ekonomiska politik gick ut på så få utlåningar som möjligt. Man tog vid kapitalplaceringar hellre bankens lägre ränta mot dess större säkerhet.⁷ Statskontorets obligationer anlätades från 1770-talet; senare placerade man i riksgäldkontoret eller börs- och brobyggnadsfonden. Mot 1700-talets slut hade man åter övergivit de försiktigare principerna, men skördade då också de olägenheter, som vidlådde den mer splittrade utlåningen i småposter på flera privata händer.

Beträffande kyrkans hus sökte man genom ett beslut 1794 ordna de förut ständigt påkommande större eller mindre reparationerna genom årlig besiktning, verkställd av en kyrkorådsledamot samt kyrkvårdarne. De kyrkliga egendomarna utgjordes då, utom av de båda kyrkorna, av kyrkoherdehus, kombinerat kaplans- och klockarehus

¹ Se nedan kap. VI.

² K. råds prot. 1764. ¹²/₄. Löwenhielm var då den mest inflytelserike kyrkorådsledamoten. Man var alltid angelägen att inhämta hans mening, även om han var frånvarande.

³ Man fruktade, att om församlingen finge se fattighusfondens storlek, den skulle begära ned-satt fattighusavgift.

⁴ Vid klockareval 1785 t. ex. hördes församlingens mening om kyrkans brandförsäkring.

⁵ T. ex. rörande kyrkoherdeänka 1742 och komministeräuka 1760.

⁶ K. råds prot. 1776 ⁶/₂. Frågan gällde en principstrid om fattat kyrkorådsbeslut kunde ånyo prövas, vilket v. S. ansåg böra ske, om tillräckliga skäl funnos.

⁷ När en av kyrkvårdarne år 1768 erbjöd sig att som lån mot 5 % ränta övertaga kyrkokassans dåvarande behållning å 14,000 daler kmt, blev detta likväl mot inteckning i hans fastighet antaget.

samt skolan och dess granngård i S. Jakob; klockaregård samt kombinerat kaplans- och skolhus i Johannes.

En ny och ganska betungande uppgift fick kyrkorådet småningom genom de fonder, som av enskilda donatorer ställdes under dess förvaltning.¹ De äldsta bokförda fonderna gällde gravdonationer; de börja år 1767. Från och med 1783 börja donationerna för välgörande ändamål. Ett beslut av kyrkorådet från 1820 fastställde, att besparingar å dylika donationsfonder skulle komma kyrkans kassa tillgodo. Ur dessa fonder samt brandförsäkringskontorets upptogos behövlige lån.

Bänk- och gravtaxor reglerades vid 1800-talets början till högre belopp.² Gravpriserna kunde för enskilda gravar på Johannes kyrkogård, som numera var en av de få inom staden för gravsättning tillåtna, tack vare den stora efterfrågan upprepade gånger stegras.³

1806 kunde biskop Lehnberg vid sitt avsked från församlingen prisat kyrkvärdarne för »det goda och ordningsfulla tillstånd i hvilket kyrkans ekonomiska angelägenheter sig befinna».

Innan vi lämna kyrkorådet under dess egentliga maktskede, då det ännu fungerade som församlingens beslutande utskott, böra några ledande namn nämnas. Ingen familj har inom S. Jakobs kyrkoråd spelat större roll än den De Geerska. Av herrarna till Leufsta sutto fyra generationer efter varandra under hundra års tid i S. Jakobs kyrkoråd. 1729 »inkom herr landshövdingen Carl De Geer effter herrar kyrkijorådens enhälliga åstundan och kallelse igenom hr kyrkjoherden, och blef af herr kyrkjoherden förestäld til kyrkijoråd, samt insatt med allas gratulation och fågnad, försäkrandes han at han gärna ville vara i hvad mål han kan, til församlingens och kyrkjans tjenst». Hans brorson och namne hovmarskalken, som avled 1778, efterträddes i kyrkorådet av sin son, kammarherre Charles De Geer, som blev kyrkoherde Murrays stöd i hans humana strävanden inom skolväsen och fattigvård.⁴ Det var en tradition, nära sammanflätad med församlingens historia, som brast, när nyligen den De Geerska fideikommisssegendomen där övergick på andra händer. Därtill kunna nämnas bland kyrkorådsmedlemmar under 1700-talet riksråden Herman Cedercreutz, Karl Gustav Löwenhielm och Erik v. Stockenström samt justitiekanslern Sebaldt. De höga ämbetsmännen ha, förutom genom sina relationer till de makthavande och kunskaper i olika samhällsfrågor,

¹ Förteckning över donationer förvaltade av kyrkorådet i Jakobs församling 1916 upprättad av GUNNAR HELLSTRÖM. Tr. 1917.

² De bästa bänkrummen betingade efter reparationen 1825 3 rd, de övriga gradvis billigare priser ned till 32 skilling för kontrakt på ett år.

³ 1825 fick en gravplats köpas av församlingsbo för 100 rd. Om icke-församlingsbor önskade köpa grav, bestämdes priset för var gång av kyrkorådet. Hyran av församlingens likvagn var samtidigt 10 rd för en sele, 15 för två. En gravöppning kostade för församlingsbo 2 rd — för utsocknes bestämdes kyrkvärdens priset. Billigare taxa åtnjöts emellertid av Hovförsamlingens, Finska församlingens och båda Gardesförsamlingarnes medlemmar.

⁴ Se nedan s. 166. Även hans son, greve Carl De Geer, tillhörde kyrkorådet.

haft betydelse icke minst såsom kyrkorådets formella handledare. Borgarne representerade det praktiska livet och mer lokala intressen. Bland deras medlemmar i kyrkorådet tillhöra några Stockholms mest kända köpmanna- eller fabriksidkaresläkter, såsom Lampa, Dufva, Broman och Schultz.¹ Ingemar Frodbom, den kände innehavaren av Castenhovskällaren samt ägaren av Ingemarshovs egendom, bådadera belägna i församlingen, har också suttit i kyrkorådet. Vid behov anlätades specialförmågor, t. ex. när hovintendenten Rehn kallades till deltagande under reparations- och byggnadsskedet på 1770- och 80-talen.²

Under det nittonde seklet uppkallas den kyrkliga församlingen alltmera, i förr oänd omfattning, till medverkan, icke blott i dess egen lokala förvaltning, utan också i allmänna frågor. De kommunala spörsmålens mångfald och livliga utveckling verka nästan störtflod, som överrumplar de gamla formerna. Det är behovet av skatter för kommunala ändamål, som framkallar behovet av skattebeviljande korporationer. Nu upptäcker man, att sedan den borgerliga stadskommunen alltmer byråkratiserats och förlorat all självstyrelse till sina eller statens myndigheter, nya möjligheter utvecklats sig för kommunalt liv i andra enheter, kyrkoförsamlingarna, som ha fördelen att omfatta medborgare av alla stånd.³ Församlingarna ha emellertid knappt trätt in i verksamhet, förrän de alltmer tendera till en större sammanslutning, en enda stadens kyrkliga kommun. Före kommunallagarnas tillkomst vid seklets mitt ha icke blott sockenstämmorna hunnit med en hastig utveckling, utan även en högre enhet, sockenstämmonämnden, baserats på dem. Genom dessa de kyrkliga menigheternas funktioner blev det svårt att draga gränserna mellan kyrkliga och borgerliga verksamhetsområden.⁴

¹ Under 1800-talet uppehölls traditionen om representanter i kyrkorådet ur de högsta ämbetsmannakretsarna på ett lysande sätt. Bland dem, som suttit i S. Jakobs kyrkoråd, voro eller blevo icke mindre än fyra statsministrar (eller utrikesstatsministrar): Carl Wachtmeister, B. J. E. v. Platen, K. J. Thyselius och O. R. Themptander. Bland övriga kyrkorådsledamöter, som suttit vid konungens rådsbord, märkas L. T. Almqvist, Joh. Magnus Björnstjerna, J. E. v. Krusenstjerna, Hans Wachtmeister och Nils Claëson. En jurist, som under 1840—50-talen spelade en ledande roll, var lagmannen, senare presidenten Runeberg. Adelstraditionerna från V. Trädgårdsgatan ha främst uppehållits av familjerna Piper, Gyldenstolpe och Wachtmeister. Av övriga familjer som med flera medlemmar varit representerade i kyrkorådet, böra nämnas namnen Wretman och P. A. Sjögren. Bland kända Stockholmsköpmän märkas bageriädkaren Schumacher och handlanden Fritz Sörman.

² Jfr Johannes historia.

³ Det är typiskt, att när K. Mt i frågan rörande saluaccis och viss frihet för lantmannahandel i Stockholm hade hört vederbörande ämbeten (bagare, slaktare, bryggare) och stadsmyndigheter yttrande begärdes av sockenstämmorna för att höra borgerskapet och stadens övriga invånare. Sn. st. prot. 1833 ¹⁹/₆. En gammal provisorisk överläggningsform var sammanträde inför överståthållare och magistrat, eller endera, av alla stadens husägare. Den förekom redan på 1700-talet, stundom med olika stånd fördelade på olika sammankomster. Se t. ex. rör. frågan om gatubelysning i Stockholm 1747. Brand- och pol. kom. prot. R. A.

⁴ Här övergår »borgerlig» från sin ståndsbetydelse till att innebära detsamma som värdsilig.

Icke ens den borgerliga kommunens organiserande genom lagarna vid seklets mitt lyckades med detta: under hela 1800-talet brottas man med dylika åtskillnadsproblem.

Församlingarnas samverkan försöktes på ett område, fattigvårdens, redan under 1700-talet. Det var då kyrkoherdarna och kyrkoråden, som inför vederbörande myndigheter uttalade de olika församlingarnas mening. När år 1800 en donationsfond skulle disponeras för välgörande ändamål,¹ bildades en direktion av kyrkorådens deputerade att under överståthållarens överinseende förvalta medlen. S. Jakobs kyrkoråd valde då emellertid utom kyrkoherden en lekman utanför dess egna ledamöter. Denna form — konferenser av ombud från de olika församlingarna inför överståthållaren — blir i det följande den typiska för behandlingen av gemensamma ärenden. Men när 1805 den kommitté skulle tillsättas, som av K. M:t fick uppdraget att helt reformera huvudstadens fattigvård, sammankallades sockenstämma för att utse församlingens kommitterade. Kyrkorådet förberedde likväl frågan och diskuterade lämpliga personer — kyrkoherde Lehnberg uttalade, att som adel och borgare här i S. Jakob voro de talrikaste klasserna, borde en av vardera deputeras. Sockenstämman följde också denna anvisning, men avvek i personvalet delvis från kyrkorådets förslag. Ännu 1810 heter det vid revisorsval för granskning av allmänna fattigvården, att kyrkorådet och fattighusdirektionen eller församlingen bör välja. När man 1811 skulle utse deputerad för verkställighet av k. förordningen om förstärkningsmanskapet, skedde detta på sockenstämma, men förslag begärdes av kyrkorådet. Kyrkoherden förklarade då, att församlingsmedlemmarna själva borde utöva sin fria valrätt. De, som föreslogos av »flere församlingsbor» ansågos antagna, då ingen yttrade missnöje. För säkerhets skull frågade kyrkoherden, om valet av alla närvarande ansågs lagligt och riktigt, vilket besvarades med allmänt bifall. Dylika val av deputerade för överläggning i olika frågor av kommunal natur och av revisorer och elektorer för den allmänna fattigvårdsförvaltningen samt en och annan fråga rörande kyrkans egen ekonomi bli under detta sista skedet utan lagbestämda former föremål för sockenstämmans behandling. 1813 förklarar kyrkorådet, att det »af aktning och vänskap för församlingen» vill underställa den frågan om kyrkans reparation. Kostnaden skulle emellertid icke kräva särskild utdebitering.

Första gången k. förordningen om sockenstämma och kyrkoråd 1817 ²⁶/₂ återopas, är vid församlingens sammankomst s. å. ²⁰/₇ för frågan om skolhusets försäljning. I och med denna förordning var förändringen genomförd i förhållandet mellan församlingen — sockenstämman — och kyrkorådet. Från att ha uppträtt såsom församlingens beslutande representanter har kyrkorådet övergått till att vara dess verkställande organ. Ur församlingens uppdrag hämtar det sin styrelsemakt. Hur pass medveten man var om församlingen som uppdragsgivare röjer sig icke minst i dess deputerades osjälvständiga hållning. Såväl kommitterade för gatubelysningsfrågan som

¹ »Gustafs inrättning», se nedan s. 168.

för allmänna fattigvårdsärenden begära att i tveksamma fall få hänvända sig till sina »principaler».

1817 års förordning föreskrev om sockenstämma, att den skulle bestå i allmänhet av dem, som äga fastighet i församlingen och därutöver av dem, som äga rösta vid prästval. Härmed inrymdes ju också hyresmän viss delaktighet.¹ I praktiken hade emellertid utvecklingen gått därhän, att som regel husägarna själva svarade för avgifterna på fastigheterna och därför ensamma behöllo rösträtten såväl vid prästval som sockenstämma.²

Detta hindrade dock icke, att hyresgäster röstade, när det var frågan om avgifter, varuti de också voro skyldiga deltaga. Så t. ex. valde både husägare och hyresgäster deputerade för koleraberedskapens ordnande 1831. De olika klassifikationsgrunderna inom församlingen återspeglas här tydligt i valet: dels borde husägare och hyresgäster representeras, dels de gamla kategorierna: militära och civila ämbetsmän samt borgare. Naturligtvis kunde man icke följa de valföreskrifter, som blott gällde husägarna och graderade rösterna efter fastighetsvärde. Saken togs emellertid lätt — »frågan om sättet att välja, då valet borde anställas af och ibland såväl husägare som hyresmän, för hvilkas rösträttighet ingen grund är uppgjord, ansåg församlingen icke behöflig — man trodde sig ändock kunna välja». Det gick så till, att ordföranden frågade: »Vilka väljer församlingen?» En mängd namn ropades, och det var omöjligt urskilja, vem som fick de flesta rösterna. Ordföranden upprepade då de namn, han tyckt sig höra tydligast: »Väljs af Sillén?» Svar: ja. »Väljs Gyldenstolpe?» Ja. »Väljs Wigert?» Ja. Eljes brukades vid dylika tillfällen antingen votering genom anteckning vid namnet eller genom en avdelning av ja- och nej-grupper, i vart fall per capita, när icke-husägare deltog.

En starkt debatterad fråga gällde de deputerades beslutsmyndighet. I allmänhet förordades full beslutanderätt av statsämbetsmännen, som ansåg representationssystemet befordra ärendenas skyndsamma avgörande. På borgerligt håll var man ömtåligt rädd om sin beskattningsmyndighet, den man icke ville släppa ifrån sig, trots sådana tänkvärda argument som att svenska folket själf ju beskattade sig genom representanter.³ I de flesta fall uppdrogos åt deputerade att göra förslag, som sedan prövades i sockenstämmorna. Församlingens deputerade för den gemensamma fattigvårdsavgiften erhöilo dock generell fullmakt, likaså de koleradeputerade 1831 med villkor, att 50,000 rd. ej fingo överskridas. När propositionen framställdes om deras fullmakt, hade emellertid blandade rop hörts. De nekande ombådös då stiga fram för skriftlig anteckning — men då kom ingen, och propositionen ansågs bifallen.

De ovissa och skiftande formerna för sockenstämman framkallade under 1830-talet förberedande debatter rörande den lagstiftning, som icke kom att fullbordas förrän

¹ Jfr ovan s. 64.

² Se t. ex. Komm. ang. prästerskapets lönekonventions förslag 1853. Bil. Sn. st. prot. 1853 ¹²/₆.

³ Assessor Wretman i sn. stämman 1831 ¹¹/₉.

tre decennier senare. Riksens ständer ansågo ändring i 1817 års förordning behöfelig, emedan »icke någon lag, utan endast sedvänja» låge till grund för sockenstämma och kyrkoråd i städerna. Konsistoriet utarbetade ett förslag, som 1835 förelades församlingarna. Bl. a. förordades, att rösträtten skulle baseras på bevillningen och således direkt omfatta både husägare och hyresmän, samt full beslutsrätt åt vissa församlingsdeputerade, som skulle ha att behandla alla gemensamma beskattningsfrågor. Detta förslag, som antogs av Jakobs och Johannes församling, fick emellertid icke något omedelbart resultat. Behovet av något enande element mellan de olika församlingarnas beslut ledde först 1847 till skapandet av sockenstämmonämnden, som bestod av ombud från församlingarna och såtillvida fick beslutsrätt, att den hade att sammanjämka olika sockenstämlobeslut. Mot nämndens hade emellertid församlingarna besvär rätt.

Ett viktigt steg inom den egna församlingens förvaltning hade sockenstämman tagit 1828, då den i samband med den stora kyrkoreparationen beslöt att hädanefter utöva revision över kyrkorådets förvaltning genom årligen valda revisorer, två husägare och två hyresmän.¹ Till en början tog församlingen sin nya rätt ganska lätt — sockenstämma för revisorsval 1831 måste utlysas för andra gången, emedan vid första tillfället ingen infunnit sig. 1834 blev det emellertid annat av. Anmärkningarna detta år rikta sig såväl mot huvudposter som detaljer. Man anmärker på att fattighusavgiften delvis och för vissa år anslagits till reparationsskuldens betalande — det var dock enligt ett sockenstämlobeslut. Vidare hade det gått för långsamt med grusningen av kyrkogårdens gångar, och slutligen, vad betyder väl posten på två halv-ankare »extra gammalt franskt vin»? Kyrkorådet förklarar, att detta vin »från äldsta tider och såsom praxis lärer vara i alla församlingar», utgör kyrkvärdarnes enda lönedouceur. »Äro värdarne goda, så tyckas de böra hafva godt vin, och församlingen lärer ej neka att de förtjäna äfven extra gammalt franskt».² 1851 dök samma vinfråga åter upp. Revisionen antog detta år skandalös karaktär. Bland revisorerna befann sig en man, skraddarmästare Årnell, som i många år representerade en kronisk opposition på sockenstämorna. Också nu togs vinet för kommunionvin: »Som det torde vara förmätet af lekmän att bedöma den graduerade scala efter hvilken förmodligen detta bättre vin utdelas vid communionen, tilläfventyrs anbefalld i någon kyrkans, för profana hemlighållen clericaldogme, vilja vi endast anmäla att det ej undgått vår uppmärksamhet». Man ondgör sig också över julkalaset, som hållits för skolbarnen — vilket dock befanns anbefallt i Grevesmühlska testamentet — över att skolbyggnaden uppfördes »med en lyx värdig en bättre lottad kassa» o. s. v. »Den gamla, fromma tiden torde vara förbi, då revisorernas hela åtgörande inskränkte sig

¹ 1828 ²⁷/₇ Ang. den revision kyrkorådet tidigare utövat gentemot kyrkvärdarna, se s. 51.

² Enligt vinleveranskvittona i räkenskaperna synes bruket ha uppstått 1768, då beteckningen gammalt franskt inkommer, ehuru utan angivande av ändamålet. På 1850-talet beräknades värdet för varje halvankare till 25 rd.

till att godtroget betrakta och collationera slutsummornas öfverensstämmelse i de räkenskaper de borde revidera; troende sig högt förtjente af samhället om de deri lyckats anmärka några arithmetiska fel. Vårt anförtrodda hvärf tillåter oss ej denna ytlighet», utslungar man slutligen. Svaret från församlingen blev, att vid följande sockenstämma »uppstego nästan alla församlingens ledamöter och uttalade med en mun deras fullkomliga ogillande af det oskickliga sätt, hvarpå revisorerna gått tillväga, då de begagnat ett språk, som sårade all grannlaghet och andades personlig ovilja och bitterhet». Hovapotekare Sprinchorn anmärker ironiskt, att revisorerna själva måtte tillmätt sina anmärkningar bra liten vikt, då de trots deras skärpa tillstyrkt decharge. Dylika angrepp på förvaltningen ha dessbättre icke vidare förekommit.

Med förordningarna 1847 och 1863 blev förhållandet mellan sockenstämman, senare kyrkostämman, och kyrkorådet ytterligare reglerat i den riktningen, att den förras befogenheter utsträcktes, bl. a. till det regelbundna valet av halva antalet kyrkorådsmedlemmar varje år. I dessa val ingingo numer också kyrkvärdarnes, sedan dessa upptagits i kyrkorådet. Genom förberedandet av övriga ärenden har kyrkorådet likväl alltjämt bibehållit ett visst inflytande över kyrkostämman.

Genom kommunallagarna, som ånyo skapade former för en borgerlig kommunal verksamhet, överflyttades också till dess område de angelägenheter av borgerlig natur, som tidigare handhafs av den kyrkliga kommunen. Huru de viktigaste gränssrådena, skolans och fattigvårdens, slutligen övergingo i den borgerliga kommunens händer behandlas i de särskilda kapitlen rörande skola och fattigvård. En fråga, vars karaktär av kyrklig eller borgerlig länge diskuterades, var den om Stockholms gemensamma begravningsplats. Även denna fick emellertid sin slutliga lösning genom att överlämnas åt den borgerliga kommunen.

Sedan den stora mängden av frågor, gemensamma för hela staden, sålunda avförts från den kyrkliga kommunens fält, blev också behovet av gemensamma organ mindre, och kyrkstämmorna återgingo till de mera lokala förvaltningsbefogenheter, som före kommunallivets stora uppblomstring bestritts av kyrkorådet ensamt. De kyrkofullmäktige, som efterträdde sockenstämmonämnden, väckte visserligen år 1905 ett förslag om skapande av gemensamma s. k. församlingsfullmäktige med beslutanderätt å de olika kyrkostämmornas vägnar, enligt mönster av den borgerliga kommunen, men denna tanke har hittills icke blivit efterföljd.¹

¹ Frågan hade först varit uppe 1894, men undanskjutits i avvaktan på resultatet i folkskolebudgetfrågan. 1905 drevs saken av dåv. ledamoten i kyrkofullmäktige, Sam Clason.

KYRKVÄRDAR.

Måns Svensson	1636—1643	Olof Hindersson.....	1636—1643
rådman på Norrmalm, kämnär.		rådman på Norrmalm, kämnär.	
Ebbe Simonsson	1644—1647	Peder Bengtsson ¹	1644—1647
byggningsskrivare v. amiralitetet.			
Olof Erichsson	1647—1652	Olof Persson	1647—1650
Christoffer Baldauff	1652—1656	Johan Olsson ²	1650—1652
		Johan Erichsson	1652
Peder Bengtsson ¹	1656—1662	Jonas Jönsson Helsing.....	1652—1657
Erich Bengtsson	1663—1677	Hieronymus Bagare	(1659)
hökare.			
		Johan Olofsson ²	1662—1665
Carl Mårtensson	1678—1680	Daniel Johansson	1665—1670
Erich Bengtsson.....	1680—1690	Nils Öman	1670—1673
hökare.			
Hindrich Feif.....	1691	Lars Andersson Krok	1673—1677
		handelsman.	
Johan Holm	1692	Petter Roth.....	1678—1680
guldarbetare.			
Nils Högman	1693	Jakob Schultz.....	1680—1715
		stenhuggare.	
Anders Larsson Banck.....	1693—1707		
handelsman.			
Sven Westerman	1708—1714	Georg Schultz.....	1715—1720
handelsman.		karduansmakare.	
Olof Ask(er)	1715—1720	(Klockare Brun	1721—1723)
hovslaktare.			
Jonas Nilsson Fristedt.....	1720—1723	Peter Broman.....	1724—1751
murmästarålderman.		bagareålderman.	
Joh. Zachris. Andersin.....	1724—1742		
Anders Sundtlöf.....	1742—1746	Lorentz Lorentzon Witting.....	1751—1777
sadelmakareålderman.		sadelmakare.	
Anders Lohman.....	1746—1762	Fredrik Rung	1777—1809
slaktare.		gördelmakareålderman.	
Ambjörn Ambjörnsson.....	1763—1774	Abraham Engel	1810—1817
karduansmakareålderman.		viktualiehandlande.	
Daniel Richpau	1774—1787	Hans Tharmouth	1817—1825
bryggare.		handelsman.	
Peter Helin	1788—1808	Rudolf Strandberg.....	1825—1835
tobaksfabrikör.		källarmästare.	
J. F. Birgersson.....	1809—1811	Anders Dimander	1835—1851
handelsman.		tobaksfabrikör.	
Anders Enblom	1812—1821		
handelsman.			

¹ Identiska. ² Identiska.

Anders Valley.....	1821--1838	Joh. G. Pripp.....	1851--1853
grosshandlare.		grosshandlare.	
L. G. Gage	1838--1853	Joh. Henr. Höglund	1853--1868
lärftrskrämare.		handelsman.	
C. v. Feilitzen	1853--1859	Wilhelm Sebardt ¹	1868--1892
löjtnant.		hovapotekare.	
L. Hammarström	1859--1877	Algernon Börtzell	1892--1900
källarmästare.		hovintendent.	
Wilhelm Sebardt ¹	1877--1878	Per From.....	1900--1902
hovapotekare.		fabrikör.	
J. G. Buhre	1878--1887	Wilhelm Sebardt ¹	1902--1904
fabrikör.		hovapotekare.	
Johan Wretman.....	1887--1920	P. A. Sjögren ²	1904--1916
rådman.		fabrikör.	
P. A. Sjögren ²	1921--1922	Oscar Haak.....	1916--
fabrikör.		direktör.	
Axel Rundquist	1922--		
rådman.			

¹ Identiska. ² Identiska.

KAP. IV.

Ämbeten och tjänster. A. Prästerskap.

Den rätt att välja kyrkoherde, som varit den svenska församlingen tillerkänd redan under katolsk tid, blev genom 1571 års kyrkoordning bibehållen.¹ Den inskränktes liksom förut endast genom biskopens prövningsrätt. I de regala gällan — dit de flesta stadsförsamlingar räknades — borde emellertid också konungens stadfästelse sökas.² I Gustav Adolfs privilegieutkast för Norrmalm 1624 § 36 heter det, att förstaden med biskopens (alltså ärkebiskopens) ja och samtycke må välja tre skickliga personer att presentera konungen, som sedan utväljer en av dem.³ Enligt Stockholms privilegier av 1636 § 31 skall staden med biskopens samtycke välja några kvalificerade personer, varav konungen utser en.⁴

Den första kyrkoherdetillsättningen i S. Jakobs församling ägde rum 1643, när kyrkan stod färdig att invigas. Det förefaller knappast troligt, att församlingen, som ännu icke var avdelad från S. Klara, medverkat. Något deltagande från Norrmalm i dess helhet kan icke heller konstateras. Den 7 oktober resolveras i riksrådet, att magister Andreas skall bli kyrkoherde i S. Jakobs kyrka — dock skall ärkebiskopen underrättas och saken avtalas med honom, att allt går ordinarie till. Den kungliga fullmakten, som gavs 1643 ^{25/11}, är ovan citerad. Den betydelse för valet mästare Andreas egenskap av superintendent vid amiralitetet haft har han själv betonat.⁵ I konsistorium placerades S. Jakobs förste kyrkoherde på den plats de följande skulle komma att framgent behålla, som nummer tre efter Nikolai och S. Klaras.⁶

¹ Om vem som utövade församlingens rätt — staden, kyrkomenigheten eller dess representer, se kap. III.

² Regala pastorat omtalas i Joh. III:s kröningsartiklar (WALLQUIST, Handbok öfver eccl. befordringsmål s. 277), vidare i Sigismunds stadfästelse om religion 1594 (ibidem), och Gustav II Adolfs konungaförsäkran 1611 (tr. HILDEBRAND, Sv. regeringsformer och konungaförsäkningar 1611—1800, s. 195). Om tillsättningen i regala gäll, se THULIN, Ordinarie prästerliga tjänster i privilegierade territoriella församlingar, s. 178 ff. Vilka som voro regala fastställdes först 1693, men att Stockholms församlingar räknades dit antages redan i prästeståndets betänkande vid riksdagen 1660. WALLQUIST, s. 280. För Storkyrkan hänvisas till SIMONSSON, SVERIGES KYRKOR, Stockholm, bd I, h. 1, s. 129.

³ WITTING, bil. 6.

⁴ Tr. HILDEBRAND och BRATT, s. 212.

⁵ Se ovan, s. 30.

⁶ De tre första platserna blevo konstanta, trots upprepade diskussioner — t. ex. kons. prot. 1648 ^{31/7}, 1655 ^{19/9}, 1662 ^{19/12}, 1663 ^{27/5}, 1699 p. 94 etc. — samt de övrigas omflyttningar. Denna

Prästerskapets privilegier av 1650 § 18 föreskriva angående kyrkoherdeval i regala gäll, att biskopen med församlingen skulle ge förslag.¹ Hade K. M:t någon annan att föreslå, skulle detta meddelas biskopen och församlingen och därefter slutas så, som K. M:t fann rättvisast. Särskilt förbehöll sig K. M:t att med regala gäll ihågkomma hovpredikanter. Sålunda hade K. M:t frigjort sig från det givna förslaget. Vid kyrkoherde Skogs tillsättning tycks emellertid församlingens önskan varit avgörande, kanske emedan den just motsvarade K. M:ts ovannämnda föreskrift. 1652 ⁹/₁₂ berättade borgmästare Erik Holm, att S. Jakobs församling var sinnad begära hovpredikanten Olof Skog till kyrkoherde och hemställde detta till konsistorium, som berömde församlingen både för dess smak och för att den kommunicerat med konsistoriet.² Man måste nu begära honom lös från hovtjänsten. »Om hans egen vilja kunde icke stort tviflas, aldenstund han alltid varit tilfreds en laglig kallelse följa.» I den kungliga fullmakten, given julafton 1652, nämnes intet om något val, men i det k. brevet 1653 ¹⁵/₂, som beviljar visst lönetillskott, heter det, att K. M:t har på S. Jakobs kyrkas här på Östermalmens församlings enhålliga, trägna anhållande och underdåniga begäran förordnat Skog till dess kyrkoherde. S. å. ¹⁵/₁₂ begära också församlingens representanter hans introduktion hos ärkebiskopen och uttala, att herr Olof vore »kiest och kallat» till pastoratet.³ Skogs introduktion väckte för övrigt en strid mellan ärkebiskopen och Stockholms konsistorium. Brukligt var, att om högste stiftsherren icke själv förrättade introduktion av Stockholms kyrkoherdar, detta överläts åt ställföreträdaren, preses i konsistorium. Nu beordrades emellertid kyrkoherden i S. Klara, m. Samuel Hammarinus, att introducera Skog. Preses, Erik Emporagrius, förklarade, att detta ärkebiskopens förakt honom »högeligen kväljer», och konsistoriet resolverade helt enkelt emot ärkebiskopens order, att E. skulle förrätta introduktionen.⁴ Så skedde ock, med den naturliga följderna av »hårt tilltal» från ärkebiskopen.⁵

När kyrkoherdetjänsten i S. Jakob härnäst blev ledig, fann konsistorium ingen annan vara att nämna än K. M:ts hovpredikant m. Abel Koch, som också vann ärkebiskopens förord.⁶ Emellertid utnämnde K. M:t 1662 ²⁸/₆ kronprinsens hovpredikant, Måns Pontinus. Vilka förespråkare, som förskaffat S. Jakob en av dess kraftfullaste herdar, framgår icke. Var man möjligen vid hovet trött på de stränga predikningar, som senare icke skonade den högsta överheten? Pontinus antyder själv i sin dagbok

ordning samt principen att placera efter kyrka intagen i Emporagrii förslag till kyrkoordination, H. S. H., II:2, s. 263. Frågan gällde nämligen om hänsyn skulle tagas till kyrka eller person. Det förra blev gällande.

¹ WALLQUIST, s. 279.

² Konsistoriets ovissa ställning belyses här. Församlingen antages ha kunnat gå direkt till ärkebiskopen.

³ U L A, E V 174.

⁴ Kons. prot. 1653 ²⁷/₁₂, 1654 ⁴/₁.

⁵ Kons. prot. 1654 ²²/₂, ³/₃, ⁵/₃.

⁶ Kons. prot. 1662 ²⁷/₁. Upsala domk. prot. 1662 ⁸/₁ och ²²/₁, U L A.

någoting dylikt, liksom att utnämningen kom som en överraskning, just som han var påtänkt till Eskilstuna pastorat.¹ Den kungliga fullmakten var redan utskreven, innan församlingens mening inhämtades. Att så skedde, synes emellertid sannolikt. Pontinus berättar själv, att fullmakten, när han först såg den, var ounderskriven, »ty Öfverheten ville först hafva der til församblingens votum at alt motte lagligen tillgåå». Kyrkoherde Wagner uppges ha blivit utnämnd efter kallelse av församlingen.²

När kyrkoherdeval därefter inträffade, kunde kyrkolagen av 1686 tillämpas. Där säges om regala gäll, att biskopen vid ledighet har att inkomma med förslag på dem han vet vara skickliga och värdiga. Församlingen tillstades ock att begära en och annan, som förmenas lämplig och förtjänt. K. M:t utnämner slutligen en av de föreslagna eller någon annan.³ Här betonas alltså biskopsmyndigheten såsom första förslagsställare. Det var ju naturligt, att man särskilt för landsbygden hos stiftsöverbudet kunde räkna på större kännedom om de stiftets förmågor, som borde komma i åtanke. I Stockholm ställde sig saken annorlunda. Dels var man här icke bunden vid stiftets präster, dels kände församlingarna här till ett större flertal präster och dels motvägdes också ärkebiskopens eller Stockholms konsistorii inflytande av världsliga potentaters, framför allt adelns. Det kungliga intresset torde ock varit starkare, när det gällde huvudstadens än rikets övriga regala pastorater. Konungen förbehöll sig ytterligare att bli underrättad om ledighet i regala gäll för att få tillfälle att befordra de präster, som genom trogen tjänst i krig, vid skolor och gymnasier eller eljes gjort sig särskilt värda att ihåggkommas.⁴ Landshövdingen (d. v. s. här överståthållaren) borde underrättas om förslaget för att kunna göra erforderliga påminnelser.

Ovan skildrade former, framför allt präglade av det kungliga enväldet, räckte så länge som detta. Under tiden inföllo tvenne kyrkoherdeskiten i S. Jakob. Om det första veta vi, att samma dag kyrkoherde Wagner dött, $13/8$ 1693, voro efter högmässan kyrkorådet samt andra förnäma borgare av församlingen tillsammans, då en underdånig supplik blev uppläst, däri man föreslog — dock efter K. M:ts allranådigaste hehag — herrar Lysing, Micrande och Berelius.⁵ Av dem förestod Micrande nådåret. Lysing supplikerade för övrigt själv hos K. M:t.⁶ Hans utnämning fördröjdes emellertid ända till 1695 och tillträdet ännu ett år på grund av vederbörandes sjuklighet. Efter Lysings länge väntade död 1713 $21/8$ ingingo rekommendationer till församlingen för olika sökande. Allhelgonadagen kom församlingen tillsammans i koret för att förrätta kaplansval och samtidigt uppsätta kyrkoherdeförslag.⁷ Kyrkorådet presenterade kandi-

¹ Manuskript i Linköpings stiftsbibliotek.

² Enligt minnesanteckningar i en dop- och vigselbok, signerad C: 3, i S. Jakobs kyrkoarkiv.

³ Kyrkolagen, Kap. 19 § 10.

⁴ K. brev 1693 $16/8$.

⁵ C: 3 S. Jakobs kyrkoarkiv. Kyrkorådsprot. 1693 $13/8$.

⁶ Odat. und. supplik, presenterad $14/8$ 1693. Acta eccl. R. A.

⁷ K. råds prot. 1713 $1/11$ och $2/11$.

daterna och bad församlingen att uttala sin mening, men fick intet svar. Trots denna passivitet inlade dock ett hundratal församlingsmedlemmar en böneskrift för hovpredikanten Possieth,¹ som icke var med på kyrkorådets förslag, vilket omfattade änkedrottningens hovpredikant, förre komministern i församlingen Joh. Ekendahl, prosten Asp i Norrköping, rekommenderad av k. rådet Jakob Reenstierna, prosten Lampa i Arboga, som anmält sig själv, samt därjämte och framför allt Lysings måg, mag. Petrus Litsenius, som skulle »til husets conservation i und. enkannerligen begiäras». Han var särskilt förordad av ståthållaren baron Strömfelt. Med denna omtanke om mågen och husets konservation iaktogs en av kyrkolagens föreskrifter.² I anseende till konungens vistelse i Turkiet fann kyrkorådet säkrast framlägga sitt förslag både hos honom och hos senaten. Ingen av de föreslagna blev emellertid utnämnd. Rådet förordade visserligen hos konungen prosten Asp och förordnade honom samtidigt till vice pastor, men därjämte kyrkoherden i Stockholms fransk-lutherska församling, Nicolaus Sternell, som även hade ärkebiskopens förord och som vann konungens fullmakt, daterad Timurtasch 1714 $\frac{6}{4}$.³ I detta fall blev församlingen således helt åsidosatt av den kungliga makten.

Omvälvnigen efter Karl XII:s död förändrade icke de regala församlingarnas ställning vid kyrkoherdevalet annat än såtillvida som antalet av de föreslagna nu bestämdes till tre.⁴ Vid valet i S. Jakob 1728 tillämpades ock dessa jämte förut gällande bestämmelser. Angående valet berättar den av ärkebiskopen förordnade ordföranden, kyrkoherde Nordberg i S. Klara, att det skedde »Gudi lof! med mindre buller än apparencen lofvade i första början». ⁵ Så följer beskrivning: »Sedan gudztiensten var förbij gingo deras Excellenser Riksråden, kyrkans föreståndare och äldste och sedan af församlingen så många som fingo rum, fram i högchoret. När jag var kommen för altaret begyntes psalmen: Herre signe du och råde etz..⁶ Deruppå uplästes E. Faderl. Högvörd:s bref, såsom mitt constitutorial; så hölt jag ett tal till församlingen, med påminnelse att bedia gud om lycka och välsignelse till vårt förehafvande, effter en liten disput om hvar och en skulle votera på 1 ell. på 3, gjorde riksrådet Lagerberg begynnelsen att votera på en, hvilket exempel alle sedan effterföljde.» Samtliga röster uppgingo till

¹ Odat. und. supplik, Acta eccl. R. A.

² Kyrkolagen, kap. 19 § 8.

³ G. Falkenberg och N. Gyllenstierna till Asp 1713 $\frac{2}{9}$, Acta eccl. R. A. Upsala domk. prot. 1713 $\frac{26}{8}$, U L A, A I, 20. Rådet till konungen 1713 $\frac{3}{9}$, H. H. 11:2, s. 217. Rådet förordnade naturligtvis icke i regel interimspastor. Vid närmast föregående skifte hade kyrkorådet antagit nådårspastor. Regeln var, att änkan avtalade med någon att på överenskomna villkor förestå nådåret. Senare blev det konsistoriets sak att förse församlingen under vakansen.

⁴ Prästerskapets priv. 1723 § 18. Tr. MODÉE I, s. 482. Bland de präster, som nu även rekommenderas till särskild hägkomst, äro förtjänte kaplaner.

⁵ Brev till ärkebiskopen 1728 $\frac{18}{4}$, U L A, E V 174.

⁶ Denna beskrivning öfver formerna vid valakten synes passa in även på följande. Den första psalmen blev blott utbytt mot »Kom Helge Ande, Herre god».

193, varav den sedermera utnämnde kyrkoherde Arnell, som nummer två, fått 53. Efter sammanräkningen meddelades resultatet, varefter psalmen »Nu tackar Gud allt folk» avsjöngs och välsignelsen lästes.

1730 utfärdades ett interimistiskt prästvalsreglemente för Stockholm, efter förslag av dess konsistorium.¹ Det stadgar bl. a. provpredikningar, justitieborgmästarens närvaro vid valet, att var och en röstar på trenne, att konsistorium föreslår de tre, som fått de flesta rösterna m. fl. former, som delvis varit tillämpade förut.² Församlingens rätt förblev här oförändrad. I den allmänna prästvalsförordningen däremot, som utfärdades 1739,³ berövades församlingen den fria valrätten, i det att biskopen med konsistoriet fick rätten att uppgöra förslag å trenne, vilka sedan blevo föremål för församlingens val. I regala pastorat gavs emellertid som kompensation rätten att kalla fjärde provpredikant.⁴ Denna rätt begagnades av S. Jakobs församling vid kyrkoherdevalet 1742, då emellertid kyrkoherde Körning fick 109 röster och den fjärde provpredikanten, prostén Båld, blott 95.⁵

I församlingarna rådde naturligt nog ett allmänt missnöje med inskränkningen i deras fria valrätt, vilket bl. a. kom till uttryck vid 1746—47 årens riksdag.⁶ Men även konsistorium yttrar sig i detta sammanhang uti ett memorial emot den allmänna förordningen, som man förklarar på riksens ständers tillskyndan »förekommitt» utarbetandet av särskild ordning för Stockholm.⁷ Man ville emellertid ingalunda återgå till församlingens fria val — det hade just varit en olägenhet, att den kringspritt sina röster på för många. Man föreslår emellertid sex provkandidater att välja på. Någon verkan hade dessa ändringsförslag dock icke.

Stridigheter uppstodo naturligen lätt mellan konsistorium och församling. Konsistorium avtog sålunda S. Jakobs församlings begäran om att kalla amiralitetspastorn Erik Tollstadius till fjärde provpredikant vid vakansen 1746, under förevändningen, att de 50 personer, som vid frågodagen närvarit, omöjligt kunde utgöra församlingens flertal.⁸ Det är svårt att här bortse från det faktum, att Tollstadius genom sin pietism länge stått i spånt förhållande till konsistorium. Församlingens representanter begärde inför konsistorium förklaringen, om icke med större delen av församlingen borde avses de närvarande, men fick svaret, att man borde hålla sig till ordalydelsen. Konsistorium ger för övrigt uttryck åt en irriterad stämning och beklagar sig, att om det vore istånd att sätta änglar från himmelen på förslag, »så skulle sådant ej eller allom behaga». Konsistorium avkrävde t. o. m. Tollstadius själv en förklaring, att han aldrig åstundat

¹ Tr. MODÉE II, s. 827 Jfr Kons. Acta 1650—1727 f 88 och Akter 1747, f 55.

² Ang. rösträtten, se ovan s. 64.

³ Tr. MODÉE II, s. 1550.

⁴ Denna ordning fastställdes redan i k. resol. på prästerskapets besvär 1731 ²⁴/₉. MODÉE II, s. 915.

⁵ Kons. prot. 1742 ¹⁰/₆, ²⁷/₇, ³⁰/₉, ²³/₁₁ m. fl. samt kons. akter s. å. f 31.

⁶ Jfr STAF, SVERIGES KYRKOR, Stockholm, bd VI, h. 1, s. 72—73.

⁷ Kons. akter 1747, f 54.

⁸ Kons. prot. 1746 ¹²/₇, ¹⁸/₇, ⁷/₈, ²³/₉, ⁴/₁₁, ¹¹/₁₁ m. fl. Kons. akter 1747, f 55.

konkurrera. På församlingens besvär resolverade emellertid K. M:t, att församlingen vid ny sammankomst återigen skulle tillfrågas. Resultatet blev, att Tollstadius blev kallad, vid valet erhöll överväldigande majoritet och slutligen blev av K. M:t utnämnd.

Vid valet 1760 blevo de, som röstat på fjärde provpredikant överröstade, och förslag ställdes på tre, varav professor Celsius kom som nummer två med blott 49 röster emot finske kyrkoherden Weranders 222.¹ Genom kunglig nåd fick C. emellertid pastoratet.²

1765 utfärdades äntligen den definitiva prästvalsförordningen för Stockholm, som kom att räkna ända till 1883.³ I principerna för förslags ställande och i konungens utnämningens rätt gjordes emellertid ingen förändring. Alltsedan iaktogs i flertalet fall församlingens pluralitets val. Ännu en gång har dock den kungliga utnämningen avvikit från församlingens val — vid Magnus Lehnbergs tillsättning 1802.⁴ Han var varken upptagen på förslaget eller fjärde provpredikant. När kyrkoherde Hedrén tillsattes, visade enskilda församlingsbor en så stark åhåga att få honom nämnd, att de ingåvo en underdånig supplik därom efter valet, som likväl givit H. stor röstövertikt. Hedrén hade tidigare gjort sig känd i församlingen som pastorsadjunkt.⁵ Det är betecknande, att de kyrkoherdar, som senare kallats som fjärde provpredikant, Fröst, Bergman och Andrae, alla förut tjänstgjort i församlingen.

K. M:t gillade vid vakansen 1854 besvär emot konsistoriets förslag, där första rummet givits åt en person, som blivit 7 gånger varnad och en gång suspenderad i tjänsten. Genom de senare förordningarna, 1883 och 1910, har i de regala gällan församlingens rätt vidgats så att i likhet med val, som ske i de konsistoriella, valet är avgörande, om icke fjärde provpredikant kallats.⁶

S. Jakobs kyrkoherdar uppburo liksom Stockholms övriga pastorer lön av kronan. Om den lön, som tillkom de första innehavarna av tjänsten i deras egenskap av amiralitetssuperintendent, är ovan talat.⁷ För det övriga Stockholms prästerskap utgick

¹ Kons. akter 1760, f 8.

² När den gustavianske hovgunstlingen Wingård tillsattes 1775, hade hans sköna provpredikan så tjugat »jacobiterna», att han vid valet erhöll 324 röster av 360. Hovgunsten påstods emellertid ha alltför lätt vägt de konkurrenters skäl, som besvärat sig över förslaget. När W. blev biskop hette det med tidens jargon:

»Så last och tomhet upp till ärespetsen klifva
när dolda sammanhang får hela verket drifva».

HILDEBRAND, Clerus Holm. K. B.

³ Tr. MODÉE VIII, s. 7037. 1843 års förordning tillämpades icke i Stockholm. Detta utsäges tydligt 1882 i S. Jakobs församling.

⁴ Bland de sökande såväl 1802 som 1806 befann sig församlingens minnestecknare, Fredr. Witting. 1806 var han kyrkoherde i Kungsholmen.

⁵ En av de sökande vid samma tillfälle var Frans Michael Franzén.

⁶ Skillnaden mellan regala och konsistoriella gäll har även däruti upphävts, att fjärde provpredikant numer må kallas även i de senare. Jfr THULIN.

⁷ Se kap. II B.

kronolönen antingen i prebende eller visst anslag av tionde från bestämda socknar, oftast i huvudstadens närhet. Vid m. Andreas utnämning 1643 funnos emellertid inga dylika lämpliga förmåner lediga. Man gjorde då en beräkning över vad kyrkoherden i S. Klara åtnjöt i spannmål från Åkerö och Sångå samt av sitt prebende Bromma och proportionerade därefter underhållet för S. Jakobs kyrkoherde till 300 daler smt och ett par oxar — penningarna skulle uppbäras av lilla tullen och accisen i Stockholm, »män oxarne aff then anordningh som vårt elskelige cammerråd theröfver görandes varde». ¹ Båda oxarnas värde beräknades till 24 daler. ² Kammaren anvisade dem ur den kungliga Ladugården, men de torde i allmänhet ha blivit blott en chimär. ³

Kyrkoherde Skog blev bättre utrustad. Som hovpredikant hade han kommit i åtnjutande av personlig löneförbättring om 60 tunnor spannmål ⁴ samt donation å ett kronogods i Munktorps socken. ⁵ Det förra beneficet borde han mista vid sitt tillträde i S. Jakob, men av nåd blev det icke blott prolongerat, utan ökat till 100 tunnor årligen. ⁶

Kyrkoherde Pontinus blev tillförsäkrad allt det underhåll, som Skog innehafte. ⁷ Den senares änka fick emellertid nådåret prolongerat samt 40 tunnor av Helsinglands spannmål på livstid. ⁸ Snart inträffade emellertid de krigs- och krisperioder, då kronan genom utsträckt sparsamhet måste taga skadan igen för tidigare generositet. Även prästerskapet drabbades. 1671 gavs bl. a. befallning om att indraga hela kronunderhållet för kyrkoherdarna i Storkyrkan och S. Jakob. ⁹ På prästerskapets underdåniga ansökan, förklarade emellertid regeringen, att eftersom staten redan var färdig för året, skulle ingen ändring i avlöningarna göras, men utbetalningen ske av Stockholms stads medel. ¹⁰ Följande år skulle de åter utgå på gamla sättet. ¹¹ Överlåtelsen på staden upprepas emellertid 1675, då magistraten sökte utvägar genom allmän insamling i varje församling. ¹² Det blev troligen kient med resultatet — församlingsborna hade själva intet till övers för dylika extra offer. Prästerskapet, som alla andra, fick under-

¹ K. brev till kam. koll. 1645 ³⁰/₈, R. R. Det heter där, att denna lön beviljats av drottningen »såsom varande högsta verdzligh Patrona af alle andre kyrkior här i rykedt».

² Statskontorets arkiv, personalstater 1646.

³ Odat. und. skrivelse i Kons. akter 1660, f. 154.

⁴ K. brev 1650 ²⁹/₁₁, R. R.

⁵ K. brev 1652 ²¹/₁, R. R. Konfirmation 1654 ³⁰/₆.

⁶ K. brev 1653 ¹⁶/₂, R. R. Detta augment utgick av Helsinglands räntor. Konfirmerat 1655 ²⁸/₈.

⁷ K. fullmakten 1662 ²⁸/₆. Kopia i Kons. akter s. å.

⁸ Odat. koncept, Acta eccl. R. A. samt odat. und. skrivelse från Pontinus, ibidem.

⁹ R. R. 1671 ¹⁰/₆.

¹⁰ R. R. 1671 ¹⁴/₁₁. Pontinus berättar emellertid i sin dagbok, att han aldrig fått se en penning av några stadsmedel.

¹¹ R. R. 1672 ²⁰/₆.

¹² Civ. prot. 1675 ³⁰/₄, ⁷/₅, ⁷/₈. Rå. A. Pastor i S. Klara bad emellertid att få slippa — han fruktade församlingens missnöje. Ibidem ³⁰/₈.

6. Sveriges kyrkor. Stockholm IV.

kasta sig tidens svårigheter och minskade intäkter.¹ Vid Wagners tillträde 1683 utbetalades emellertid åter kronlönen, och 1689 gavs kunglig befallning till likvidationskommissionen att leverera prästerskapet alla rester.²

Med anledning av den påtänkta särskilda klerecistaten infordrades 1695 uppgifter om prästerskapets kronunderhåll.³ Pastor i S. Jakob njuter då sina 300 daler smt, men intet mera. Denna summa blev ock med de förändringar, som betingades av myntsorternas, konstant intill 1800-talets stora lönereglering. Av gammalt njöto kyrkoherdarna i Stockholm del i Norrströms lanfiske. Detta var först en kronoskänk, men även sedan strömmen lagts under stadens disposition, synes förmånen blivit bibehållen.⁴ Till de av kronan givna rättigheterna hörde även den frihet från vissa utskylder, som prästerskapet enligt privilegierna eller särskilt medgivande åtnjöto.⁵

Enligt hävd och upprepade lagstadganden var också församlingen pliktig att bidra till sin pastors försörjning. Det vore billigt, att åhörarna med sina timliga gåvor förnöjde sina själavårdare, som bespisade dem med de andliga — så formulerar ärkebiskopen Laurentius Paulinus principen.⁶ Vad S. Jakobs församling beträffar, bestod kyrkokassan hyresersättningen eller bostaden.⁷ Redan 1644 inköptes från Maria Hindersdotter och Anna Persdotter för 400 rd. specie en gård, vars läge ungefär motsvarar det nuvarande pastorshuset.⁸ De tiondebidrag, som allmogen på landsbygden hade att utgöra till prästen, motsvarades i Stockholm av påskpenningar (paskalier, påskamål). År 1664 inbragtes åt Pontinus 245: 18 daler kmt av Östra malmen samt 122: 6 av Ladugårdsland,⁹ som årligen uppsamlades från varje hushåll. Man gav efter behag och

¹ 1679 $\frac{2}{9}$ hålles en diskussion i konsistorium ang. prästernas inestående lön. Preses (Iser) ansåg tiden olämplig att besvara K. Mt vid så otalige många kronans utgifter i detta påstående krigsväsende, helst efter »Stockholmsprästerne äre utropade för sådana, som dhes utan sittia och må vähl». Pontinus genmäler: »Det doger försökia, the få intet verre än neij.» »Jo», svarar Iser, »the kunna få skam på kiöpet.»

² R. R. 1689 $\frac{6}{3}$.

³ Kons. Acta 1650—1727.

⁴ Civ. prot. 1664 $\frac{6}{7}$. Rå. A. Man diskuterade frågan om pastorernas förra frihet med fiskeriet i strömmen och ansåg, att man icke kunde avskära denna gamla vana, utan att de borde överlägga med arrendatorn om tiden, som bäst de gitta. Arrendator var då Joachim Ahlstedt, se BÅÅTH, Helgeandsholmen och Norrström I, s. 315—16.

⁵ Enligt privilegierna voro de befriade från gästning, inkvartering, vägröjning, vakt och annan borgerlig tunga. Deras egna fastigheter voro fria för borgerligt onus (upphävt 1873).

⁶ Kons. prot. 1644 $\frac{13}{12}$.

⁷ Det första året bodde m. Andreas dels i hustru Brittas, sal. Anders Perssons, gård och dels i hustru Margittas, Gert Spechtz. Hyran steg sammanlagt till 70 daler smt. Vid om- och tillbyggnaden 1656 erlades 330 daler i hyra för kyrkoherde Skog, som bodde hos rådman Joh. Eriksson. För detta bygge insamlades medlen genom stambok. S. Jakobs räkenskaper. Frågan om äganderätten till pastorshuset sattes under diskussion vid församlingens anhållan om lagfart 1917—18 och lämnades öppen.

⁸ Se vidare LUNDMARK, den konsthistoriska delen av detta arbete.

⁹ Pontinus dagbok. Ms. i Linköpings stiftsbibliotek.

tillgångar, och följaktligen blev denna inkomst oberäknelig och variabel. När församlingensborna befunno sig i ekonomisk nedgång, blev prästernas en given konsekvens. Särskilt kännbar var den kris, som inträffade i S. Jakob genom den stora eldsvådan 1686. Med anledning härav befriades S. Jakobs prästerskap en följd av år från kontribution.¹ En form av tionde uppbars verkligt också av kyrkoherdarna på Stockholms malmar för de trädgårdar, vilkas ägare voro bosatta inne i staden och således icke bidro till påskpengarna.² Detta avskaffades emellertid 1698.

Övriga avgifter från församlingen sammanfattades under namn av pastoralier eller jura stolæ och motsvarades av ersättning för de prästerliga förrättningarna — dop, vigsel, begravning, sjukbesök o. s. v. Härvid gällde det att noga särskilja varje prästs område, och otaliga äro de kontroverser, som dragas inför konsistorium rörande förmenta intrång. Särskilt ledo S. Jakobs präster av amiralitetspredikanternas konkurrens.³ Det var självfallet svårt att kategoriskt föreskriva för de enskilda vilka präster de borde anlita vid dylika förrättningar. Personliga sympatier och relationer, kontrahenternas splittring på olika församlingar vid bröllop o. d. spelade in. Likväl försökte överheten liksom konsistorium upprepade gånger att bringa reda i förhållandena.⁴ Regeln var, att varje pastor borde anlitas av sina åhörare. Denna princip ledde till föreskriften om att han ägde likstol av sina åhörare, evar de begrovos.⁵ Valdes en annan präst att förrätta likpredikan, skulle både denne och församlingsherden honoreras lika.⁶ Förnämt folk ägde emellertid rätt att anlita pastor primarius om de önskade.⁷

En alldeles särskild svårighet vållade den seden, att prästerkapet plögade »gå för lik», d. v. s. gå framför likprocessioner på gatan. Ju större procession, ju heder-sammare begravning, ansågs det. Detta betraktelsesätt missbrukades emellertid av prästerna därhän, att vem som ville, ombedd eller icke, slöt sig till begravningstågen för att sedan skörda sin andel i honoraret. Gång på gång måste konsistorium inskrida mot denna ovana.⁸ Vid riksdagen 1664, då kyrkoherde Pontinus var herredagspräst

¹ Kons. strödda handl. 1680—99. Friheten var personlig och gällde icke tjänstfolket. 1687 hade sålunda S. Jakobs kyrkoherde att betala 6:21 $\frac{1}{3}$ daler smt för 1 dräng och 2 pigor.

² Kons. prot. 1643 $\frac{24}{11}$, 1644 $\frac{13}{12}$.

³ Jfr ovan kap. II B.

⁴ K. brev 1590 refererat i STAF, SVERIGES KYRKOR, Stockholm, Bd VI, h. 1, s. 30. Ett k. brev 1625 $\frac{20}{5}$ se Kons. acta 1681.

Se vidare Laurelius förslag till ordinantia för Stockholms prästerskap 1643, avgivet på Axel Oxenstiernas anmodan, ärkebiskopens och konsistoriets beslut 1644 $\frac{13}{12}$, samt k. brevet 1654 /₆ (R. R. f. 979 v.), som tillerkänner S. Jakobs kyrkoherde alla rättigheter av Östermalms och Ladugårdslands invånare, evad de tillhöra amiralitetet eller icke.

⁵ Utdrag ur kons. prot. 1620—1720: 1643 p 85 Enligt förslag till ordinantia för Stockholms prästerskap, framlagt av Laurelius, se ovan, not 4.

⁶ Kons. prot. 1676 $\frac{12}{10}$. Samma bestämmelse i K. lagen kap. 19 § 19.

⁷ Kons. prot 1643 $\frac{24}{11}$.

⁸ 1639 $\frac{22}{11}$ beslutar konsistorium publicera från alla predikstolar i staden och på malmarne om dem, som gå för lik, vilka de, som sina lik jorda, äro skyldiga att giva och vilka de intet äro pliktige.

för konsistorium, gjordes ett förslag, att inga penningar skulle få utdelas vid porten, d. v. s. omedelbart vid likprocessionens avslutande, samt att maximumbeloppet skulle sättas till 10 daler smt för alla prästerna tillsammans.¹ Konsistorium ogillade aldeles detta — man borde i stället förbjuda, att andra än församlingens ordinarie präster finge gå för liken. Att hindra dem från att få sitt salarium ansågs okristeligt och hedniskt. Något väsentligt resultat medförde dock först de tillstånd, som utverkades av adel och borgerskap att få begrava sina lik utan de dyrbara processionerna och övriga apparater med klockor, skolor m. m. De tidigare överflödsförordningarna påbjuda ävenledes inskränkningar i ceremonierna, bl. a. så att av bisättning och jordafärd icke finge göras två skilda akter, att själaringning borde ske blott i församlingskyrkan och vara högst en halvtimme etc.² Begravningsringningen skulle lämpas efter den dödes stånd. Denna förenkling i begravningsceremonierna betydde avsevärd minskning i såväl prästernas, skolornas som kyrkokassans inkomster och var bland de förra en synnerligen impopulär inrättning.

För S. Jakobs präster var det särskilt olägligt, att minskningen i begravningspengarna inföll ungefär samtidigt som den ovannämnda stora branden. Kyrkoherde Wagner måste klaga i konsistorium, att pastores i de övriga församlingarna mottaga hans åhörars barn, lik etc.³ Jakobs församlingsbor voro nu hemlösa och spridda på skilda håll som gäster i andra församlingar. Konsistoriet beslöt därför utfärda en kurs till samtliga pastorer att icke uträtta något, som tillkommer S. Jakobs präster, »till dess man får see hvaräst som hvar och een antingen bygger igen, eller annorstädes aldeles sig nedsätter».

Den samtidiga förlusten av de s. k. dukpengarna, som erlades vid kommunionen, intill dess de genom k. brev 1687 avskaffades, berörde föga S. Jakobs pastor. Enligt Wagners egen uppgift förekommo de ytterst sparsamt i hans församling — under hela hans pastorstid, som då varat sex år, hade han åtnjutit 60 daler kmt (= 20 i silver).⁴ Likväl torde han ansetts berättigad till den ersättning i frivilliga gåvor, som enligt k. brev 1688 borde erläggas vid anmälan till skrift,⁵ liksom till de s. k. »skriftpenningar», som redan tidigare givits av honoratiorens vid deras privata kommunioner.

¹ Kons. prot. 1664 ¹³/₇.

² Bl. a. för adeln 1664 ³⁰/₈ och för prästeståndet 1669 ¹/₃.

³ Kons. prot. 1686 ¹⁸/₈.

⁴ Kons. prot. 1688 ⁹/₅. Dukpengarna hade blivit avskaffade bl. a. därför att penningskramlet vid altaret väckt förargelse. K. M:t behjärtade emellertid prästernas behov och lär själv ha fällt orden, att »rätt få äro af prästeståndet som mehr hafva ähn de kunna äta upp», kons. prot. 1687 ¹⁵/₁₂. Jfr även 1688 ²⁷/₅.

⁵ R. R. 1688 ⁶/₇. Man bör ihågkomma, att nattvardsgång fyra gånger årligen var obligatorisk. Ersättningsfrågan var livligt diskuterad i konsistorium. Man bestämde sig slutligen för ovanstående förslag, »emädan vij någorlunda veta hvart åth Kongl. M:t inclinerar», kons. prot. 1688 ²⁹/₅.

En naturabehållning vid begravningarna utgjorde pastors andel i de överblivna ljusten. Härmed hade olika vanor inritat sig i församlingarna, då konsistorium 1686 fattade beslutet, att pastor alltid behåller ljusten på altaret, predikstolen och i kronan.¹

Slutligen bör påpekas den förmån pastorerna åtnjöt i fri begravning och, vad S. Jakobs församling beträffar, även fri lägerstad i kyrkoherdegraven i sakristian.

Ingen pastor i S. Jakob torde mer hårdnackat hållit på sina rättigheter än Lysing. Tiderna voro ju visserligen svåra i adertonde seklets början — men icke blott för prästerna, utan även för deras församlingsbor. Detta synes han alldeles icke beaktat. Så långt som till oppositionen emot de förenklade begravningarna hade han konsistoriets stöd. En dylik fråga från hans församling fördes t. o. m. inför rådet och ådrog slutligen såväl Lysing som konsistorium en onådlig skrapa av Karl XII själv.² Detta tog konsistorium mycket hårt, och förhållandet till Lysing blev desto kyligare, när han kort därefter — trots all hans iver att yrka på »de oförmögna offentlige och solenne begrafningar» — själv officierade vid grevinnan Forbus jordfästning i Riddarholmskyrkan nattetid, en »oerhörd novitet», som samlade mycket folk och vållade efterräkningar hos ärkebiskop och konsistorium.³ Begravningar efter aftonbönen voro förbjudna. Slutet på de långa tvisterna om begravning i stillhet blev k. senatens brev 1702 om frihet att begrava med eller utan predikan och ceremonier.

Vad dop och bröllop beträffar, var största bekymret för prästerna att förekomma ceremoniernas förläggande till hemmen. Särskilt plägade adeln gärna begå dylika högtider i sina palats och därvid använda sina privata huspredikanter. T. o. m. vanlig gudstjänst och nattvardsgång anordnades så. Otaliga äro klagomålen häröver i konsistorium, och flerfaldiga gånger söker man genom påbud återföra alla sådana akter till kyrkan.⁴ Pest- eller allmänna sorgetider vållade emellertid, att tvånget åter måste lindras. Kyrkolagen föreskrev slutligen dop i kyrkan och av församlingens prästerskap.

Angående vigsel lämnades större frihet. På 1700-talet måste lagstiftningen taga hän-

¹ Kons. prot. 1686 17/11. Bl. a. framhöllos motiven att »den som tjänar vijd altaret, bör hafva sin näring af altaret» samt att pastor »måtte hela 8 dagar föruth bränna lius så länge han studerar till lijkpredikan».

² K. brev till just. revisionen, dat. Lais 1701 22/4 R. R. Konungen gillar fullständigt rådets mening om varning till konsistorium och Lysing för att de mot de s. k. stilla begravningarna använt olämpliga expressioner med citat ur den heliga skrift, ty ett kristligt lik, som nedsattes i graven av ärligt folk med böner och Guds ord, bör icke liknas vid »en död åsna som för porten släpat och utkastat varder» (Jer. 22: 18—19). Lysing hade t. o. m. omständligt behandlat saken i predikningar, »hela församlingen till stor förargelse».

³ Bl. a. kons. prot. 1701 9/10, 23/10, 4/11.

⁴ Se härom Stockholms tänkebok 1631 27/11, 1633 7/1, Rå. A.; kons. prot. 1643 24/11, 1644 28/8, utdrag ur kons. prot. 1620—1720: 1650 p. 7 (barn få döpas hemma blott i nödfall och vid sträng köld). K. M:t förklarar visserligen i res. på prästerståndets besvär 1647 4/4, att det vore önskligt, att alla gå i kyrka och där döpa sina barn, men att tvinga någon låter sig ej göra. Men i res. på adelns besvär 1649 29/3 påbjudes dop, vigsel och nattvardsgång i kyrkan (båda res. tr. i STIERNMAN. Alla riksdagars och mötens beslut II).

syn till att »såväl å landet som i städerna, ifrån äldre tider then frihet varit fästehjon tillåten, at, sedan lysning å behörigt ställe försiggått, få til vigfels förrättande velja then prestman, som the sielfve åstundat».¹

Då avgifterna för ovanstående förrättningar varierat efter råd och lägenhet, är det naturligtvis ogörligt att uppskatta denna inkomst. För bevillningen och andra pålagors utdebitering infordrades under 1700-talet upprepade gånger uppgifter angående prästerskapets inkomster. En dylik rapport från 1743 beräknar kyrkoherdens i S. Jakob påskamål till 2,000 daler kmt.² Övriga accidentier av församlingen anses så ringa, att de ej böra tagas till grund för någon gravation. Frågan om någon allmän författning, som skulle reglera prästernas löner, var redan på 1770-talet å bane, men föll på betänkligheten vid att rubba den skiftande praxis, som inritat sig på olika håll.³

Den stora omvälvningen i prästerskapets löneförhållanden framkallas närmast genom rikstens ständers åtgöranden på 1850-talet. I underdånig skrivelse 1851 $\frac{26}{4}$ hade de anhållit om åtgärder för en förbättrad själavård bl. a. genom att sådana konventioner åvägabringades för de ordinarie prästernas löner, att deras ställning förbättrades samt erforderligt antal extra krafter kunde anlitas mot skäligen arvoden. Ombud från församlingarna deltog i de överläggningar, som resulterade i ett av sockenstämmor och prästerskap år 1853 bifallet förslag om sådan konvention, som skulle ersätta de hittills med obestämt belopp utgångna påskpenningarna och kollekterna med vissa löner. Under diskussionen framkommo olika projekt till grund för den ordnade beskattning, som bleve en följd av de kommitterades förslag. För kapitationsavgift framhölls, att en sådan skulle erinra församlingens religionslärare liksom ock arbetaren och tjänaren om deras ömsesidiga förbindelse, varemot invändes, att nuvarande kapitationsavgifter (t. ex. till folkskolan) vanligen åligga familjefadern eller husbonden. Den skatte-jury, som för prästavlöningen brukades i Göteborg och Gävle, ansågs ha för starkt drag av godtycke. De för kommunalbeskattning hittills vanligaste grunderna, enligt brandvaktsavgift eller bevillning efter 2 artikeln, förkastades likaledes, därför att vissa kategorier så skulle undgå beskattning.⁴ Man stannar slutligen vid att föreslå taxering efter bostadsvåning, d. v. s. efter hyra eller hyresvärde, med vissa modifikationer.⁵

¹ K. cirkulär 1773 $\frac{15}{9}$. LILJENBERG, Sv. lagsamling G. B., kap. 7 § 3, s. 15.

² Kons. akter 1743 f. 19. Enligt uppgift 1808 uppskattas kyrkoherdens termination (påskpengar) till 400 rd.

³ K. brev 1779 $\frac{18}{6}$; kam. koll. och statskont. cirkulär s. å. $\frac{16}{6}$, Sandbergs saml. K. A.

⁴ En församlingsbo klagade, att man hittills velat »hänga alla kommunala afgifter på andra artikeln likasom den skulle vara aldeles ofelbar». Detta vore vådligt, ty »vi veta icke nu hvad utseende vår andra artikel kan komma att få efter en blifvande riksdag, i följd af vid senaste riksdag af den hedervärda riksdagsmannen Nils Strindlund väckta motion om städernas beskattning».

⁵ En församlingsbo reserverar sig bl. a. på den grund, att man bör beskatta inkomster, men icke utgifter. En annan, som förordar bostadsskatten, anser, att faran för att folk bor sämre än de ha råd till icke är stor i vårt land.

Den summa, som i Jakobs och Johannes församling beräknades till årlig utdebitering, steg till 7,500 rd. Fastighetsvärdet i församlingen uppskattades till 7,300,000. Om hyresinkomsten därav efter 6 % sattes till 438,000, borde den årliga avgiften till prästerskapets avlöning bliva 1 rd. 34 sk. per 100 rd. hyra för boningsrum och 41 sk. per 100 rd. hyra för övriga lägenheter.

En annan omdebatterad fråga gällde sportlerna (= de gamla pastorierna). Kommitterade förordade, att de behållas såsom hävdvunnet bruk.¹ Lön för dylikt skulle bara betyda, att församlingen finge betala vad som blott komme fåtalet till godo. Viss taxa rekommenderas emellertid.² Kyrkoherden i Jakob och Johannes, som under de senaste fem åren uppburit icke fullt 3,000 rd. netto i påskpengar, föreslås till en lön av 3,000.³ Avgifterna borde bilda en särskild lönefond, som icke finge sammanblandas med kyrkans eller församlingens övriga medel.⁴

En del församlingsbor inlade besvär emot förslagets antagande, bl. a. därför att denna fråga borde behandlats av alla medborgare, icke blott de i sockenstämma röstberättigade. Mot detta anföres, att när k. förordningen om sockenstämma 1847 bl. a. tillägger sockenstämma handläggning av frågor om prästerskapets löner samt i övrigt ger föreskrifter angående rösträtt, sker det för att göra ett slut på »den ovisshet om sättet att i kommunala angelägenheter komma till rätta» och framgent undanröjda »alla af sådan ovisshet härflutna tvister, hvilka under en förfluten tid tungt hvilat öfver hufvudstadens församlingar». Man borde nu icke genom någon »ny lagstiftning» åter uppliva all föregående tvedräkt och godtycklighet. Man betonar slutligen uttryckligt gentemot de klagande, att det gamla avlöningssättet icke är grundat i lag, utan på gammalt bruk. 1681 års förordning säges gälla landsbygden.⁵

En egenartad grund för opposition mot förslaget är den församlingsledamots, som befarar »öfverflöd» och »överksamhet», om kyrkoherden tillförsäkras en lön, oberoende av församlingens välvilja. Hans pessimism sträcker sig till att misstänka, att de

¹ Bl. a. antogs, att om de avskaffades, de förmögnare likväl skulle betala prästen för tjänsteförrättningar. »Med afseende å vårt nationallynnes egenheter» antogs, att de mindre bemedlade snart skulle följa exemplet. 1866 ansåg kyrkoherde Lundberg, att sportlerna borde borttagas och upplyste, att de fattiga ge jämförelsevis mera än de förmögna.

² Föreslås för lysning 1—10 rd. alltefter kartans belopp,
 » vigsel 50 % förhöjning av lysningsavgiften,
 » dop $\frac{1}{3}$ av faderns årl. avgift till prästerskapets avlöning (dock minst 2 rd.),
 » kyrkotagning $\frac{1}{4}$ av d:o årl. avgift (minst 1 rd.),
 » begravning $\frac{1}{2}$ av mans eller änkas d:o årl. avgift (minst 2 rd., för barn och tjänstefolk 1:16).

³ Utdrag ur påsköreslängd visar, att bidragen till pastor variera från omkring 15 och ned till 2 rd.

⁴ De skilda uttrycken kyrka och församling avse här sannolikt å ena sidan kyrkans gamla fasta stat, å den andra de medel, som för kyrkliga ändamål upptagas genom utdebiterade avgifter.

⁵ K. brev 1681 $\frac{3}{2}$ ang. prästrättigheter.

kyrkliga akterna, som genom missbruk alltmera kommit att förrättas utom kyrkan, troligen snart komma att omfatta även nattvardens utdelande i hemmen, »emedan man redan nog allmänt, såsom det synes, af blygsel att visa sig vara medlem af det kristna dygdeförbundet undandrar sig att emottaga den i hela församlingens närvaro — — och drager sig afsides i sakristian». »Sådana missbruk uppkomma af särskilda gratifikationers emottagande för enskilda andliga förrättningar.»

Frågans sammankopplande med övriga rörande förbättrad själavård, särskilt frågan om församlingarnas delning i olika distrikt, kom emellertid att fördröja det slutliga avgörandet ett par decennier. 1862 ¹¹/₅ avtog sockenstämman framkommet förslag av kommitterade rörande själavårdens förbättrande, att prästlönefrågan borde bli gemensam för hela huvudstaden, och 1868 ¹¹/₅ ansåg sockenstämman, att tiden för konvention ännu icke vore inne. 1872 väckte ett par enskilda församlingsbor frågan ånyo. Församlingen utsåg med anledning härav fem kommitterade att utarbeta förslag till konvention. Man blev emellertid förekommen, då K. M:t, i enlighet med kyrkomötets framställning 1868, att den k. förordningen av 1862 om prästerskapets i riket avlöning i tillämpliga delar måtte varda gällande för Stockholm, utfärdade 1872 års förordning om ordnande av prästerskapets i de territoriella församlingarna i Stockholm avlöning. I och med detta förklarade församlingen sina kommitterades uppdrag fallet.

Kyrkostämman hade i stället att utse delegerad i den allmänna avlöningsnämnden. Denna sammanträdde vid särskilda tillfällen för ordnande av de olika församlingarnas förhållanden enligt de i förordningen givna principerna. 1874 ¹⁹/₅ behandlades Jakobs och Johannes församling. Inkomna uppgifter gävo vid handen, att den inkomst, som pastor årligen uppbar, i medeltal för fem år steg till 10,315 rd., fördelad på följande poster:

lön av statsverket	150
termination (påskpengar)	5,998
sportler (pastoralier)	3,167
boställe, värderat till	1,000

Härav avgick c:a 1,500 till adjunktsavlöning.

Som ersättning föreslogs nu en avlöning av 8,500 rd. beräknad så, att varje förlopad post ersattes med viss summa¹. Bostadsförmånen förblev oförändrad, men statslönen indrogs. Såsom alldeles avskaffade förklarades alla påskören, juræ stolæ, avgifter ur församlingens kassor, ersättning för utfärdande av prästbetyg, för nattvardsundervisning, sockenbud och sjukbesök samt för prästerliga förrättningar i prästens hemvist eller kyrkan på tid, då prästen var skyldig vara där tillstädes, eller för

¹ För påskpengar	6,000
» likstol och lysningar	1,200
» nattvardsundoms undervisning ...	1,000
» minskad inkomst av förrättningar	300

Som ersättning för avlöning åt pastorsadjunkt beviljades 1,500 kr. av kyrkostämman 1889 ²⁶/₂.

jordfästning, där endast handboken följdes. Frivillig gottgörelse för övriga förrättningar förblev tillåten. För fyllande av avlöningskostnaden, vari ingingo jämväl komministrarnas, borde av församlingen utgöras dels en kapitationsavgift av 50 öre per man och 25 per kvinna, dels 36 öre per bevillningsriksdaler efter andra artikeln.

Denna konvention, som stadfästes av konungen 1874 $\frac{30}{12}$, var avsedd att gälla i femtio år. Sedermera ha de förändringar vidtagits, som betingats av församlingindelningen, bortfallandet av lönernas delvis beräkning i spannmål samt dyrtiden.

Ovanstående avgifter visade sig så väl tillfyllestgörande, att överskott årligen bildades i prästavlöningsfonden. Dessa lades enligt kyrkostämmobeslut vart år i jämna tusental till den vanliga kyrkokassans behållning. Avgiften regleras naturligen alltefter beräknat behov och beviljas årligen av kyrkstämman, som ävenledes utövar revisionen.

Redan vid församlingens tillkomst 1643 fick kyrkoherden såsom medhjälpare en ordinarie komminister eller kaplan, som han vanligtvis ehuru oegentligt kallades.¹ Hans uppgift var att svara för alla aftonsångspredikningar, onsdagens veckopredikan, morgonböerna måndag och lördag samt allmänna skriftningar och i övrigt biträda pastor med sådana sysslor, som denne själv icke hann bestrida. Pastor själv predikade i högmässor och fredagspredikningar.² För ottesångerna och morgonbönen tisdag och torsdag antogs ett extra biträde, en s. k. hjälppräst, som icke fick befatta sig med några andra ämbetssysslor.³ Allteftersom församlingen tillväxte, blev emellertid arbetet drygare och kaplanen torde småningom på sin medhjälpare överlåtit ytterligare arbete. Härigenom uppstod lätt tvist angående varderas befogenhet, och 1662 fann sig kaplanen Nortman föranlåten att begära »inter me et collegam meum ordinem ac partitionem laborum».⁴ Bl. a. uppger Nortman, att hans arbete ökats med att alla sön- och helgdagar hålla ottesång och förrätta sången vid altaret under högmässan, varefter han ju hade att också bestrida aftonsångspredikan. Detta vore alltför betungande. Konsistorium lät det tillsvidare bliva som sedvanligt haver varit.⁵ En vana, som kaplanen tog sig för att lätta arbetet, var den att överlåta predikningar åt studenter eller präster utan tjänst.⁶ Detta blev dem emellertid upprepade gånger förbjudet av konsistorium, för såvitt de icke utverkade pastors tillstånd. Sedan ka-

¹ Den förste hette Nicolaus Husius. WITTING har s. 130 ff. en series comministrorum.

² 1714 åtog sig kaplanerna i S. Jakob fredagspredikan om helgdag infölle på torsdag eller lördag. Resultatet tycks ha blivit en vana, att de predikade alla fredagar, ty 1742 måste konsistorium resolvera, att pastor i S. Jakob borde sörja för fredagspredikan, liksom det sker i andra församlingar. Utdrag ur kons. prot. 1620—1720, p. 64 och kons. prot. 1742 $\frac{30}{9}$.

³ WITTING, s. 130.

⁴ Latinsk inlaga i kons. akter 1662 $\frac{4}{6}$.

⁵ Kons. prot. 1662 $\frac{13}{8}$.

⁶ Se särsk. kons. prot. 1683 $\frac{18}{6}$.

tekesförhören alltmer kommit i bruk och slutligen påbudits i kyrkolagen, hörde dessa ävenledes till kaplanernas göromål.¹

Stockholms kaplaner anlätades emellertid i åtskilligt arbete utom den egentliga församlingstjänsten. Ett bland dem mycket fruktat uppdrag var tjänstgöringen som pestpräst under farsotstider. Mot dylikt sökte man »excusera» sig på allt sätt. Så mycket berömvärdare framstår därför ovannämnde Nortman, som trots sitt eljes ganska ökända leverne uppvaktat de sjuka och fattiga vid Johannes så flitigt, att staden som erkänsla fritt upplät honom en tomt därinvid.² Tjänsten vid Johannes sjuk- och fattigstugor blev permanent för S. Jakobs kaplaner och ansågs så besvärlig, att de 1680 begärde antingen få hjälp av andra kaplaner eller bli hugnade med någon ersättning, vilket senare av magistraten beviljades till 10 daler smt vardera.³ Sedan Drottninghuset inrättades, tjänstgjorde två av S. Jakobs kaplaner även där mot 100 daler kmt (32:16 i silver) vardera.⁴ 1699 ²³/₁₂ utgick ett kungl. brev, att alla stadens kaplaner och skolmästare turvis skulle förrätta predikan på gäldstugan.⁵ Ett eftersökt arbete var predikan i herrehusen, men dylikt motarbetades av konsistorium. Sedan det s. k. Soopska fattighuset på 1730-talet inrättats på Blasieholmen, blev en av S. Jakobs kaplaner där anställd såsom själavårdare, och alltsedan Norrmalms surbrunn från slutet av 1600-talet kom i bruk, uppvaktade församlingens kaplaner där med predikande.

År 1670 antogs på kyrkans stat ännu en ordinarie kaplan, och hjälpprästen indrogs. Denne andre kaplan fick sin tjänstgöring förlagd till Johannesrådet och dess kapell, sedan gudstjänst där införts. Nio år senare måste man anställa ännu en tredje; men då beslöts, att alla tre tjänstgjorde alternativt var sin vecka i båda kyrkorna.⁶

Samma år som S. Jakob fick sin tredje kaplan, aktade konsistorium under ärkebiskopens presidium nödigt att utfärda vissa förhållningsorder för stadens kaplaner för att reglera deras förhållande till sina pastorer, vilket icke alltid varit det bästa.⁷

¹ Kaplanernas biträde vid husförhören, som infördes genom plakat 1726, stadgades i k. brev till Växiö kons. 1806 ²/₁₂. Vid den tiden sköttes de i S. Jakob turvis av pastor och kaplanerna. I lönekonventionsförslaget 1852 upptagas bland komministrarnas tjänsteåligganden att med pastor turvis predika och förrätta skriftemål och husförhör samt att utan pastors medverkan göra altartjänster, morgon- och aftonböner och förmana brottsliga.

² Civ. prot. 1668 ¹⁶/₁₀, Rå. A.

³ Civ. prot. 1680 ²⁷/₉ och 1682 ²⁶/₉, Rå. A. Jfr kons. prot. 1680 ¹⁵/₉ och kons. akter 1680 f. 169. Kaplanerna klaga, att de i hospitalstjänsten »både för dhe till kroppssens svagheet ellendigste, såssom och af Satan anfächtade måste ofta för stanck och annat besvär skull förnimma och utstå dhets svåraste af vår mödo och arbete».

⁴ Kam. koll. brev till magistraten 1693 ¹³/₁₀. Handl. rör. hospital K. A. R. R. 1694 ²¹/₁₂.

⁵ Kons. Acta 1650—1727.

⁶ S. Jakobs föreståndare till ärkebiskopen 1679 ¹¹/₁ och magistraten till ärkebiskopen 1679 ¹⁴/₁, ULA, E V 174.

⁷ Kons. prot. 1679 ⁸/₁₀ och ⁹/₁₀. Ärkebiskopen förehåller dem, att »en ond fiende vill turbera

Först och främst betonas, att en åtskillnad bör vara mellan pastorer och kaplaner. »Att predika Gudz ord, administrera sacramenterne, deri er ingen difference, men elliest, hvadh församlingens inspection, direction och intrader vidkommer, är en stoor åtskillnat». Man åberopar Paulus, som skiljer emellan diakoner och presbyterer. »Fördenskull skola comministri intet inbilla sig vara så goda som pastores, och ifall caplan voro så lärhd, skall han lijkvähl blifva i sitt ståndh och ordning». De nu utformade reglerna föreskrevo, att kaplan icke utan pastors vetskap finge antaga någon präst att mässa eller predika, resa bort eller i övrigt företaga något i församlingen; han borde alltid i ämbetet taga pastors order, predika uppbyggliken och låta rätta sig om pastor gjorde påminnelser, i samkväm och vid andra occasioner icke tala illa om sin pastor (!) samt slutligen betänka, att alla accidentier har han av pastors »gratia & beneficio» — det den förra pastor unnat en kaplan kan en senare taga igen. Denna ordning belyser hur pass svårt det varit för pastor att hålla kaplanerna i den lydno, som avsågs. Kyrkolagen upptog de huvudsakliga dragen av ovannämnda föreskrifter, men uppställde också garantier emot pastorernas godtyckliga makt över sina kaplaner.¹

Förhållandena i S. Jakob mot 1600-talets slut illustrera icke blott spänningen mellan pastorsmyndigheten, företrädd av en därom så ömtålig person som kyrkoherde Lysing, utan även kivet och splitet kaplanerna inbördes. Redan 1688, på Wagners tid, är käbblet så svårt och allmänt känt, att konsistorium klagar, att hela Stockholms prästestånd måste mycket lida för kaplanernas oväsen i S. Jakob.² Sista skandalen hade inträffat vid Karl Gustav Flemings begravning i S. Jakobs kyrka, då ingen av dess präster varit till hands att sjunga »eftersången» vid altaret efter likpredikan. Detta hade man haft rätt att fordra för den likstol, som redan i förväg givits åt kyrkoherden, förutom 15 daler kmt (eller 8 karoliner) åt vardera kaplanen. Kyrkoherden lämnade förklaringen, att han för likstolen tillhandahållit kyrkan och predikstolen samt låtit hustru och barn bevista akten.(!) Själv hade han närvarit vid kyrkoherdens i Katarina, Tilas, samtida begravning.³ Han upplyste även, att praxis var, att veckokaplanen uppvaktade i dylika fall. Denne, David Ekholm, var således den skyldige. Han befanns ha »knotat och mumlat» över de 8 karolinerna, som han ansåg för litet, och dessutom också varit på Tilas begravning. Därifrån hade han visserligen sprungit, så att svetten lackade, men likväl icke hunnit fram i tid. Fanns då ingen av de andra kaplanerna tillhands? Jo — den store bråkmakaren, Alata-grius, hade suttit där hela tiden, men med sin vanliga »arghet» icke brytt sig om

goda ordningar, emedan världen blifver verre och verre, fördenskull voro af nöden, att dhe blefvo påminnte i gemen om det, som dheras plicht och skyldigheet emot deras pastorers angår».

¹ Kap. 24 §§ 25, 26 och 28.

² Kons. prot. 1688 7/11.

³ Från Katarina kyrka hade han väl begivit sig till S. Jakob, men icke förmått tränga fram till sakristian för det myckna folkets skull, utan måst träda in i en bänk.

att ingripa. Han unnade kollegan att komma i knipa.¹ Slutet blev, efter konsistoriets allmänna förmaning till enighet, att både Alatagrus och Ekholm fingo skriftligen ursäkta sig hos sal. Flemings grevinna.²

År 1760 beslöt kyrkorådet att åter detachera en av kaplanerna till Johannesområdet och föreskrev, att den yngste borde bo och tjänstgöra där. Huru samma år en kombinerad kaplans- och skolgård vid Tullportsgatan inköptes beskrives i Johannes historia. 1762 $\frac{4}{12}$ funno sig likväl ett antal ledamöter av Johannes s. k. församling föranlättna att hos kyrkorådet bl. a. anhålla om jämkning i sysslorna kaplanerna emellan.³ Överenskommelsen åvägabragtes emellertid utan kyrkorådets ingripande genom avtal mellan församlingsborna och kaplanerna själva.⁴ Inlagan beskriver varuti regleringen skulle bestå: sjukbesök besörjas av respektive, inom vardera området boende komministrar; de nu brukliga tis- och torsdagarnes veckopredikningar i Johannes, som ske genom utbyte med komministrarne i S. Jakob av var tredje veckas morgon- och aftonböner och var tredje veckas onsdagspredikan i S. Jakob, borde ständigt förrättas av Johannes komminister; ottesångerna i S. Jakob borde, särskilt höst och vår, ersättas av aftonsånger i S. Johannes. Man utsäger här, att nyttan av att ha en komminister boende i Johannes vore ingen, sålänge den gamla ordningen i sysslorna ännu består. Någon förändring i löne- eller kollektuppbörden åsyftas däremot icke. 1811 stadgades, att den äldste komministern alltid ägde välja emellan församlingens tre boställen.

Det har ovan betonats, att församlingen ansett sig i särskild grad berättigad till inflytande över kaplansvalen. Dels saknades vid dem det kungliga ingreppet, och dels stodo kaplanerna såsom direkta löntagare på kyrkans stat. Den myndighet, som befattade sig med kaplanstillsättning, var liksom när det gällde pastors, ärkebiskopen med Upsala domkapitel eller Stockholms konsistorium.⁵ Församlingens kyrkoherde, möjligen också dess sexmän och äldste, ha troligen fått yttra sig vid de första kaplanstillsättningarna i S. Jakob, liksom vid frågan om hjälppräst.⁶ 1653 begära S.

¹ Vid förhöret frågades hur det kom sig, att han ej varit med i Katarina. »Var intet buden.» Någon upplyste, att han icke blivit bjuden, emedan han skolkat från bisättningsakten. Varför uteblev han då? Svaret blev, att han just kommit från landet, men att detta var osant betygade kyrkoherden. A. förklarade då, att han ej kunnat infinna sig, därför att han just höll på att raka sig, »för vilken excuse Præses gaf honom en tänlig repriment».

² Alatagrus hade blivit avsatt från en tidigare tjänst, men likväl lyckats vinna församlingens val i S. Jakob. Wittings uppgift om »de förnämes» befordran motsäges alldeles av brevväxlingen ang. A:s val. Enligt minnesanteckningarna i kyrkoarkivet, C:3, dog han 1699 »efter allas åstundan och längtan».

³ I Handlingar rörande Jakob och Johannes historia. S. Jakobs kyrkoarkiv.

⁴ K. rads. prot. 1763 $\frac{26}{8}$.

⁵ Exempel i Utdrag ur kons. prot. 1620—1720.

⁶ 1652 $\frac{10}{11}$ diskuteras i konsistorium var man skulle placera en präst, som blivit avsatt från Danvikens pastorat för sin oskicklighets skull. Emporagrus framkastar: »Om han skulle för-

Jakobs kyrkas »förmän och föreståndare» med kyrkoherdens samtycke och efter församlingens rådslag med framgång direkt av ärkebiskopen att få dåvarande hjälpprästen till det lediga kaplansrummet.¹ Följande år utbeder sig kyrkoherden hos konsistorium dess rekommendation till ärkebiskopen för en viss ny »adjutant», vilket beviljas. Hjälppräster tillsattes av ärkebiskopen under mer lösa former, dock helst efter konsistoriets hörande.² 1665 berättar församlingens äldste och föreståndare i brev till ärkebiskopen, att de sammanträtt i S. Jakobs kyrka för att överväga vad för en präst man skulle fälla sina tankar på till kaplanstjänst.³ För att man ej måtte bli överlupen av sökande önskar man »blifva om een förvissad, och äre till vahls serdeles kombne desse trenne efterfölliande» etc. »Och såsom församlingen om hvars och eens capacitet, vilckor och skickelighet någorleedes discurrerat, öfuerlagt omröstat hafver så är det entelige votum eenhelleligen treffat och fallet oppå herr Pär Balingius», som predikat några gånger till prov. Man förklarar vidare varför församlingen vänt sig till ärkebiskopen — »förutan det som genom kyrckioherden herom varder skriffteligen andraget» — nämligen »på det alles enigheet i denna saken må heraf desto meera lysa». Församlingen hade emellertid icke försummat att genom sin kyrkoherde anmäla förslaget hos konsistorium.⁴

De sökande torde vänt sig till ärkebiskopen, konsistorium eller församlingen omväxlande.⁵ Ofta nog rekommenderades de av sina förnåma beskyddare, och rekryteringen ur adliga huspredikanter led är mycket vanlig. T. o. m. överståthållaren och magistraten ingrepo i kaplansvalen med förord.⁶ Detta skärpte ytterligare den strid mellan församling och magistrat, som under Pontinus pastorstid kom till åtskilliga uttryck.⁷

I resolutionen på prästeståndets besvär 1678 tillförsäkrades också församling och pastor bl. a. rätten att välja kaplaner; dock så, att de städers rätt, vilka hade särskilda privilegier, icke trädde för nära.⁸ Man hänvisar för övrigt till den kommande kyrkoordningen. Magistraten, som ville räkna Stockholms stad till de i dylikt avseende privilegierade, inskred, när samma år en kaplan i S. Jakob skulle tillsättas, med förord till ärkebiskopen, som också konfirmerade dess kandidat, David

ordnas till hjälppräst i S. Jakob?» Men ärkebiskopen fruktar, att församlingen intet ville anamma honom.

¹ Kons. akter 1653 ⁹/₉. Konsistorium såg ogärna dylika hänvändelser utan dess kommunikation — se t. ex. kons. prot. 1655 ¹⁹/₁ ang. Södermalm.

² Kons. prot. 1652 ⁹/₁₂.

³ 1665 ¹⁶/₁ ULA, E V 174.

⁴ Kons. till ärkebiskopen 1665 ¹⁸/₉ ULA, E V 174.

⁵ Den från Johannes historia kände Olof Rundelius vände sig 1669, betecknande nog för hans natur, själv till ärkebiskopen, ULA, E V 174.

⁶ Ensk. prot. 1675 ¹⁸/₈, Rå. A.

⁷ Se t. ex. odat. suppliker i Acta eccl., R. A. och skrivelser 1678, ULA, E V 174.

⁸ Tr. STERNMAN, Alla riksdagars och mötens beslut II, s. 1793 ff.

Ekholm.¹ Församlingen finner sig i brev till ärkebiskopen mycket förorättad över att så ha blivit förekommen i den frihet och rätt, som henne av Gud och höga överheten vore förunnad.² Det egendomliga är, att församlingen, som för kaplansval till andra kaplanstjänsten varit samlad trettondagen, då även reflekterat på samme kandidat, som magistraten föreslog. Han var väl känd och hade redan provpredikat.³ Men vid underrättelsen om magistratens manöver ingick församlingen i stället — ledd av sin kyrkoherde — med förslag på tvenne andra, trots att ärkebiskopen redan konfirmerat Ekholm, som församlingen vill tro, i tanke att även dess önskan låge bakom. Man förklarar emellertid nu, att sedan »dee höge och förnämste ledamöter» i församlingen uttalat sig, måste man alldeles avstå från den först påtänkte. På rådhuset hålles förhör med en skara församlingsledamöter angående förloppet av trettondedagssammankomsten. Man tycks förvåna sig över sättet att så anställa en utlyst sammankomst. Hade dylikt skett förut? En borgare, som tillhört församlingen i 40 års tid,⁴ försäkrade att man aldrig förr vetat av sådana procedurer. När den förste Johanneskaplanen tillsattes, hade det skett allena genom kyrkoherden och föreståndarne, icke ens ärkebiskopen hade underrättats. Alltså ännu en nyhet, införd av Pontinus.⁵ Magistraten ursäktar sig med att den blott velat rekommendera en stadens borgareson, som man visste vara kapabel och skicklig⁶. Det hade varit orimligt och vrångvist av kyrkoherden att tyda magistratens brev på annat sätt. Han hade t. o. m. tillåtit sig att bruka »svåre och otienlige expressioner».⁷ Rådman Hörner, som var inspektor i S. Jakob, hade likväl förut rekommenderat Ekholm hos kyrkoherden.

Hela affären ter sig som en illustration bland flere andra till den pågående tvekampen mellan magistrat och pastor samt till de formlösa förhållanden, som rådde.

¹ Upsala domk. prot. 1678 ⁴/₁₂, ULA, A I:9. Det heter där, att Pontinus vill ha sin måg till tjänsten. Resolveras, att denne kunde väl få predika understundom i S. Jakob, om så behagas, men Ekholm får platsen.

² S. Jakobs föreståndare till ärkebiskopen 1679 ¹¹/₁, ULA, E V 174.

³ Provpredikan var ännu icke obligatorisk. Formligt beslut om regelbundna provpredikningar togs vid kaplansval 1700 i S. Jakob. Vid ett val 1701 anser sig kyrkoherden kunna »förtiga» en sökande, emedan han vägrat provpredika. Samma sökande hade dock sina förespråkare, enär han lovat äkta företrädarens dotter. Kyrkoherden replikerar, att man icke för en pigas skull, som Gud väl eljest lärer kunna försörja, kan förbise församlingens bästa.

⁴ Man har här tillfälle att konstatera hur tidsuppgifterna rundas. Församlingen hade då icke existerat mer än i 36 år.

⁵ Jfr ovan, kap. III. Av ett val i S. Jakob 1688 framgår, att man där fortsatte den pontinska traditionen med valets utlysande för hela församlingens deltagande.

⁶ Ärkebiskopen (Johannes Baazius) höll starkt på att man borde tillämpa indigenatsrätt även för Stockholms kaplaner. Han ogillar Stockholmskonsistoriets självrådighet vid dylika tillsättningar, främst därför att de ofta välja »utstiftes» personer. Upsala domk. prot. 1678 ²⁴/₇, ULA, AI: 9.

⁷ Mag. till ärkebiskopen 1679 ¹⁴/₁, ULA, E V 174.

Församlingsbornas ödmjuka tacksägelser till magistraten liksom deras förvåning över att ha blivit kallade till valsammankomsten visar deras egen passiva ståndpunkt.

Ärkebiskopen gillade slutligen metoden att församlingen genom lottkastning uttoge en bland de trenne föreslagna.¹ Ett hastigt dödsfall gav emellertid ännu en ledighet, och saken löstes så, att en av församlingens kandidater samt magistratens fingode båda lediga platserna.

Kyrkolagen 1686 fastslog om kaplanstillsättning, att biskopen och konsistoriet väl skola tillitas, men att församlingens val bör nödvändigt föregå. Kyrkoherdens samtycke bör ock inhämtas vid valet av denne medtjänare, så fram det prövas skäligt.² Man hade därmed fått en fast norm att gå efter, vad de yttre linjerna beträffar. Att samstämma med sin biskop föll sig emellertid för församlingen icke alltid så lätt. 1687 uppstod en motsättning mellan ärkebiskopen och församlingen, då vardera hade sina förslag. Ärkebiskopen ogillade församlingens kandidat, emedan han icke var stiftets son. Församlingen förklarade sig däremot i sitt val icke ha avseende på någons födelseort, utan ämbetsgåvorna samt utverkade av K. M:t stadfästelse å valet jämte principuttalandet, att det icke vore nödigt för Stockholms präster att vara bundna av stiftet.³ Denna utgång fick församlingen dock alla skäl att senare beklaga — den gav nämligen platsen åt den ovan omtalade Alatagrius. Samma år fick Stockholms konsistorium kungligt beröm för att det icke med någon rekommendation lagt sig i en församlings fria kaplansval.⁴ Tendensen hos enväldsmonarken vid denna tidpunkt att vidga de lokala församlingarnas makt även i andra avseenden är redan påpekad.

Det kunde också vara svårt nog att få en enhetlig församlingsmening till stånd, vilket var desto angelägnare, som man vid kaplansvalen presenterade endast en kandidat. Delade meningar i församlingen avspeglade sig också på det sättet, att flera olika förslag göras. Vanligtvis motsvarar klyvningen i församlingen de olika stånden. Adeln å ena sidan, stundom i förening med övriga kronobetjänte, gynnade gärna hovpredikanter i adliga hus, borgarna åter hellre sådana, som i egenskap av hjälppräst, nådårspredikant eller eljes låtit höra sig i församlingen. Förnämligare rekommendationer lästes upp vid valen för att inverka. Det hände t. o. m. att ärkebiskopen uppträdde som förespråkare, vilket ju icke kunde anses ingå i hans ordinarie befattning med tillsättningen.⁵ Församlingen mottog dylika anbefallningar med »heder och respect», men kände sig icke bunden därav. Belysande är uttrycket om kaplan Hästeskos val

¹ S. Jakobs föreståndare till ärkebiskopen maj 1679. ULA, E V 174.

² K. lagen kap. 19 § 9. K. brev 1684 $\frac{3}{4}$ söker motverka pastors för stora självständighet genom att betona konsistoriets, Tr WILSKMAN I, s. 92.

³ K. brev till ärkebiskopen 1687 $\frac{5}{2}$ R. R. Jfr skrivelser s. å. i ULA, E V 174.

⁴ K. brev 1687 $\frac{26}{11}$ i kons. akter rörande val i S. Klara. Länge avhöll sig emellertid icke konsistorium från dylik inblandning.

⁵ Vid kaplansval 1699 upplästes samtidigt bl. a. ärkebiskopens, Kungsholms församlings, gre-

1699, att det skedde med »en rar samfällighet så af dee Kongl. Råden som högre och nedrigare härskapen samt kyrkioråden och gemene borgerskapet». De två röster, som avveko, gåvos av adelsfamiljer åt en präst som »stadigt i dhe husen med predikande upvachtat».

Vid besättandet av ett andra kaplansrum samtidigt iakttogs en mycket vanlig synpunkt, då man stannade för en kandidat, »besynnerligast derföre at han vill taga her Davids änkia till hustru». Efter Alatagrius död ingrep Urban Hiärne direkt med förbön hos ärkebiskopen för att änkan, som var guddotter till Hiärnes svärfar och »elliest af barndom varit i detta huset bekant», måtte få bli försörjd såsom andra komministeränkor genom giftermål med efterträdaren — mannens underliga leverne rådde hon ju icke för, det vore snarare en förtjänst att hon härdat ut.¹

Kyrkorådsprotokollen berätta om ett val år 1701, att kyrkoherden först vänt sig till assessor Kalling och begärt hans mening, därpå till vissa uppräknade, tydligen mer framstående församlingsbor, varefter slutligen den övriga hopen samtyckt. Då meningarne voro delade, ansågs att avgörandet borde ankomma på kyrkorådet, vars förnämsta medlemmar f. n. ej voro tillstädes och som man förmodade skulle fästa avseende vid de avgivna vota. Metoden om sammanjämkning av meningarna kom så under diskussion. Somliga ansågo, att kyrkorådet bort behandla saken i förväg — att det myckna gemena borgerskapet gav in sina vota långt före valet vore däremot olämpligt. Kyrkoherden svarar härpå, att välja präster är intet en sådan sak, som kyrkoråden allena tillstår att deliberera, utan fordrar hela församlingens, de ringares så väl som de förnämares betänkande och vota, skriftligen eller muntligen är lika mycket. Kyrkoråden hade ej mer att säga än för sina egna personer, såsom en av de ringare borgare, som även behöva välja sig en god själasörjare. Häri visar sig kyrkoherde Lysing såsom en efterföljare till Pontinus i hans demokratiska åsikter i fråga om församlingens valrätt.²

Ett val, som tydligt framhäver ståndssplittringen, skedde år 1710, då dels borgarne hade en kandidat, dels adeln var inbördes uppdelad på tvenne olika. Kyrkoherde Lysing lancerade en av adelns föreslagna, tvärtemot kyrkorådet, som höll på borgarnas.³ Den senare var faktiskt vald av pluraliteten i laga ordning, då kyrkoherden sökte »påtvinga» församlingen en annan. Kyrkorådet klagade hos ärkebiskopen och

vinnan Douglas och överstelöjtnant Magnus Flemings rekommendationer för en kandidat, som likväl ej blev vald. Lysing till ärkebiskopen 1699 ³¹/₃, ULA, E V 174.

¹ Urban Hiärne till ärkebiskopen 1700 ²/₃, ULA, E V 174. Genom mannens »sellsame tractamenter» hade hon väl blivit melankolisk, men sedan hon genom döden »förlossades» från honom har hon intet fel på själens eller kroppens hälsa, intygar Hiärne på samvete — han uppträder här både som vän och läkare.

² Från och med 1710 blir regel, att kyrkorådet tillsätter nådårspredikant för kaplansänka, förut påstås kyrkoherden och kyrkvårdarne ha besörjt sådant. K. råds prot. 1710 ²⁵/₅.

³ Alla vid valsammankomsten närvarande röstade på denne, Segroth, som dessutom förordades i en skrift, undertecknad av 190 församlingsbor. Som förtjänster framhållas särskilt hans

framhöll, att hänsyn icke borde tagas till de förnåma, som vore fåtaligare och sällan besökte kyrkan eller togo dess salighetsmedel. Det låg onekligen i allmänhet bakom adelns rekommendationer mera önskan att få en viss prästman väl placerad än verkligt intresse att tillgodose församlingen. Emellertid behjärtades icke denna synpunkt, utan adeln fick båda sina kandidater antagna, sedan ännu en ledighet genom pesten uppstått.¹ Liknande söndring förekom också 1713, då även Johannesdelen uppträdde för sig i opposition mot den valde. Den gången kom emellertid majoritetsvalet att gälla.

De ovan berörda förordningarna angående prästval ge även föreskrifter om kaplansval. I det av konsistorium författade 1730 års reglemente betonas naturligen dess inflytande. Sökande böra således anmäla sig där för att efter prövning erhålla missiv till provpredikan i församlingen. Man bör före valet kommunicera med ärkebiskopen, som så får tillfälle till prövning. Intet antal föreskrives för provkandidater, tvärtom måste alla sökande uppges för ärkebiskopen, om de också icke uppställas vid valet. Församlingsledamöterna äga emellertid icke rösta på mer än en. Den, som fått flesta rösterna, sändes till ärkebiskopen att undergå examen och få stadfästelsebrev. Det tillfälle, som gavs ärkebiskopen att eventuellt ingripa genom underkännande, torde sällan ha begagnats, åtminstone vad S. Jakobs församling angår. I regel tycks provet ha varit lätt absolverat.

Det obegränsat tillåtna antalet gjorde kaplanstillsättningen till en både lång och besvärlig procedur. 1732 hade man i S. Jakob 10 provpredikande att välja på. Att tvist och missnöje uppstod vid detta val är ej att undra på. Numera höllos dock ordentliga voteringar, och principen om majoritetsutslag, som var lagfästad 1730, hade accepterats av det allmänna medvetandet. 1739 års allmänna förordning inskränkte antalet föreslagna vid kaplansval till tre och föreskrev, att dylika val borde ske lika med kyrkoherdeval i konsistoriella gäll. Konsistoriets makt blev sålunda utökad genom förslagsrätten, som ovan påpekats rörande pastorsvalen. Vid kaplansvalen skulle kyrkoherden, utom de röster han eljes ägde i förhållande till sin prästgård, besitta två särskilda röster.² Någon rätt att kalla fjärde provpredikant gavs icke vid kap-

rena, tydliga och starka målföre samt hans villighet att konservera änkan. Kyrkoherden å sin sida klagar över Segroths vanvördiga uppförande gentemot honom, bl. a. över de glosor han »inslängt i åtskilliga sina vecku- och bönestundz predikningar», samt fäster mycken vikt vid de höges rekommendationer. Mot majoritetsutslag påstår han, att K. M:t givit hela församlingen, ej en del därav, valrätt, »hafvandes dässuthan privati sins emillan intet jus eller dominium öfver hvarandra». Hur han ville få fram en officiell församlingsmening vid skiljaktighet har han dock icke uppgivit. Åtskilliga skrivelser 1710 i ULA, E V 174.

¹ Domprosten i Upsala, Molin, tillrådde det sluga förfarandet att ställa församling och kyrkoråd till freds genom att ge en skrapa åt kyrkoherden, men giva tjänsten åt dennes kandidat.

² Kyrkoherdens två röster motiverades dels med den avlöning han skulle bestå kaplanen, dels med vikten av att han finge en god medhjälpare. Om avlöningsförhållandena i Stockholm se likväl nedan s. 99.

lansvalen. Denna rätt började först småningom under 1800-talets senare hälft på begäran meddelas de särskilda församlingarna. Åt S. Jakob och Johannes gavs den genom kungl. brev 1880 $\frac{14}{5}$.¹

I huvuddragen ha ovannämnda regler fortfarit att gälla; kyrkoherdens särskilda två röster ha dock i senare lagstiftning bortfallit² liksom regeln om examen inför ärkebiskopen.

Den kaplan, som tillsattes vid S. Jakobs kyrkas invigning, åtnjöt liksom pastor lön av kronan, vilken enligt ovannämnda kungliga brev 1645 efter S. Klaras kaplans underhåll beräknades till 108 daler smt och en oxe, utanordnade på samma sätt som kyrkoherdelönen.³ Oxen förvandlades emellertid snart till penningvärdet, lagt till den övriga lönen.⁴ När kaplanerna blevo flere till antalet, blev var och en av dem hugnad med samma summa. Vad beträffar kristiderna, genomgingo kaplanslönerna samma dispositioner, som ovan omtalts rörande kyrkoherdens. Den lön av kronan de erhöilo för sin tjänst vid Drottninghuset är ovan berörd.

Emellertid försåg också kyrkkassan kaplanerna med fast underhåll. Utom den bostad, som var beredd i prästgården efter tillbyggnaden — förut hade kaplanen haft 60 daler till hyra — beviljade kyrkans sexmän f. o. m. 1664 en årlig lön av 40 daler smt. Tvenne hjälppräster hade samtidigt 133 daler vardera i lön och hyra. Den högre summan för de senare betingas sannolikt därav, att dessa icke borde deltaga uti prästerliga förrättningar eller njuta inkomst av dem. Under 1670-talet, då tvenne kaplaner anställdes, nedgick varderas avlöning något för att 1679, då antalet blev tre, åter regleras till 100 daler smt vardera. Denna summa blev fastslagen i magistratens stat av 1684. Personliga extra tillägg kunde förekomma.⁵ Efter branden 1686 beviljade magistraten med hänsyn till de mistade församlingsinkomsterna ännu 100 daler k. mt åt vardera kaplanen — man hade då övergått till beräkningen i detta mynt, som motsvarade tredjedelen av samma belopp i silver. Denna summa beviljades sedan år för år av kyrkorådet, sedan den ekonomiska förvaltningen omkring 1690 övergått i dess händer. Samtidigt hade juldagskollekten anslagits kaplanerna, liksom en årlig kanna vin av kyrkans vinpost.⁶ Denna naturaförmån, som blev permanent, övergick 1743 till ersättning i penningar.⁷

¹ I det kungl. brevet anges 1843 års prästvalsförordning § 30 såsom föreskrift vid ordningen vid kallelsen, ehuru den eljes icke gällde för Stockholm. Se ovan s. 80 not 3.

² Jfr. ovan ang. 1883 års förordning.

³ 1645 $\frac{28}{11}$ gavs samma förmån åt kaplanen på Södermalm. R. R.

⁴ Med beräkningen 1 oxe à 12 daler (jfr ovan) stämmer det med rikshuvudboken 1662, som upptar S. Jakobs kaplan till 120 daler smt.

⁵ 1682 fick t. ex. en kaplan en extra hjälp av 83 daler, beviljad av justitieborgmästaren, kyrkoherden och magistratsinspektoren.

⁶ Om kontributionsfriheten se ovan s. 83.

⁷ Penningersättningen skulle utgå efter priset per ankare franskt vin i gross-källarna. Kaplanerna hade icke funnit vinet så gott, som det man för samma pris kunde köpa! 1796 uppges,

Kaplanernas kollekter, som först beviljats tillfälligt, reglerades småningom till vissa dagar. 1698 hette det ännu, att man gav dem första adventsöndagens kollekt, medan mycket folk var i staden för riksdagens skull. Året därpå, då tjänstgöringen utökats med aftonsånger i Johannes, tillerkändes dem hävpengarna på de högtids- och fjärdedagar, då de predika, jul-, påsk-, pingst- och böndagarna dock undantagna. De tillfälliga kollekter, som alltsedan branden beviljats dem år för år, bestämdes slutligen 1702 att såsom ständiga utgå på Kristi Himmelsfärdsdag, en söndag mellan femtonde och adertonde efter trefaldighet samt juldagen. Ur kollekten finge likväl tagas endast så mycket, som ordinärt brukade falla en söndag, 5 å 6 daler kmt. Dessutom blev det en vana, att kaplaner såväl som adjunkter vid avskedspredikan beviljades vad som föll i håvarna — men att därvid använda även bäcken ansågs för betungande för församlingen och medgavs först 1792. Kyrkan skulle också hava så stor del av kollekten, som söndagen förut givits i håven.¹

Den avlöningsplikt, som kyrkoherdarna ursprungligen hade gent emot sina kaplaner, tog sig i S. Jakobs församling intet annat uttryck än avståndet av vissa ämbetsysslor och med dem följande »accidentier», d. v. s. de ovan berörda pastoralierna eller avgifter för lysning, vigsel, dop, kyrkotagning, begravning och skrift. Dessa avgifter äro ovan behandlade. Dessutom hade även kaplanerna sin påskpenninguppbörd samt »någon lijten pänning», när ungdomen examinerades i katekesen.² Vilka summor dessa olika inkomstposter representera är omöjligt att avgöra, helst de voro variabla. Skandalen vid Flemings begravning låter oss emellertid, som ovan antytts, veta, att kaplanerna den gången haft 15 daler (8 karoliner) vardera i likstol. Samma tvist ger också upplysningen, att familjen Fleming givit dem 2 karoliner var i påskpengar. Sannolikt hörde dessa avgifter till de högre, som väl i allmänhet den tiden borde påräknas från adel och ståndspersoner.³ 1743 års uppgifter för bevillningstaxering beräkna påskamålet för S. Jakobs komministrar till 1,000 daler kmt var. För de övriga accidentierna hänvisas till vad som ovan sagts om pastoralierna. 1808 beräknas vardera komministerns påskpengar till 40 rd. och kollektinkomst till 6: 32. Bland förmåner, njutna i församlingen, bör också räknas rätten till fri begravning.⁴ Tidvis

att det vin de fått in natura sällan varit värt mer än 2 rd. årligen, och att penningersättningen därför länge uppgått till 24 sk. i kvartalet. En begäran om ökning avslogs.

¹ K. rådsbeslut 1779 ¹²/₅.

² Kons. prot. 1688 ⁸/₂.

³ Den kontribution, som erlades, synes i allmänhet beräknad efter kronolönen. När bakugnspengarna 1734 skulle utgå med ¹/₂ % av hela inkomsten, framhåller konsistorium, att prästernas och klockarnas variera årligen, så att man hellre borde fixera en viss avgift, som de kunna åtaga sig, något större i de större församlingarna, sålunda för kyrkoherde i större församling 7: 16 daler smt, i mindre 4: 16, komminister i större församling 3: 4, i mindre 2 och klockare resp. 2 och 1 daler. I Johannes, Skeppsholmen och Danviken borde klockaren ge blott 10 öre smt. Kons. akter 1737 f. 65.

⁴ Enligt k. resol. 1719 ¹⁰/₃ om kyrkobetjäntes förmåner.

tjänstgjorde någon av komministrarne som församlingens kyrkonotarie och uppbar då särskild lön.¹

1800-talets prästlöneregleringshistoria är i dess största drag skildrad i samband med kyrkoherdelönen. Den huvudsakliga förändringen bestod i kronolönens samt kollekters och andra frivilliga avgifters avskaffande och ersättande med viss lön från särskild fond. De uppgifter, som lämnades vid förberedelserna till lönekonventionen, upptaga komministerinkomsterna till mellan 2,000 och 3,000 rd.² Den lön man föreslog och genom konventionen 1874 antog sattes emellertid med hänsyn till församlingens storlek till 4,000 rd. På denna gävos som regel efter vissa år personliga tillägg, beviljade av kyrkostämman.

Komministrarna hade emellertid icke ensamt kunnat fylla den biträdande tjänst, som pastor behövde vid gudstjänst och förrättningar i församlingen. Redan under den sjuklige Lysings tid (1695—1713) hade adjunkter måst anlitas. Regeln var alltsedan, att pastor kunde anställa en eller flere allt efter behov och själv avlönade dem.³ Vanligen rådgjorde han med kyrkorådet om personvalet. Även komministrarne antogo med pastors samtycke adjunkter till hjälp vid predikandet.⁴ Det torde i allmänhet ha varit en lätt sak att bland de många tjänstlösa prästerna i huvudstaden uppbringa medhjälpare för en ringa ersättning. Dylig tjänst kunde ju alltid ge tillfälle att förvärva popularitet och utsikter till någon befordran. I allmänhet har också adjunkten varit en tillfällig passage på en fortsatt bana. Tidtals fingo även adjunkter tjänstgöra som kyrkonotarier. Ur pastors synpunkt funnos vissa fördelar hos adjunkten framför komministern. Var en adjunkt misshaglig, var det en lätt sak för kyrkoherden att bli av med honom. Adjunktens tjänstgöring disponerades också helt och hållet av pastor. Annorlunda var det med komministrarna, vars hela ställning och tjänstgöring var på helt annat sätt ordnad och fastslagen. Under 1800-talet tenderade också komministraturen t. o. m. att helt försvinna till förmån för de s. k. pastoratsadjunkterna.⁵ 1889 påtog sig församlingen de 1,500 kr., varmed pastor avlönat sin adjunkt. Så övergick kyrkoherdens ursprungligen privata medhjälpare till prästerskapet

¹ 1854 var denna lön 100 rd.

² För äldste komministern beräknas följande poster:

lön från statskontoret...	20 rd	termination	1,340 rd
» » kyrkkassan ...	28	spörtler.....	705
» » Drottninghuset 33: 33		en kollekt...	99
» » Soops fattighus 15		bostad	600

Summa 2,840 rd.

De båda andra ha mindre, bl. a. därför att lönen från Soops fattighus avgår.

³ Pastorsadjunkterna fingo dock bostad i prästgården eller skolhuset.

⁴ 1744 förekom, att kyrkorådet avslog en komministers anhållan om hjälppräst såsom onödig.

⁵ Förslag 1892 av kommitterade för omreglering av Stockholms församlingar. Komministraturen var icke heller synnerligen eftersträvad. Till en ledig komministerbefattning i S. Jakob 1862 fanns blott en sökande, och när konsistorium sökte komplettera förslaget, misslyckades detta två gånger genom de föreslagna avsägelse. Sockenstämmoprotokoll 1862 ⁵/₁₀ och ¹⁶/₁₁.

på fast stat. 1891 beviljades ytterligare en adjunkt ett personligt arvode av 1,200 kr., och 1893 anställdes en kateket som biträde vid nattvardsundervisningen med 400 kr. i arvode. Behovet av extra krafter påkallades då särskilt bl. a. därigenom att S. Jakobs båda komministrar uppnått nära 70 års ålder samt vägrat att själva skaffa sig medhjälpare eller träda tillbaka från någon del av tjänsten. Kyrkorådet anmälde förhållandet i konsistorium, men fick det svaret, att kyrkorådet saknat formell kompetens till dylik anmälan mot prästs duglighet i ämbete.¹ Utöver ovanstående arvoden beviljades även adjunkterna efter vissa år lönetillägg.

I vilken mån hänsynen till Johannes församling och dess tillväxt krävt extra krafter omtalas i Johannes historia. För själavården i dess tätast befolkade, fattigaste delar anställdes år 1900 en pastoratsadjunkt med 3,000 kr. lön och 600 kr. hyresbidrag. Denne skulle kallas av kyrkstämman och, sedan konsistorium prövat kompetensen, väljas av en annan kyrkstämman. När K. M:t 1906 lämnade föreskrift om val av pastorsadjunkt, var det i enlighet med ovanstående bestämmelser. 1904 blevo för samma verksamhetsområde ännu två prästerliga tjänster inrättade med respektive 3,000 kr. och 1,800 kr. lön, jämte det att en diakon antogs med 1,000 kr. arvode och bostad.

Vid församlingens delning år 1907 bortföll den ena komministraturen, i det Jakobs församling fick fyra prästtjänster: kyrkoherde, en komminister, en pastorats- och en pastoratsadjunkt och Johannes sex: kyrkoherde, en komminister, tre pastoratsadjunkter samt en pastoratsadjunkt.

B. Kyrkobetjante.

Det har ovan påpekats, att klockartjänsten räknades stå de prästerliga närmast bland kyrkobetjänternas samt att konsistorium vid 1600-talets mitt tillsatte klockarna i Stockholms församlingar. Detta är emellertid en praktisk vana, som varken hade hävd eller lag för sig, och 1630 t. ex. tillsätter magistraten en klockare på Södermalm. Senare tycks denna fråga likväl höra till de få ärenden på kyrkligt område, som av magistraten tämligen obestridd lämnats till konsistorium.² 1643 antog konsistorium klockare i S. Nikolai, S. Klara och Riddarholmen. Ehuru upplysning därom icke återfunnits, torde den första klockartillsättningen i S. Jakob skett på samma sätt. 1653 framföres av m. Samuel i S. Klara den meningen, att pastor och församlingen tillföre haft rätten.³

¹ Kyrkoherde Bergman hade under liknande motivering reserverat sig mot anmälan. K. råds prot. 1893 ¹⁵/₆, ¹⁰/₇, ²⁸/₁₀. 1902 blev emellertid den ene av komministrarna tvungen att överlämna tjänsten åt en vice komminister, som av den ordinaries lön njöt 1,000 kr. och av församlingen 2,000 kr. årligen.

² När magistraten 1665 tillsatt en klockare i stadskyrkan, S. Nikolai, ändras detta av konsistorium. Utdrag ur Kons. prot. 1620—1720. 1665 p. 23 och 152.

³ Kons. prot. 1653 ²³/₁₁. 1664 ²⁰/₄ lovas också Klara församling att till klockare taga den, som ville försörja företrädarens änka.

Överståhållarens tillsättning av klockar- och dödgravartjänster i Johannes 1672 torde vara ett fristående fall.¹

En viss laglig grund kunde för konsistoriets makt anses ligga i prästeståndets privilegiers föreskrift om biskopens tillsyn över personvalet — men detta syftade främst på angelägenheten att få läs- och skrivkunniga krafter för barnundervisningen och gällde landsbygden, icke Stockholm, där denna klockarens uppgift helt saknades. I kyrkolagen däremot hette det, att klockaren skall av kyrkoherden och församlingen väljas. Vid klockarskiftet 1678 i S. Jakob berättar kyrkoherden i konsistorium, att han fått en ny klockare, som var villig konservera änkan, varefter denne fick avlägga sin ed inför konsistorium.² Vid följande ombyte 1692 tillkännager kyrkoherden på samma sätt sitt och församlingens samtycke till att den förre klockarens styvson antages.³ Förordnandet utgick emellertid från konsistorium, som även i fortsättningen mottog klockareederna samt utfärdade fullmakt.

Garantier vid klockaretillsättning togos förutom genom eden medelst den borgen klockaren hade att ställa för sig genom två tillförlitliga löftesmän. I regel lyckades församlingen också skaffa sig dugliga och redliga män. Tvenne gånger har det emellertid hänt, att klockaren måst avsättas, båda fallen typiskt nog under Lysings oroliga tid. 1699 anklagade kyrkoherden klockaren för »oboteligt fyllerij och dryckenskap», otrohet i handhavandet av kyrkans medel, försummelser i ämbetet, »svårheet» mot församlingens ledamöter samt gudlöst leverne. Den rätt, som kyrkoherden enligt kyrkolagen hade att i samråd med församlingen avsätta honom, utövades i kyrkorådet.⁴ Icke desto mindre uppträdde rådman Thesmar vid valsammankomsten med påståendet, att denna avsättning kränkt konsistoriets rätt. Den nye klockaren blev därför utsedd under förutsättning, att förändring verkligen bleve vidtagen med tjänsten. Avsättningen blev dock genomförd, sedan kyrkoherden genom privata förhandlingar lyckats avvinna Thesmar ett skriftligt instämmande i avsättningsbeslutet. Emellertid måste snart samma förfarande tillämpas på den nyvalde efter skandalösa, t. o. m. handgripliga fejder med kyrkoherden och hänvändelser till senaten, som ansåg sig böra taga klockaren i försvar emot kyrkoherdens hårdhet.⁵ Klockaren åter blev beskylld för ogudaktighet, »svordom och ett fuult oläte» samt försummelser av allehanda slag.⁶

¹ Se Johannes historia.

² Kons. prot. 1678 ⁴/₉.

³ Kons. prot. 1692 ¹⁰/₈. »Församlingen» utgjordes emellertid av kyrkorådets förnämsta medlemmar samt kyrkvårdarna. K. råd prot. 1692 ²⁶/₇.

⁴ I detta sammanhang bortlades seden att klockaren skulle följa prästerna till altaret och predikstolen. Man kan ju förstå hur denna procession tett sig, när klockaren var drucken!

⁵ Rådets brev 1702 ⁵/₃ (Just. avdelningen).

⁶ Bl. a. anklagas han för att ha låtit kyrkans kläder fördärvas — låtit bårkläderna »länge tiden ligga så orene som dee varit och vråkas kring golfvet», låtit mässhakarne multna av brist på vädring etc. »Särdeles är det bästa broderade altarklädet av rött sammet så möglat och skiämt, att det knapt står till att bättra.» I stället för att be andra kyrkobetjante om hjälp

1709 blev han omsider avsatt av kyrkorådet.¹ Samtidigt tillsattes också av kyrkorådet utan vidare procedurer klockaren i Johannes i den avsattes ställe.²

Om klockarvalet 1736, då man hade 24 sökande att välja på, sakna vi närmare upplysningar på grund av lucka i kyrkorådsprotokollen. Det heter emellertid, att pastor och församling enats. Att församlingsbegreppet, när det gäller val, nu börjat vidgas är ovan påpekat. 1751 ha vi ett klart exempel på detta, då Johannes s. k. församling vid utlyst sammanträde väljer klockare. Pastor utfärdar då fullmakten i kyrkorådets namn. Likväl heter det ännu 1765, att hittills alltid kyrkorådet tillsatt klockare. Vid sista vakans i Storkyrkan hade emellertid den nyheten inträffat, att församlingen kallats. Man beslöt nu, att kyrkoherden efter sin rättighet skulle utvälja trenne bland de sökande på förslag att framlägga inför församlingen. 1765 $\frac{8}{9}$ försiggår alltså i S. Jakob det första allmänna klockarevalet, däri för övrigt även Johannesborna förklarades skola delta. Med avseende på rekryteringen visar förslaget, att en klockare, en hovmästare (hos De Geer) samt en betjänt ansetts lämpliga. Frågades först, om den föreslagne klockaren valdes? Svarades, att han har bröd förut, varpå de flesta enades om — hovmästaren, som emellertid efter ett år avsade sig. De principer om kyrkoherdens förslagsrätt, vilka redan satts i praktik i församlingen, blevo stadfästade genom k. resolution 1786 $\frac{20}{11}$, som dessutom tillerkänner kyrkoherden så stort inflytande vid klockarevalet, att hans röst skulle räknas lika med $\frac{1}{2}$ av de röstades.³ Vid valet samma år hette det t. o. m., att kyrkoherden efter lagen hade full rätt att utse vilken klockare han ville, när han blott ägde »en eller annan» av församlingen på sin sida. Vid detta val måste man avvisa anbudet av en skomakareälderman att för sin föreslagne kandidats val — för övrigt en kryddkrämare! — skänka 300 daler till fattighuset. Kyrkoherden erinrade, att gåvor för sysslors erhållande voro helt och hållet förbjudna.⁴

Såsom en befordran betraktades att från klockaretjänsten i Johannes bli förflyttad till Jakob. Så skedde med den klockare, som valdes 1832. Den, som tjänstgjort under nådåret, hade i allmänhet goda utsikter vid valet.⁵

fordrar han, att de skola stå »hattlösa» för honom och gå bakom honom. Man misstänker honom också för att ha tillgripit kyrkans ved och andras andel i ljusen. Dessutom hade han försummat kyrkböckerna och egenvilligt lagt av sin klockaredräkt. Se bl. a. åtskilliga inlagor i Kons. strödda handl. 1700—05.

¹ Denne olycklige klockare dog i pesten på gäldstugan. »Så fick ock han sin lön», heter det i minnesanteckningar, som sannolikt härröra från kyrkoherde Lysings hand. Dopbok C:3 Kyrkoarkivet.

² K. råds prot. 1709 $\frac{13}{3}$.

³ MODÉE XIII, s. 493.

⁴ Vid detta val voro de sökande över 30. Bland dem förekommo en vaktmästare, en fältväbel, en juvelerare, en bildhuggare, en handelsman, en hovlakej m. fl. andra av de mest skiftande yrken.

⁵ Som exempel kan nämnas, att vid sista valet 1889 nådårsklockaren erhöi 1,142 röster av 1,143.

De kvalifikationer, som kyrkolagen fordrade av en klockare, hade, som ovan påpekats, framför allt avseende på hans undervisningsduglighet. Att vara ärlig, trogen och flitig, boklärd samt kunnig i sång och skrivning måste emellertid också anses nödvändigt för en klockare i Stockholm, fastän där undervisningsuppgiften saknades. Kyrkoherden i S. Jakob ansåg 1833 t. o. m. prov uti kalligrafi, ortografi och aritmetik lämpliga och enliga med kyrkolagen.

En uppgift däremot, som en Stockholmsklockare hade gemensam med sina ämbetsbröder i riket, var vården av kyrkans skrud. Den befattning med klockorna, som givit upphov till namnet, levde dessutom i någon grad kvar under 1600-talet, i det att han hade uppsikt över ringningen samt själv svarade för en sträng.¹ I S. Jakob ställde han dessutom urverket. För övrigt hörde till hans tjänst i själva kyrkan renhållningen, även av dess ljuskronor, stakar och linnekläder, inköp av oblater samt ljusstöpning. Dyligt överlämnade han emellertid ofta åt hustrun eller annan hjälp. Vid gudstjänsterna hade han att uppvakta prästerskapet med kappans påtagande — vi ha ovan sett, att han i början följde prästerna till altare och predikstol — öppna dörrar, tända ljus och sätta upp psalmsiffror. Men allt detta var detaljer i en klockares kall.² I själva verket var han en högt betrodd kyrkobetjänt, på många sätt en medelpunkt i församlingens kyrkoliv. Ovan är påpekat, huru han tidtals utövade en kyrkvårds befattning med kassan. Med kyrkvårdarna delade han också uppsikten över andra kyrkobetjante och tillsynen över bygningsarbeten. Det var också klockaren, som förde de egentliga kyrkböckerna: dop-, vigsel-, grav- och husförhörsböcker, allt eftersom dessa serier upplades. Han skulle också vårda alla kyrkans böcker och handlingar, s. a. s. vara kyrkans arkivarie. Alla publikationer, som skulle tillkännagivas från predikstolen, hade han att i viss ordning framlämna.³ Han mottog anmälningar till alla kyrkliga förrättningar och såg till, att kyrkobetjante vid dem voro på sin post.⁴ Uppbörden vid dylika tillfällen var även hans sak, liksom den ofta mycket besvärliga bänkhyreuppbörden.

Med så stor del av kyrkans lösegendom under händer, måste klockaren vara en man med allmänt förtroende, och vi ha ovan sett att radikala medel tillgrepos vid misstanke om opålitlighet och försummelse. Naturligtvis anställdes inventering vid klockareskitfen.

¹ Detta gäller endast de första åren i S. Jakob, men senare även Johannes klockare.

² För dylika uppdrag hade klockaren en föreskrift i den ordning, som magistraten utfärdat 1627. Tr. LAGERSTRÖM, I, s. 14.

³ Klockaren måste därvid ansvara för att intet blev framburet som kunde väcka åtlöje eller förargelse.

⁴ 1830 inträffade vid lagman Hochschilds begravning i Johannes kyrka, att ingen liksång från läktaren av skolbarn blev utförd, ehuru sterbhuset gjort beställning. Det visade sig bero på tveksamhet om vilkendera klockare, som bort styra om saken. För framtiden stadgades, att den, som mottagit anmälningen, skulle bära ansvaret för verkställigheten, oberoende av församlingsområdet.

Ovan är påpekadt, att klockaren utgjorde en länk mellan församling och konsistorium. Pastor lät genom sin klockare hos preses anmäla ärenden, som skulle före nästa kapitel dag.¹

Också uppbördsärenden ålade konsistoriet de olika klockarne, t. ex. av bötesandelar, ådömda i hans församling, likaså framförandet av konsistoriets citationer. För övrigt voro klockarne skyldiga att utföra alla tjänsteärenden, som vare sig konsistorium eller pastor befallde dem. Två gånger dagligen borde de därför hos pastor efterfråga om någonting vore att uträtta² samt närvara vid alla konsistoriesammanträden.³ 1672 överflyttades på klockarne även uppbörden av prästerskapets inkomster för begravingar för att så kunna kontrollera, att församlingens och icke obehöriga präster kommo i åtnjutande därav. Det var ju även klockaren, som kallade de präster sterbhusen önskade till likgången.

Också magistraten hade sina uppdrag åt klockarna.⁴ Justitiekollegium, tillika förmyndarekammare, infordrade genom dem listor över alla dödsfall i församlingen. Till kämnärskammaren gavs uppgift om alla oäkta födda barn. Enligt k. förordningen 1698 ²¹/₁₀ fick klockaren sig uppdraget en särskild uppbörd för fattigvården att leverera hos politikollegium.

Ett slags spionuppdrag hade klockaren i sin församling, där han borde se till om något förargeligt leverne skulle vara i svang och då ange det för pastor. Men vad pastor anförtrodde honom fick han icke uppenbara.

De flesta av klockarens viktigaste uppdrag voro angivna i klockareeden.⁵

Kyrkolagen upptager klockarens tjänst i tornet, vården av allt, som honom anförtros, uppvaktning för prästerskapet och särskilt pastor i tjänsten samt förmedling av brev mellan kyrkoherde och domkapitel, förutom vad som endast har avseende på landsbygden.⁶ De viktigaste reglementena för klockare i Stockholm voro senare konsistoriets klockareinstruktioner av 1746 ⁵/₈, och 1779 ⁶/₄.⁷

En hel del av klockaregöromålen avlastades smånjngom på andra händer. En hjälp i alla smärre arbeten togo sig klockarne själva i sina privat avlönade biträden, de s. k. klockaregossarna. Andra särskilda uppdrag överlämnades åt kyrkvakten eller extra kyrkobetjante, dödgravaren, tornväktare, ringare och »nummeregossar» (psalmsiffornas uppsättande). Med klockartjänsten kunde också stundom förenas andra.

¹ Kons. prot. 1640 ¹¹/₁₁. Likaså skulle klockarne i övriga församlingar hos Storkyrkans på tisdagsaftnarna efterhöra om något kapitel bliver morgonen därpå, så att om inga ärenden voro anmälda, så behöver man intet gå i kapitlet, sitta där och frysa.

² Kons. prot. 1667 ⁷/₁₁, 1668 ¹/₇ m. fl.

³ En lindring i dessa uppdrag fingo klockarne, när kons. 1712 anställde en pedell. 1732 behövde klockarne endast turvis, två och två var månad, uppvakta i konsistorium.

⁴ Konsistorium förmedlade uppdraget. Kons. prot. 1679 ²⁴/₉.

⁵ Formulär för klockareed se t. ex. kons. prot. 1679 ⁸/₁₀ eller kons. acta 1650—1727: 1711.

⁶ K. lagen kap. 24 § 32.

⁷ Kons. akter resp. 1746 f. 118 och 1779 f. 26.

Så voro i Johannes klockare- och dödgrävarsysslorna förenade intill år 1807, då i stället klockare- och kantorsbefattningarna sammanslogos. S. Jakobs klockare skötte tidvis även kyrkskrivarposten.

Klockaren i Johannes, som stundom kallas »uppsyningsman», stod på visst sätt i underordnat förhållande till Jakobs. Alla begravningar anmäldes hos den senare, som därpå gav order till kollegan, om begravningen skulle ske vid Johannes. Johannes-klockaren tjänstgjorde som libbjudare i båda församlingsområdena, sedan konsistorium så förordnat 1715.¹ Vidare måste Johannes klockare hämta ut mässvin hos Jakobs klockare ända till 1748, då han tillstaddes skaffa det själv direkt hos källarmästaren. Den befattning med sången i kyrkan, som klockaren på landsbygden hade sig anförtrödd, hade klockaren i Johannes i början, innan särskild »sjungare»-tjänst där blev inrättad, uppehållit. Där hade han också delvis hand om hävgången.

Klockaren hörde till de privilegierade, som borde försörjas med bostad av församlingen. S. Jakobs förste klockare, som ägde egen gård, erhöll likväl 30 daler smt som hyresersättning. Någon fast bostad kunde man erbjuda först i och med kaplanshusets tillkomst år 1674.² Den allra första förmån vi höra talas om att klockaren i S. Jakob eljes åtnjöt är de 48 daler smt han 1642 uppbar för tillsyn på arbetsfolket vid kyrkans bygge och den klänning han fick för sitt besvär, »medan kyrkian hvalffdes», samt för uppbörd av kyrkans intrader första året. Klänningen värderades till 36 daler 5 öre. Denna klänning var förmodligen av det snitt — med krage — som det tillkom klockarne att bära. De inkomster klockaren för övrigt framgent uppbar motsvarade ovan omtalade olika uppgifter. Först omtalas en viss lön — 80 daler smt — för befattningen med kyrkans kassa, 1650 får han särskilda 12 daler för rengöring av linnekläder och ljusstakar, 1656 17:25:14 $\frac{2}{5}$ daler för ljusstöpning, 1665 60 daler för att han ställer urverket, 1686 30 daler för oblaters hållande etc. Dessa senare poster variera år från år — i regel röra sig hans inkomster ur kyrkkassan omkring 40—60 daler smt. När klockaren i Johannes från 1670-talet kommer med, uppbar han likaledes hyra, ersättning för tjänst i tornet, sången, rengöringen och hävgången till mellan 30 och 40 daler smt. Efter 1783 får han bostad i den vid Johannes inköpta klockarstugan. När myntberäkningen övergår till koppar, uppföras ovanstående belopp i ungefär tredubbel storlek.

Dessa olika poster, småningom sammansmälta till en tämligen konstant summa, förblevo förvånande länge i oförändrat skick. Kyrkokassan, som själv led av dyrtider, måste låta löntagarna reda sig så gott de kunde över kriserna.³

När en klockare, som icke stod på bästa fot med sin överhet, så som vi ovan sett, år 1706 begärde någon tillökning i hyresersättningen samt ersättning för psalm-

¹ Kons. prot. 1715 $\frac{27}{6}$. Denna tjänst avskaffades 1868.

² 1748 flyttades han över i det då nyreparerade skolhuset. 1764 flyttades han åter tillbaka.

³ Ännu 1762 hade S. Jakobs klockare endast 109 daler kmt i årlig lön av kyrkkassan. Hans supplik om förhöjning avslogs.

numrens angivande, mottogs detta med att kyrkoråden blevo »otolige» och förklarade, att om han skulle begära »näfvelön» för allt han beställde, så behövdes varken hus-hyra eller påskpengar. Ville han kanske också ha särskild lön för att han upplåter predikstolsdörren? De tider klockaren förrättade kyrkskrivartjänst förstärktes likväl hans inkomster med särskilt arvode.

Klockaren i Johannes hade vissa kollektor sig tillerkända, först högtids- och fjärde-dagar (med undantag av första dag jul, påsk och pingst), men sedan denna förmån övergått till kaplanerna, fick han i stället högmässokollekten alla apostladagar och 1810, sedan apostladagarna ej längre funnos, fick han sig sex andra bestämda söndagar.¹ 1753 fick Johannes klockare beviljad en ersättning av 100 daler för bänkhyreupp-börden i Johannes, viken han hittills utan arvode förrättat. 1783 höjdes det till 200 daler.

Kyrkan borde också bestå klockaren, likt övriga kyrkobetjante, begravning utan av-gift för klockor, jämlikt K. M:t föreskrift, bl. a. i resolutionen på prästerståndets be-svär 1664 $\frac{1}{9}$. Vid extra tillfällen kunde också extra dusörer erhållas — ett exempel är den, som klockaren och andra kyrkobetjante fingo 1697 »för det de achtat liusen natten effter konungens smörriellsse dag» och som väckte revisionsanmärkning, därför att sådant ansågs höra till deras ordinarie skyldigheter.

Vad ovan beträffande prästerna sagts om kontributionsfrihet efter branden 1686 gäller även klockare och orgelnist.²

Klockareänkorna liksom prästernas njöto nådår; en fattig klockareänka kunde dess-utom bli föremål för insamlingar. Personliga lönetillägg för klockaren förekommo.

Klockarens inkomster omfattade jämväl ett påskamål samt sportler. S. Jakobs klockares påskamål beräknades 1743 till 600 daler kmt. I Johannes var klockaren då så gammal, att han ej orkade gå omkring och uppbära sin andel, utan fick nöjas med de obetydliga och oberäkneliga summor man välvilligt bar hem till honom. Se-nare hade Johannes klockare åtagit sig uppbörden av påskören såväl till pastor som till klockaren i Jakob. För detta åtnjöt han på 1850-talet 240 rd.

Till klockarens sportler hörde rätten att hålla lister och kläde för begravningar och njuta inkomsten därav. 1786 vid klockarskiftet beslöt kyrkorådet emellertid att en-ligt 1779 års klockarordning själv hålla dylika persedlar och åsätta dem viss taxa. Mot en tredjedel av inkomsten skulle likväl klockaren underhålla dem.³ För bänk-hyrornas uppbärande hade S. Jakobs klockare 6 %. Också klockaren hade sin andel i överblivna begravningsljus.

Vid förberedelserna till prästerskapets lönekonvention hade frågan varit uppe om reglering även av klockareavlöningen. Den senare kom emellertid att behandlas sär-

¹ Tredje söndagen efter trettondag, annandag påsk, pingst och jul, midsommardagen och Michaelidagen.

² Jfr ovan s. 83.

³ Denna andel avskaffades 1830 genom sockenstämmobeslut.

skilt. Infordrade uppgifter i detta sammanhang upplysa, att klockarens i Jakob inkomster 1869 beräknades till 3,025 rd. och klockarens i Johannes till 639 (1870).¹

Samma år som prästkonventionen trätt i kraft, 1875, beslöt kyrkstämman, att klockarne i stället för terminations- eller påskpengar tillsvidare med bibehållande av bostäder och sportler i årlig lön av församlingen skulle bestå: Jakobs klockare, som då tillika var kyrkskrivare, 2,500 kr. och Johannes 1,200 kr. 1886 uppdrogs åt kyrkvårdarne att göra förslag till en fullständig klockarelönreglering. Ett dylikt blev ock av kyrkstämman godkänt, som bestämde samma lönesumma som ovan för Jakobs klockare och 1,500 kr. för Johannes, båda med bibehållande av bostad, men förbud för sportler.²

1891 beviljades första gången klockareänka pension (300 kr.). 1905 medgavs, att klockarne i båda församlingarna liksom i andra borde få upptaga avgift efter av kyrkorådet utfärdad taxa (15 kr.), då kyrkan å extra tid begagnades till bröllop eller begravning.

Slutligen kan tilläggas, att när 1901 fråga var väckt om klockareinstitutionens avskaffande, Jakobs och Johannes församling å kyrkostämma uttalade sig för dess bibehållande.

Innehavare av klockaretjänsten i S. Jakob.

Bengt Bengtsson	1643—1655	Johan Sahlin	1766—1771
Elias Johansson	1656—1678	Anders Hök	1772—1785
Jonas Andersson Nordanius	1678—1692	Johan Grangren	1786—1807
Sven Eiaeson Lindeberg	1692—1699	Johan Peter Grangren (den föregå-	
Abraham Lind	1700—1709	endes son)	1808—1831
Gustaf Brun	1709—1734	C. A. Rooth	1832—1855
Andreas Bergquist	1736—1764	Carl Oscar Bergström	1855—1887
Erik Jägare	1765—1766	Anders Magnus Gustafsson	1889—

Redan innan S. Jakobs fullbordade kyrka blivit försedd med det inventarium, som ofta nämnes som dess dyrbaraste klenod, orgelverket, som mästare Frans Bohl (eller Boll) förfärdigat »jembgodt med orgellväreket i Store stadzkyrkian, om icke något bättre»,³ hade kyrkan sin orgelnist, Cornelius Johansson. År 1646 hade han 60 daler smt i lön, men 1647 120 daler. Detta tyder på, att han blivit anställd under året

¹ Lönerna uppdelades i följande poster:

i Jakob: lön ..	75 rd.	i Johannes: lön.....	25 rd.
termination	1,600	termination	201: 50
sportler	1,000	sportler o. kollekt	412: 50
1 kollekt.....	50		
boställe	300		

² K. stämma 1886 ¹⁵/₁₁. Klockaren i Jakob ville behålla den gamla staten. Som han samma år avled, kom emellertid den nya med efterträdaren att gälla.

³ Kontrakt mellan Frans Boll och kyrkans föreståndare 1659 ⁹/₄. Enligt detta skulle Boll få 1,200 rd. samt en äreskänk: »een lijten sølfverkanna och een klädning för sin hustru» U L A, E 174 samt S. Jakobs räkenskaper 1663.

1646 och njutit lön för halvt år. Som den lönen tillförordnats honom av »kyrkans förmän», kunna vi antaga, att dessa även varit de, som utsett honom. Den orgelmäster Cornelius hade att spela på de första åren var ett mindre, provisoriskt verk.¹ 1652 hade hans lön höjts till 160 daler. Som bisyssla skaffade sig Cornelius rätten att skänka franskt vin och svenskt öl.²

Efter Cornelius död 1661 fick S. Jakobs kyrka tre framstående orgelnister i rad: hamburgären Heinrich Pape, som likväl dog redan efter ett års tjänst, Georg Stubendorff, som i ett tiotal år skötte befattningen på ett utmärkt tätt, samt Johann Jakob Harnischer (eller Hamischer, som Norlind kallar honom; i kyrkoarkivet heter han stundom Harnesk). Dessa tre orgelnister voro av tysk extraktion och ansedda kompositörer på kyrkomusikens område.³ Åt Stubendorff beviljade sexmännen en lönetillökning, som bibehölls av efterträdarna, så att lönen under 1600-talets senare hälft utgjorde 750 daler kmt. Kyrkokassan bestod dessutom kol att ha på orgelverket för orgelnisten att värma händerna vid.

Orgelmusiken var emellertid icke den enda, som trakterades vid gudstjänsterna. 1670 funnos två stycken musikanter, Adolf och Murius, som efter sexmännens order hade 66 daler vardera i lön. 1674 beviljar politikollegium på kyrkoherde Pontinus begäran tillsvdare 30 daler kmt av kyrkans medel åt tvenne musikanter, varav den ene var basist, den andre altist. Också på musikens område tycks Pontinus ha varit en organisator. Ett par år senare finnas utom de förra även två »fiolnister» med 16 dalers arvode.

1670-talet var i allmänhet ett blomstringsskede för musikintresset i Stockholm. I magistraten överlägger man huru kyrkomusiken skulle kunna förbättras.⁴ Det var blott vissa söndagar, som musik hölls i kyrkorna. Man borde se till, att församlingen på de övriga sjöngo »vackre och gudelige» psalmer. Vidare borde man avskaffa sådana musikanter, som »mehra göra förargelsse än något elliest bevekligt med sin sång». På särskilda högtidsdagar skulle musik hållas från tornen. Man fann, att varje kyrka hade svårt att hålla sig med goda musikanter — det vore bättre att göra en allmän musik, som turade om i kyrkorna. »Varandes intet nödigt att man hvar söndagh skulle hålla een sådan music hvarigenom gudztiensten mycket blifver dissiperat».⁵ 1677 gjordes också en stat för musikanterna i huvudstaden, då deras årliga arvode av varje kyrka fastställdes. Från S. Jakob skulle de bekomma 400 daler.⁶ Den samlade summan skulle fördelas mellan stadskapellmästaren, två

¹ 1646 erhöill glasmästare Casper Meijer 120 daler smt för ett positiv eller litet orgelverk i Jakobs kyrka. S. Jakobs räkenskaper.

² Ämb.koll. prot. 1660 ²⁹/₅ Rå. A.

³ Se NORLIND, Svensk musikhistoria, s. 97.

⁴ Civ. prot. 1675 ¹⁴/₅, Rå. A.

⁵ Ensk. prot. 1675 ¹²/₅, Rå. A.

⁶ Civ. prot. 1677 ²⁶/₁, Rå. A.

vokalister och två violinister. Denna fasta stat upphörde emellertid i S. Jakob efter Pontinus avgång. Sedan upptagas musikanternas ersättning för gjord musik bland extra utgifter. 1685 beviljade magistraten fyra ordinarie kollektorer för vardera av de två sångarna i S. Jakob samt dessutom tre extra kollektorer att dela.¹ De ansågos som ordinarie musikanter för allt spel och sång i församlingen och besvära sig hos politikkollegium över »dhe många bönhåser, hvilke i bröllop giöra dhem förfångh medh spelande, dhett dhett dock egentligen tillkommer». De begära få åtnjuta samma privilegier som Storkyrkans musikanter, vilket också beviljades, »så vida dherass församlingh sträcker».² Det kunde dock hända, att musikanterna på malmarna själva gjorde sig skyldiga till sådant intrång på andras område.³

De vokalister, som ovan omtalats, utförde sådan kyrkosång, som förekom utom de vanliga koralerna. Någon kantor i vanlig mening hade församlingen ännu icke. Pontinus gör visserligen en hänvändelse till konsistorium för att få en »rector cantus» i församlingen, och man beslutar förfråga sig hos Olof Rudbeck om lämplig person.⁴ Några andra sångare än ovannämnda musikanter, som de kallades, höra vi dock icke talas om, förrän den nya skolstaten av 1693 bestått skolan en kantor. I sammanhang med skolväsendet är kantorns ställning nedan något berörd. Redan 1692 hade man som »sjungare» eller »discantare» i kyrkan antagit Carl Hintz, som fick 200 daler smt för att han dels underhöll sången i kyrkan, dels undervisade skolpiltarna i sången.⁵ Den insats skolgossarna gjorde i kyrkosången är även berörd i skolans historia.

Den förste kantorn, med tjänst både i skolan och kyrkan och lön av bådadera, antogs av kyrkoherden år 1696. Det var Lars Warplind, snäll och förfaren både i vokal- och instrumentalmusiken, samt flitig, trogen och nykter, berättar Lysing själv. Utom den på skolstaten anslagna lönen och andelen i skolans terminations- och likgångspengar uppbar han, efter beslut av kyrkorådet, 59 daler årligen utav den hyra man fick för sjöbodarna vid skolgården, eftersom husrum icke kunde beredas honom där.⁶

¹ Civ. prot. 1685 $\frac{1}{10}$. Rå. A.

² Pol.koll. prot. 1673 $\frac{1}{7}$, $\frac{17}{7}$ och $\frac{26}{8}$ Rå. A.

³ Orgelnisterna vid stockholmskyrkorna fastställdes i sin företrädesrätt att utföra musiken vid borgerskapets bröllop och liknande tillställningar i de respektive församlingarna genom publikation 1745 $\frac{30}{12}$. MODÉE III, s. 2252.

⁴ Kons. prot. 1667 $\frac{17}{7}$.

⁵ Kyrkorådet slöt 1692 $\frac{13}{8}$ med musikanten Carl Hintz, att han skulle alla stora helgdagar hela året igenom och dessemellan då och då på söndagar »försörja församlingen med nöij-achtig music, och där till med informera 6 eller 7 aff scholaepiltarna som beqväm röst haffva kunde uthi musicen, hvilket alt han försäkrade genom Gudz hielp fulgiöra villia, och till Michaelis bringa piltarne till den perfection att de kunne låta sig höra i församlingen,» allt för 600 daler kmt om året. 1695 klagades, att han försummade undervisningen, varför man ansåg honom ovärdig lönen. H. försvarade sig dock med att det var barnens föräldrar, som togo dem från sången.

⁶ Minnesanteckningar i dopboken C:3 samt k. råds prot. 1697 $\frac{9}{6}$.

Senare hade kantor bostad i skolan. Dessutom delade han med en av kollegorna de ovan omtalade kollektorna, som anslagits för kyrkosången.¹

1699 höjdes musiklivet i S. Jakobs kyrka genom den grundliga förbättring, som företogs med orgeln av den framstående orgelbyggaren mästare Cahman, som gjort det »makalösa sköna» verket i Uppsala domkyrka och nu rekommenderades av Olof Rudbeck, »som i grund förstår musiquen».² Orgelnisten Decker utsågs nu till »musikant» i största allmänhet, d. v. s. någon slags director över kyrkomusiken, med 600 daler kmts arvode förutom den innehavda orgelnistlönen, trots påminnelser från sångaren Hintz.³ Denne ansågs opålitlig och var dessutom gammal.

Kyrkoherde Lysing förfor i allmänhet ganska hårdhänt vid tjänsters till- och av-sättande. Bl. a. trakasserades den ovannämnde kantor Warplind, som först njutit kyrkoherdens välvilja, men sedan blivit ansedd för en »gammal och tvär man», så att han tog avsked som kyrkosångare, och efterträdaren fick stanna blott i tre kvarts år, emedan Lysing underkände hans musikaliska förmåga. Vid tillsättningen till orgelnist- eller kantorssysslorna kunde även synpunkten om änkas konservation spela in.⁴

Kyrkorådet anlitas i allmänhet vid orgelnisttillsättningarna, och rekommendationer göras liksom vid kaplanstillsättningar av förnämt folk i församlingen. Vid en orgelnisttillsättning 1711 tvekade man att fatta beslut, emedan de förnämsta av kyrkorådet saknades, »dehls döde, dehls fiärran å landet». Men kyrkoherden genomdrev, att valet ägde rum. Provspelningar fordrades alltid av de sökande. Om kantors till-sättande av inspectores scholarum är talat i kapitlet om skolan. Icke alltid avvaktade emellertid kyrkorådet inspectores utnämning. 1801 antog det operasångaren Savenius, som redan vikarierat till församlingens nöje, och uttalade förhoppningar, att han på rekommendation skulle bli utnämnd även på skolstaten. I allmänhet synes man haft lätt att enas om valet.

Under 1700-talets förra hälft hade S. Jakob åter en framstående orgelnist och ton-

¹ Warplind ansåg sig likväl ha så ringa inkomster att han begärde få gå omkring och uppbära något i församlingen extra, efter vars och ens behag. Detta avtog kyrkoherden, som icke ville införa en nyhet. Acta eccl. R. A. Det beviljades likväl efter Lysings död av kyrkorådet.

² Trots Cahmans skicklighet och stora berömmelse funno »censorerna» som utsetts att pröva reparationen, »nagelfahrandes heela värcket så mycket dee med ögon och öron kunde åtkomma», en del anmärkingar, bl. a. att Cahman och hans broder och medhjälpare förhållit dem att bese »dee smärste pijpiorna, som granlagaste äro», vilket fanns suspekt. Cahmännen svarade kyrkorådet med »svåra ord och åthäfvor», men gävo efter en reprimand »bättre ord». Vid undersökningen befanns verkliga, att 10 stycken av småpiporna voro odugliga.

³ De 600 dalerna väckte revisionsanmärkning 1701. Detta var en tillökning för den tid han hade att mottaga och proba det nya orgelverket, som numer vore färdigt och icke förorsakade så stor möda. Avlöningen återgår också till den förut vanliga. Kyrkorevisionsakter, Jakob och Johannes 1683—1761 Rå A.

⁴ En orgelnist blev antagen med hänsyn till att han haft en »vidrig och sehn lycka».

sättare, även denne en tysk, David Kellner, som samtidigt var klockare i Tyska kyrkan.¹ Han utgav bl. a. en svensk lärobok i musik samt en koralbok, avsedd för orgelnister.² Kellner anhöll 1716 om att få utbekomma sin lön, ehuru orgelspelet nu legat nere för sorgen efter änkedrottningen. Medan musiken var tyst under sorgetider, ålåg det likväl orgelnisten att »orgorna ryckta och tilbörigen handhafva».³ Kyrkorådet svarar, att han måste vänta, till dess kyrkan blir mäktig att under dessa svåra tider utbetala lönen. När den åter utgick, var den nedsatt till 600 daler kmt (föret 750, jfr ovan). Lönenedsättningen påtvangs Kellner under hot om uppsägning. 1724 inkallades Kellner i kyrkorådet och tillfrågades hur det kom sig, att församlingens sång »intet accorderar med orgorne?» K. svarade, att eftersom orgeln var »ofärdig», kunde han icke tvinga sången därefter. Orgeln hade då lidit svårt genom branden 1723. — Vid Kellners avgång 1745 utnämndes Lydert Dijkman⁴ på rekommendationer av överkapellmästare v. Düben och kapellmästare Brandt. I samband med personsifften plägade inventering av orgelverket ske.

1750 beviljade kyrkorådet 12 daler kmt årligen åt fyra »versicularier», som likt bruket i andra församlingen skulle understödja sången samt sätta upp psalmsiffrorna.

Det förekom emellanåt, att såväl kantor som orgelnist utträttade sysslor, som alldeles icke voro förbundna med deras tjänst. Så skulle kantorn vid kyrkoherdevalet 1759 vara behjälplig med röstlistors kringbärande i husen, så att varje husägare där kunde anteckna vilka hyresgäster, som ägde rösta. Orgelnisten var en tid jämväl kyrkskrivare och skötte då, utom de vanliga kyrkskrivaresysslorna, uppbörd av hus- och bänkhylor samt övade tillsyn över reparationer m. m.⁵ Hans inkomster ökades naturligen då med kyrkskrivarearvodet samt extra tillägg. Vakans i orgelnistbefattningen upprätthölls stundom av kantorn.

I Johannes skötte kantorn tidvis bänkhyluppbörden och hade uppdraget att anställa ringarna. Där hade man haft en »sjungare», intill dess kantors- och klockaretjänsterna år 1807 förenades. Först 1821 fick Johannes ett »positiv». Då anställdes en yngling att spela, och ett årligt arvode av 33 rdl 16 sk. banko beviljades honom. 1830 gavs ett personellt tillägg av 16 rd. 32 sk. — De klena löneförmånerna i Johannes förmådde G. A. Hæffner, som anmält sig dit år 1837, att återtaga sin ansökan.

¹ Kellner efterträdde den berömde orgelnisten Croll, som tidigare tjänat i Ridderholmskyrkan samt tillhört hovkapellet. Han dog efter ett års tjänst i S. Jakob.

² NORLIND, s. 137—138.

³ 1748 hade S. Jakobs orgelnist begått en stor förseelse — han hade spelat på äldermannen Lampas begraving, trots förbudet mot orgelspel under fastlagen. För denna otillbörlighet blev han varnad inför kyrkorådet.

⁴ Är sannolikt ättling av orgelnisten i Storkyrkan med samma namn.

⁵ Dylander 1772—1788. Han var den förste orgelnist, som blev pensionerad. När han blev obrukbar i tjänsten, fick han behålla halva lönen, och den förordnade orgelnisten förnöjdes med halva samt expektansen.

1792 fick S. Jakob en framstående orgelnist, som tillika längst innehaft tjänsten, eller i 43 år. Det var dåvarande kamrer Olof Åhlström, tjänstgörande orgelnist i Maria kyrka, en av sin tids främsta musiker och kompositörer. Han var elev av Zellbell d. y. och företrädde själv den moderna musikriktning, som var påverkad av fransk chanson och tysk folkvisa och som strävade att gent emot den strängare klassiska stilen skapa en av känsla besjälad, enkel tonkonst, en parallell till den romantiska litteraturen.¹ Någon kyrkomusiker var han knappast. En koralbok har han likväl utgivit. Eftervärlden är honom mest tack skyldig för att han — efter Bellmans eget föredrag — upptecknat Fredmans epistlar och sånger och utgivit dem. Mest känd är han kanske som kompositör till »Goda gosse, glaset töm». Åhlström avsåg sig lön som orgelnist, mot det att han fritt finge en våning i skolans ena hus vid N. Smedjegatan, där han även kunde inhysa sitt not-tryckeri. Vid sidan av orgelnistbefattningen var han en tid ledare av Musikaliska akademiens undervisningsverk samt hade dessutom en helt civil bana — han blev 1805 krigsråd. Helt naturligt fordrade en så framstående orgelnist att få orgelverket helt reparerat. Abbé Vogler, kompositör, musiklärare och Gustav III:s operachef, hade vid en av sina stora orgelkonserter prövat S. Jakobs orgel och funnit, att flere nya stämmor borde inrättas. Av inkomsten av denna och flere konserter fick även kyrkan sin del, som anslogs till ändamålet. Resultatet blev bl. a. att en kontrabasun och vox virginia insattes, efter några år utökade med en flöjt och en fugara (i stället för ett par föräldrade stämmor), samt med ett koppel mellan manualen och pedalen. Ett nytt avtal gjordes 1817 med Åhlström, då han i stället för den då mistade bostaden erhöll 400 rd. banko i lön ett för allt, med villkor att själv spela vid alla högmässor. Han innehade dessutom en särskild gratifikation av 25 rd.

Samtida med Åhlström var kantor Stieler, ursprungligen korist vid operan, vilken fått vitsordet att vara »utmärkt skicklig». När han 1822 skulle ersättas, rekryterades efterträdaren, Michal, från samma håll.

När Åhlström 1835 dött, hade så lång tid förflutit, sedan orgelnist blivit tillsatt i församlingen, att man tvekade om formerna därför. Det konstaterades, att i övriga församlingar efter gammal hävd förfors sålunda, att kyrkorådet både finge tillsätta orgelnist och bestämma angående hans lön. Då de förmåner, som beviljats Åhlström, betraktades som personliga, beslöt man nu nedsätta orgelnistlönen till 333 rd. 16 sk. i ett för allt. Den valde, Gustaf Mankell, tillhörde en i Stockholms musikhistoria mycket känd familj — han var bror till orgelnisten i Klara, Abraham M. — och blev själv en stor orgelspelare. Han hade haft mycket vägande rekommendationer — den synnerligen framstående orgelkännarens, justitierådet Roséns.² Mankell fick

¹ Om Åhlström, se NORLIND, s. 197 ff.

² Rosén, som förenade ämbetsmannabanan och en livlig musikverksamhet — hans meritlista omfattar så skilda saker som orgelnistsysslor och presidentskap i Svea hovrätt — anlidades som S. Sveriges kyrkor. Stockholm IV.

nu förbinda sig att spela icke blott vid alla högmässor, utan även vid aftonsånger, ottesånger på högtidsdagar, passionspredikningar och andra på vardagar inträffande särskilda högtidsdagar, större nattvardsgångar, läsbornens konfirmationsdag, vid främmande religionsförvanters dop och av överheten påbjudna högtider. Dessutom hade han att hålla orgeln stämd, anmäla brister och övervaka reparationer utan extra ersättning. 1855 höjde sockenstämman lönen till 400 rd. Vid den stora reparation orgeln undergick på 1830-talet tillsattes bl. a. en vox humana.¹

Kantorns avlöning undergick en reglering år 1839, så att han i likhet med vad som brukades i andra församlingar fick utbyta sina sex kollekt mot en viss lön av 100 rd. plus två kollekt, annandag jul och annandag påsk. Hans tjänstgöring innefattade då tre gudstjänster varje helgdag, skriftemål om lördagar, morgon- och aftonböner alla dagar samt under fastlagen veckopredikningar.² Året därpå beviljades kantorn i Johannes en viss lön av 50 rd. samt tre kollekt — oberoende av de för-måner han såsom klockare uppbar. Sedan kantorstjänsten skiljts från skolstaten, beviljade kyrkorådet honom 100 rd. i hyresersättning utöver lönen. Orgelnisten Mankell hade nu i stället blivit antagen som kantor vid Jakobs läroverk.

Mankell var synnerligen nitisk om orgelns skötsel. Upprepade gånger företogs på hans inrådan smärre reparationer. Bl. a. anställde han en konsert år 1862, vars avkastning skulle tjäna till att utbyta fyra gamla pipor mot nya, »hvarigenom den (orgeln) vinner ofantligt mycket i tonens ljuflighet samt varaktighet». Man var så rädd om orgeln, att konserter av utomstående tidvis voro alldeles förbjudna. 1865 fastställdes, att kyrkorådet i varje särskilt fall skulle pröva ansökan samt att konsertgivaren i hyra skulle betala 200 rd., ersätta orgelnisten med 25 rd. och gottgöra kyrkobetjäningen med 15 rd., därav klockaren fick 5 och de övriga 2 vardera. Dessutom måste han särskilt betala lyset. Samma år höjdes orgelnistlönen med 200 rd, både med hänsyn till att orgelspel nu behövdes i alla ottesånger, sedan dessa framflyttats till kl. 9 och därför blivit mer besökta, samt med avseende på det förtjänstfulla sätt, varpå orgelspelningen blivit handhavd. 1870 utverkade Mankell, att församlingen anslog 500 rd. årligen till kyrkosången, som under alla högmässor skulle bestridas av 10 gossar och 10 flickor mot 200 rd. om året tillsammans. 100 rd. skulle kantorn få för sångens inövande. Detta anslag höjdes därefter upprepade gånger. 1879 anslogs 80 kr. för liknande ändamål i Johannes. 1886 beviljade kyrkorådet 50 kr. per gång åt de sångkörerna, som anlätades för särskilda högtidsdagar. Sedan den nya Johanneskyrkan öppnats för gudstjänstbruk, anslogs 600 kr. till den ordinarie kyrkosången där. 1899 voro dessa anslag för Jakob till 700 kr. och Johannes till 500. Körerna ut-

auktoritet vid orgelbyggen och reparationer, så t. ex. vid den genomgripande reparationen av S. Jakobs orgelverk på 1830-talet.

¹ 1831 voro bälgarerna så angripna av råttor, att trampningen när som helst kunde bli fåfång och musiken »oförmodadt komma att afstanna».

² Dåvarande kantorn var avsatt från tjänsten i skolan.

gjordes då fortfarande av skolbarn, numera flickor. 1901 förhöjdes summorna åter till respektive 1,000 och 600. Dessutom blev anslaget till högtidskörer 600 för vardera kyrkan. 1903 omreglerades kyrkosången så, att högtidskörens användning utsträcktes, medan den unisona flickkörens inskränktes.

Redan kyrkolagen 1686 hade föreskrivit kyrkoherdens och församlingens medverkan vid orgelnistval.¹ Vi ha ovan sett, att kyrkorådet här övertagit församlingens roll. Sedan de kungl. förordningarna om sockenstämma och kyrkostämma 1847 och 1863 upptagit tillsättningen av orgelnister och kyrksångare bland socken- resp. kyrkstämmas ärenden, drogos såväl dessa val som dylika tjänsters lönefrågor småningom inför församlingen. 1856 beviljade kyrkorådet en lönehöjning för Johannes orgelnist och lät sockenstämma efteråt bekräfta densamma. Likaså höjde kyrkorådet sångarens i Johannes lön år 1865 från 75 till 150 rd. och fick senare kyrkstämmans sanktion 1864 heter det, att kyrkorådet på kyrkstämman tillstyrker kantorns i Jakob löneförhöjning till 800 rd. årligen, mot avståendet av alla kollekt. Kyrkstämman beviljade emellertid blott 600.

1866 fick orgelnisten i Johannes likaledes avstå sina kollekt mot viss lön, höjd från 200 till 400 rd. 1873 ökade kyrkstämman båda kyrkornas kantorslöner med resp. 200 rd. i Jakob och 100 i Johannes.

Valet av kantor i Johannes blev naturligen beroende av tjänstens förening med klockaresysslan. Det första kantorsval i Jakob, där kyrkstämman deltagar, är 1870, då Hjalmar Emanuel Håkansson valdes. Kyrkorådet hade uppsatt ett förslag av tre bland de sökande.

År 1880, då orgelnistbefattningen var vakant, höjdes lönen från 800 till 1,000 kronor med villkoret, att orgelnisten hade att bidra till en förbättrad kyrkosångs åstadkommande enligt pastors föreskrifter. Samma villkor uppställdes även för kantorn, som samtidigt kom i åtnjutande av liknande löneförhöjning. Man avsåg främst träna övningar med sångkörerna. Vid orgelnistvalet tillämpades den 1878 givna kungl. föreskriften, att kyrkoherden (i S. Jakob uttytt = kyrkorådet) uppsatte förslag å tre bland de sökande, varefter kyrkstämman valde. Man hade likväl särskilt begärt kyrkstämmans uppdrag åt kyrkorådet att ställa förslag. 1894 fastställde en kungl. förordning kyrkorådets förslagsrätt.²

1900 höjdes den förste orgelnistens i nya Johanneskyrkan, Emil Sjögrens, lön till 1,500 kr.; 1899 hade 1,000 kr. beviljats kantorn där. I Jakob beviljades upprepade gånger personliga lönetillägg.

De ovanstående kyrkbetjänarna, klockare, orgelnister och kantorer, räknas till en högre klass för sig, stående prästerskapet närmare. För deras rekrytering fordras

¹ Kap. 24. § 30.

² På 1880-talet begagnade sig församlingen vid vikariat av den 1861 givna kungl. tillåtelsen för kvinna att utöva orgelnisttjänst.

vissa kvalifikation, för deras tillsättning är en viss ordning given. För de s. k. lägre kyrkobetjante, dödgravare, kyrkvaktare, orgeltrampare, ringare och tornväktare m. fl. ha inga andra förutsättningar behövt krävas, än att de till karaktären voro sådana, att man kunde vänta en trogen och flitig tjänst. I praktiken blev t. o. m. den fordran stundom sviken. Att magistraten före kyrkorådets tillkomst haft ett visst inflytande på deras tillsättning, liksom den bestämt deras avlöning, är ovan framhållet. Naturligen har inflytandet på antagandet av kyrkobetjäningen vanligtvis utövats indirekt, d. v. s. genom magistratsorganen vid kyrkan, vare sig de utgjorts av inspektorn, vissa av sexmännen eller kyrkvårdarna.¹ Klockaren, som hade en sorts chefställning över de lägre betjänarna, har möjligtvis också fått antaga dem. Det gäller sannolikt om ringarna, så länge han var tornföreståndare.

Bland de första betjante, som anställdes, torde dödgravaren ha varit. Det gäller med visshet Johannes, som i dess historia framhålles. Men även i S. Jakob, där redan före kyrkans invigning lägerplatser försålts, bör man ha haft en sådan tjänare. På lönestaten förekommer han dock icke — troligen voro hans inkomster endast avgifter vid begravingarna. Den förste, som nämnes i räkenskaperna, är kyrkvaktaren Erik Nilsson, som 1643 fått 2:16 daler smt till julkost. Säkerligen har han tjänstgjort från och med kyrkans invigning i november s. å., om icke dessförinnan. Från år 1644 finns en ringareordning för begravingar fastställd: för 1 ringning med alla fyra klockorna betalades två daler smt, med tre klockor 1 daler och med två 16 öre.² Vid storklockan tjänade sex ringare med 3 öre vardera för ringning, den mindre, nya klockan ringde dödgravaren för 9 öre, för de två minsta klockorna svarade klockaren, som dessutom hade tillsynen i tornet, för inalles 8 öre. Året därpå äro 11 st. ringare anställda för helgdagsringningarna hela året med 6 daler smt vardera i lön. På 1650-talet ökas ringarnas årsanslag från 66 till 118 daler — sannolikt med hänsyn till ringningen i det numer färdiga Johanneskapellet. Dödgravaren upptages för vad han har att fullgöra utom sin egentliga tjänst: renhållning kring kyrkan, som ger honom 10 daler om året. Han skötte dessutom en del av begravningsuppborren. Ringningen brukade årligen inbringa honom 18 daler. 1651 fick han 28 daler för att han »achtar hvalffvet mädh- kläckorna». Som orgeltrampare förtjänade han 8 daler om året. Johannes dödgravare förekommer i den mån han utfört extra arbeten (plankat kring kyrkogården 1650 för 28:12 $\frac{4}{5}$ daler) eller tjänstgjort såsom kyrkvakt (8 till 10 daler).³ S. Jakobs »kyrkgubbe» fick till en liten hjälp 3 eller 4 daler då och då. Detta ringa bidrag till kyrkvaktaren förklaras av att han egentligen avlönats som en stadstjänare ur stadens kassa. De dunkla gränserna mellan »stad» och »församling» denna tid äro på annat ställe betonade. 1657 resolverar emellertid

¹ 1635 tillsätter dock Norrmalms magistrat en ringare i S. Klara. Norrmalms tänkebok 1635 ²⁶/₁.

² Jfr. ringningstaxa, s. 57. Kyrkan höll naturligtvis högre taxa för dem, som beställde ringningen.

³ 1670 heter det, att Johannes dödgravare har värden om kyrkan, haver nyckeln, torkar linkläderna och samlar i häven.

magistraten,¹ att kyrkgubbarna hädanefter skola avlönas av vederbörande kyrka och församling, och senare upptages också kyrkvaktaren i S. Jakobs räkenskaper med en lön, som varierar från 16 till 32 daler. Stundom voro de två, som delade lönen.² Likväl ansågs fortfarande, att lönen, ehuru av kyrkans medel, bestods av magistraten, som disponerade hela kyrkostaten. 1663 begärde kyrkovårdarne av magistraten en viss ordning för kyrkobetjänarna, hur mycket som var och en skulle bestå om året. 1684 fastställde slutligen magistraten med anledning av då förekomna revisionsanmärkningar avlöningsstaten för betjäningen vid Jakobs och Johannes kyrkor. Lönerna, nu beräknade i kopparmynt, bibehölls som förut.³

Om den utvidgning av kyrkobetjänarnas antal, som framkallats av separationssträvandena inom Johanneskretsen, är närmare talat i Johannes historia. Genom överståthållarens ingrepp tillsattes där 1672 en klockare, som tillika fick dödgrävaresysslan; dessutom antogs en kyrkvaktare.

Staten från 1684, som länge kom att bestå tämligen oförändrad, tedde sig för den lägre kyrkobetjäningen sålunda:

Vid S. Jakob	
dödgrävare (i egenskap av orgeltrampare)	25 daler kmt
kyrkvaktare	80 » »
ringare (14 strängar) ⁴	322 » »
klockställare (nu vanligen en av ringarne)	175 » »
» (för klämtning)	25 » »
Vid S. Johannes	
dödgrävare (för bårklädnads omvårdnad och uppsikt i tornet)	30 » »
ringarna (4 strängar)	48 » »
kyrkvaktare	20 » »

Efter denna tidpunkt framträda vars och ens villkor och befogenheter tydligare och kunna därför följas åtskilda.⁵

Efter denna tid, då kyrkorådsinstitutionen alltmera stadgas, är det denna, som till eller avsätter kyrkobetjäningen och övar disciplinär uppsikt över den.⁶

¹ Stockholms tänkebok 1657 ¹⁹/₃. Samma år hade magistraten måst döma en kyrkgubbe i S. Jakob till döden, därför att han gjort sig en hemlig nyckel till kyrkans bäcken och stulit därur. Stockholms tänkebok 1657 ²/₁₅.

² Kyrkgubbarna kallades också »spögubbar», därför att de gingo omkring med spö under gudstjänsten och stimulerade dem, som råkat insomna.

³ Ett augment, som beviljats dödgrävaren av sexmännen, föll bort.

⁴ Ringarna ansågos egentligen stå utom staten. I räkenskaperna upptages emellertid deras post bl. de övriga avlöningarna och är lika stabil som de. Därför är den också här anförd.

⁵ Om samtliga kyrkobetjante gäller liksom om prästerna, att de tillerkändes kontributionsfrihet efter branden 1686. De voro även befriade under nödåren vid 1700-talets början. — Enligt k. resol. 1664 åtnjoto samtliga kyrkobetjante begravning med fria klockor.

⁶ Från kyrkoherde Tollstadius tid börja fullmakter, i form av protokollsutdrag, meddelas.

Dödgravaren begärde 1699 höjd lön, därför att han icke längre som förr, hade betalt för två klocksträngar. Kyrkorådet avslog, emedan »han intet ringer och har arbete mehr än med een sträng». Orgeltramparelönen hade han dessutom uppburit, fastän orgeln stått stilla i tvenne år för kungssorgen. För likringning skulle han dock få taga betalt för två strängar, eftersom då längre ringes. Dödgravaren deltog bl. a. även i renhållningen i kyrkan, i Johannes borde han t. o. m. verkställa mindre reparationer. Men framför allt borde han svara för ordningen på kyrkogården. Han skulle ha noggrann vård om gravarnas rätta och nödiga djup samt om »de döde benens hopletande och nederkastande i grafvarne, att de ingalunda vid hård näptz tillsäijande låta sådane ben liggia och vräkjas på kiörekiogården, som man under tiden förnummit». Om man undrar över att benen så kringvräktes på kyrkogården, får man troligtvis förklaringen i det bruk dödgravarna togo sig att försälja använda likkistor. Det ansågs fullt oklanderligt, ehuru tilltal vankades för »otidigt mångleri», om de upptogos, innan kropparna förmultnat.¹ År 1749 fastställdes en viss taxa för dödgravarens arbete, efter mönstret från Klara församling. För gravar i kyrkan skulle han få:

för murad grav med sten under bänkarna	12 daler kmt
jordgrav » » » »	15 » »
murad grav » » på öppna golvet	9 » »
jordgrav » » » »	11 » »
och för gravar på kyrkogården;	
på sommaren: för jordgrav med sten: stort lik	7: 16 daler kmt
litet lik	3: 24 » »
» utan sten: stort lik	6 » »
litet lik	3 » »
på vintern: för jordgrav med sten: stort lik	9 » »
litet lik	4: 16 » »
» utan sten: stort lik	7: 16 » »
litet lik	3: 24 » »

Sommaren räknades 1 april — 1 november.

Ehuru det ingalunda var vanligt, att församlingen sörjde för kyrkobetjäntes änkor längre än nådåret, tillerkändes år 1759 en dödgravareänka 72 daler kmt årligen på livstid; hennes man hade också tjänat utan löneförhöjning i 47 år. Den årliga lönen för gaturenhållningen höjdes först 1762 till 48 daler kmt eller till dubbla beloppet. Anlitades han vid reparationer o. d. med extra arbete uppbar han ock särskilda arvoden. Under gudstjänsten hade dödgravaren tillsyn över vissa bänkkvarter samt hade rätt att hyra ut stolar i norra gången samt viss del av korsgången. Han skötte dessutom häven på manssidan. Vid begravingar hade dödgravaren också tjänst inne i kyrkan, bl. a. med ljuständningen, varför han liksom andra betjante hade sin andel i över-

¹ K. brev till konsistorium 1751 att en gång om året varna vederbörande för dylikt. Jfr. Kons. prot. utdrag 1718 f. 146. Dödgravaren borde ansvara för bårkläden och lister, medan de voro i bruk på kyrkogården. När ett kläde år 1715 blivit stulet, befriades han dock från att ersätta det, emedan tjuvarna förmentes vara de ryska fångar, som arbetade på kyrkogårdsmuren.

ordna en dödgravare för församlingen. Från och med år 1891 försvann dödgravarsysslan helt och hållet, då 200 kr. i pension beviljades siste innehavaren.

Orgeltrampartjänsten hade småningom avskiljts från dödgravarens. Med orgelverkets utvidgning hade också följt nödvändigheten att nyttja flera trampare. 1715 talas om en kvinnlig orgeltramperska, som hade sin lilla förtjänst av att »släpa hen någon ull på värket». 1763 uppges, att tack vare bälgnas dåliga skick 2 å 3 personer måste trampa på en gång. Ofta ha ringare och ringerskor även tjänst som orgeltrampare. En stod dock som ordinarie och över de andra. Denne antogs av kyrkorådet, men torde själv ha anställt de övriga. Vid 1700-talets mitt är hans arvode fördubblat, eller 50 daler kmt, och 1794 reglerades det med hänsyn till orgelns förstörande till 15 rd. årligen. Även orgeltramparna anlätades som biträden vid orgelreparationerna, mot extra ersättning. Orgeltramparen biträdde även vid begravingar, skötte hävgången på fruntimmerssidan i kyrkan och övade en viss tillsyn på orgelläkaren.

De extra orgeltramparna avlönades sannolikt av den ordinarie, eller fingo de nöja sig med befodringsutsikterna efter honom.¹ 1814 beviljade dock kyrkorådet 5 rd. ökning på den ordinarie lönen för anställning av ett biträde. 1817 fick orgeltramparen ytterligare 10 rd. i ersättning för den bössa, som nu borttogs från orgelläkaren och som varit honom tillslagen, samt för den stolhyra han uppburit där. 1830 höjdes lönen med ännu 20 rd. Efter orgelreparationen på 1830-talet ansågs en extra orgeltrampare i Jakob »ovilkorligt nödvändig» och erhöll 12 rd. årligen.

Sedan Johannes 1821 fått orgel och orgelnist, blev där likaledes anställd en orgeltrampare, som emellertid först tio år senare fick fast lön av 10 rd. 1846 förbättrades hans lön med en kollekt, vartill 1855, sedan Johannes fått sitt nya orgelverk, lades ytterligare en.

Sedan Jakobs kyrka fått värmeapparat, förekommer föreningen av orgeltrampar- och eldarsysslorna. 1876 var ordinarie orgeltramparens lön 100 kr. och den extra ordinarie 50 kr. 1899 hade »förste orgeltramparen», som han nu kallades, 250 kr. med tjänstgöring vid alla gudstjänster. Den andre, som då uppbar 150 kr., arbetade blott vid högmässa och aftonsång. I Johannes funnos nu två likställda med 210 kr. vardera. Sedan elektrisk bälgrampning införts 1903 i Jakobs kyrka och 1904 i Johannes, upphörde orgeltrampartjänsterna, varvid en av innehavarna i Jakob pensionerades, och en av Johannes orgeltrampare gjordes till ordningsman på kyrkogården samt ringare och eldare i det nya Stefanskapellet.

Ett par gånger ha orgeltramparna måst avsättas — anledningen var vid ett tillfälle, att vederbörande slängt en brinnande cigarr in i orgelverket.

Ehuru orgeltramparen här behandlats i samband med den dödgravartjänst, han tidvis jämväl innehåft, betyder detta icke att han i rang ansågs gå före kyrkvaktaren.

¹ I ringerskornas avlöning ingick dock tidvis ersättning för orgeltrampning.

Tvärtom var det en vanlig befordran att från orgeltrampartjänsten söka sig till kyrkvaktarens. De sysslor, som i Jakob delades mellan flera kyrkobetjante, tillkommo i Johannes kyrkvaktarens ensam. Vad som ovan skildrats såsom tillkommande dödgrävare och orgeltrampare — uppvaktning vid begravningar, hävgång samt uppsikt över vissa bänkkvarter i kyrkan med dit hörande förtjänst — var också kyrkvaktarens göra. Ovan är också anmärkt, att han därjämte uppträdde som kyrkstöt. Klockaren kunde även med honom dela vården av kyrkans lösegendom. I Johannes deltog han också i ringningen, skötte urverket samt fick snart nog, som ovan berörts, för en ringa ersättning — mindre än hälften av avkastningen — besörja gravöppningarna. Som en uppmuntran fick han sig då och då en kollekt anslagen. I samband med fattigvården nämnes den månatliga omgång i församlingen, som kyrkvakten hade att göra för uppsamlandet av fattigmedel. Som detta närmast var en tjänst åt politikkollegium, bestod staden honom en rock i gengäld vart sjätte år. Då Jakobs kyrkvaktare år 1715 befanns gå i en alldeles uppspliten rock och tiden ännu icke var inne för politirockens utfående, beslöt emellertid kyrkorådet att giva honom en ny — detta blev liksom i flera andra församlingar framgent en vana, som räckte in på 1800-talet. 1729 berättas, att den var av brunt kläde med blått uppslag. Ända fram till 1700-talets mitt fingo kyrkvaktarna nöjas med den gamla lönen på staten av 1684. 1744 fann kyrkorådet emellertid för gott att öka Johannes kyrkvaktarelönen med 20 daler kmt. Man dröjde kanske med Jakobs, emedan han då var av den art, att han måste varnas för »hvarjehande dåracktiga och oanständiga åthäfvor och företagningar» under gudstjänsten, tydligtvis föranledda av dryckenskap. Kyrkans dåvarande stora skuld till fattighuset bidrog ock till sparsamheten. Först 1755 höjdes lönen till 100 daler kmt. 1761 fick Johannes kyrkvaktare åter en ökning, så att hans lön uppgick till 80 daler. Jakobs fick i stället ett par kollekter andra söndagen i Advent samt Kristi Himmelsfärdsdag. 1789 medgavs, att han fick njuta båda hävarna. 1792 åtog han sig den gaturenhållning, som dödgrävaren förut besörjt mot samma villkor (se ovan), tidvis avlöst av några tornväktare. Den tiden hade man emellertid många bekymmer för sin kyrkvaktare; både han och hans hustru, som hjälpte till med bänköppnande i kyrkan, beslogos ofta med att under gudstjänsten befinna sig ömsom där och ömsom på den närbelägna krogen. Verkan härav blev betänkligt störande. Själv hyste kyrkvaktaren om sin åkomma den avancerade meningen, att den var en sjukdom, och suspensionen, som kyrkorådet meddelade, betraktade han som hjälp att söka läkedom. Han »tillfrisknade» dock icke, utan blev definitivt avskedad.¹ Särskilt bullersamt kunde det gå till vid uthyrningen av stolar på gångarna. Det föranledde kyrkorådets beslut 1800 att för kyrkans räkning inköpa stolar mot att kyrkvaktaren, som haft sin förnämsta inkomst genom dem, fick lönen höjd

¹ Egendomligt nog upprepas samma betraktelsesätt hos en senare kyrkvaktare, som också slutligen blev avskedad. Också han anser suspensionen som en »permission», avsedd att förbättra hälsan.

till 40 rd.¹ Överflyttningen till kyrkan av kyrkoherde Murrays förhör med ungdomen föranledde året därpå ännu en förhöjning av 10 rd. Kyrkvaktarens liksom övriga betjäntes löner omreglerades 1804, sedan riksgäldsmynten blivit avlysta, åter till bankomynt »efter relationens grunder». 1810 bestämdes för kyrkvaktaren i Johannes fyra kollekt dagar. Något nådår var icke kyrkvaktaränka berättigad till, men med hänsyn till särskilt beskedlig och trogen tjänst kunde fullt tjänstår beviljas. Särskilda gåvor och extra kollekter gävos även som uppmuntran för utmärkt flit och trohet. Dylig erkänsla tog sig stundom egendomliga former. När en hyresgäst i Jakobs komministerhus sagt upp sig, emedan rummen voro osunda och fuktiga, beslöt kyrkorådet, att kyrkvaktaren i anseende till hans långa och trogna tjänst skulle få hyra dem för 50 rd. samt löfte »om iakttagande af vederbörlig husfrid»(!). Hyran blev emellertid efterlåten, sedan man inhämtat, att hans lön var mindre än kyrkvaktarens i andra församlingar.

Den instruktion, som kyrkorådet 1817 utfärdade för ordningen under gudstjänsten med avseende på bänkars upplåtande m. m., rörde framför allt kyrkvaktaren, som hade större delen av kyrkans »trakter» under sin uppsikt. Särskilt förehölls honom att icke låsa upp dörrarna för tidigt, d. v. s. före prediksstolspsalmens avsjungande. Kyrkvaktarens område var då båda sidorna av stora gången samt den södra gången. Dödgrävaren hade norra läktaren och gången och orgeltramparen södra läktaren och orgelläktaren.

En minskning i inkomsterna drabbade båda kyrkvaktarna liksom alla kollekttagare, när hävgången år 1818 blev avskaffad. Det ansågs av »allmänna rösten» inom församlingen anstötligt att på detta sätt under själva gudstjänsten samla in pengar. Någon ersättning gavs emellertid icke. Likväl fortforo kollekterna genom bäcken. Vid den fördelning av överblivna jul- och begravningsljus i kyrkan, som vidtogs 1830, fingo klockaren och kyrkvaktaren dela huvudparten.

År 1835 utgjordes kyrkvaktarens sammanfattade förmåner av fri bostad, två kollekter, 50 rd. i lön samt en tillfällig gratifikation. Medan den s. k. kateketskolan några år av 1830-talet hölls i sakristian, fick han ett tillägg av 12 rd. för rengöring, »tröga lärjungars uppsökande och hämtning hvarest de inom församlingen funnes» samt vakthållning. 1845 uppbar han 6:32 rd. som ersättning för bänkhyrors in drivande.

Kyrkvaktaren i Johannes erhöll 1840 33:16 rd. om året för att han åtog sig rengöringen kring kyrkogården. Det ansågs, att kyrkobetjäningen, främst kyrkvaktaren som självfallen sak borde röja undan snö kring kyrkorna. Men det svarades från deras sida oftast: »Vi hafva så litet betalt för vår tienstgöring i öfrigt, att detta kunna vi icke åtaga oss, åtminstone icke med beredvillighet verkställa.» Man måste således tilldela kyrkvaktaren 10 rd. för snöskottning.

1865 beslöt kyrkorådet anförtro kyrkvaktaren städning och eldning av kyrksalen.

¹ 1830 avskaffades »slantningen» med stolarna i Johannes.

Han skötte även porten i pastorshuset. 1870 hade inkomsten inalles stigit till 500 rd. (bostaden därav beräknad till 100). Själva lönen, 300, höjdes 1874 till 400, mot avstående av de två kollekterna. Liknande reglering företogs följande år i Johannes, då kyrkvaktarlönen höjdes till 200 kr. mot kollekternas avskaffande. Dessutom hade kyrkvaktaren där, sedan 1807 tillika dödgravare, mist sina sportler genom begravningsars upphörande (jfr dödgravare). Ytterligare löneförhöjningar och särskilda ersättningsarvoden ha senare följt.

1890 gavs en utförlig instruktion för kyrkvaktaren. Där uppräknas som hans skyldigheter tjänstgöringen vid gudstjänsterna, renhållningen i kyrkan, belysningens handhavande, eldning, ordnandet av kyrkan till alla särskilda förrättningar, vården av kyrksalen, gravkoret, materialier och kyrkans kläder, tjänsteärenden åt pastor och klockare, ombesörjandet av gravöppningar (mot särskild taxa). Som man ser, ha åtskilliga av klockarens ursprungliga uppdrag numera övergått till kyrkvaktaren.

Ovan har framgått, att såväl klockare, dödgravare som kyrkvaktare utom de egentliga ringarna deltagit i ringningen, samt att klockaren först varit tornets tillsyningsman. Småningom övergick det senare uppdraget till åldermannen bland ringarna, som tillika ställde urverket och därför åtnjöt särskild ersättning, 175 daler kmt samt 4 kollekter. Han svarade också för klämtningen samt tidvis för rengöringen utanför kyrkan.

Utom den vanliga ringningen till gudstjänst och morgon- och aftenklämtningarna, vilka i alla kyrkor borde rättas efter Storkyrkan, som följde slottets timme-klocka, förekommo de talrika begravnings- och själaringningarna, som inbragte sina vissa sportler. Själaringningarna i synnerhet voro både många och långa, alltefter den hädangångnes rang. För kungsringningen 1697 betalades 1,055 daler kmt till ringarna ur kyrkans kassa. Den bestod av 234 ringningar, fördelade 6 april—24 november. Det blev, trots opposition från kyrkans sida, fastslaget, att kyrkan och varken staten eller staten skulle bestå ringningar för kungliga personer.¹ Men när ringarna 1699 pretenderade på betalning för ringning till hovrättspredikan samt renhållning vid kyrkdörrarna, avtog kyrkorådet, emedan »sådant inte är af något värde». 1708 beslöt man angående likringningarna, att klockaren, som vanligen mottog beställningen, skulle anmäla den till kyrkvårdarna, vilka sedan meddelade ringarna befallningen. Ringarna skulle själva utfordra sin betalning. Det senare beslutet var föranlett av klockställarens (uppsyningsmannens) vana att själv behålla en del av uppbörden. På grund av att försummelse förekommit, föreskrev man samtidigt, att klockställaren

¹ Vid kungsringningen efter Gustav II Adolf ringdes i alla rikets städer utan ersättning. Kam.koll. brev till magistraten 1634 $\frac{15}{1}$. För kungsringningen efter Karl XIV Johan 1844 fick varje ringare 8 sk. per timme samt 24 sk. extra på begravnings- och klagodagarna jämte 8 sk. dricks. Särskilda arvoden erhöles ringarna likaledes för ringning vid kröning, te deum vid furstinnas nedkomst etc.

skulle anteckna varje ringare, som uteblev från tjänsten. Hände det en gång, fick den försumliga plikta 8 öre, för upprepade förseelser miste han strängen.

1712 upplivade man en gammal ringarordning, att varje ringare blott finge svara för en sträng »och den sielf flitigt skiuta», samt förordnade var och en vid sina »besynnerlige klockor». Åtta stycken, bland dem uppsyningsmannen, skulle ringa storklockan, tre vardagsklockan, en mellanklockan och en prästklockan. Nu voro strängarna här således 13. För Johannes 4 strängar vidtogs liknande ordning. Därjämte använde kyrkoherden »den olåt med skratt och rop», som ringarna höllo i tornet, särskilt vid ottesångstjänsten. 1822 uppställde tornföreståndaren en av kyrkorådet gillad ordning för böter för försummade ringningar.

Det är ovan nämnt, att ringarna, vars antal under tiderna varierade liksom deras arbete, ansågos stå utom kyrkans ordinarie stat. Att antaga eller avskeda en ringare var en lätt sak, som utövades av kyrkvårdarna eller föreståndaren i tornet. Blev en ringare av ålder eller eljes obrukbar — t. o. m. om skadan skett i tornet — blev han förvisad till fattigförsörjningen.

Någon befordran i kyrkans tjänst eller understöd för sin änka kunde en ringare, till skillnad från övriga kyrkobetjänte, icke hoppas på. Det var också synnerligen svårt att skaffa folk till denna syssla, och man fick intet tillfälle att gallra. Det underhåll, som gavs dem enligt ovan angivna anslag, var så litet, att det beräknades till allenast tre halvören per gång och person.¹ Under kristiden vid 1700-talets början blev det också nödvändigt dels att befria dem från kontribution, dels att göra ett extra anslag av allmänna medel. Överståthållaren beviljade 1717 samtliga ringare i Stockholm 247 daler 16 sk. kmt som en ersättning för änkedrottningens likringning utöver den kyrkorna redan bestått. Av detta anslag fingo Jakobs ringare 149:16 och Johannes 24 daler.² Först 1755 beviljar kyrkorådet en ökning av 6 daler på deras fasta lön. 1762 följer en lika stor ökning. De voro numera tidvis ända till 18 st. i Jakobs torn. 1775 är den sammanlagda posten för ringerskorna, som det heter, 1,056 daler, men då ingår däri ersättning för klockställning och orgeltrampning samt för skyldigheten att hålla ister och olja, vilket kyrkan förut bestått. I Johannes höjdes lönen för varje ringerska 1761 till 24 daler kmt årligen. De voro fortfarande 4. Några förhöjningar bestodos ytterligare under den tid riksgäldsmyntet var i bruk. Enligt 1804 års omreglering till bankomynt betydde detta, att ringarna som nu voro 14 stycken i Jakob och alltjämt 4 i Johannes, kvartalsvis erhöilo 1 rd. vardera.

1818 hade Johannes fått 6 ringerskor, som mot 32 sk. vardera åtagit sig renhållning av kyrkogården. 1830 uppgivas ringarelönerna vara kvartalsvis 1:32 i Jakob och 1:16 i Johannes. Detta befanns likväl vida understiga avlöningen i andra församlingar, varför den också 1836 höjdes till 12 rd. årligen för Jakobs ringare. I Johannes blev den först 1841 ökad till 8 rd. plus 1:16 extra för snöskottning. 1857

¹ Just. koll. prot. 1714 ²⁰/₄ Rå. A.

² Just. koll. prot. 1717 ¹⁹/₃ Rå. A.

höjde sockenstämman lönen för var ringare till 26: 32 rd. utom städselpengar. 1867 blev lönen 50 rd.

Ringarepersonalen fungerade också som eldsläckningsmanskap. På vissa dagar skulle ringarna bära vatten till kyrkans spruta, och vid utbrytande eldsvåda hade de att omedelbart inställa sig under kyrkvärdarnas befäl.

Samtliga deras skyldigheter sammanfattades 1846 i en instruktion för Johannes ringare av direktör Godlund, som utan någon officiell ställning i församlingen den tiden gick kyrkorådet tillhanda i olika slags ärenden.¹

Ringaresysslan mötte, liksom orgeltramparens, sitt slutliga öde och betvingare i elektriciteten. Så länge den odelade församlingen bestod, ringdes dock ännu klockorna i båda dess kyrkor för hand.

Genom den kungl. förordningen 1732 $\frac{8}{5}$ ålades församlingarna att hålla tornväktare. Delvis skulle dock staden bidra till underhållet. Från början ansågs icke, att alla kyrktorn behövde hållas med väktare — S. Jakob och S. Olof till exempel, lågo så pass lågt, att nyttan ansågs ringa, nära S. Jakob hade man ju dessutom Brunkebergs vårdtorn. Tack vare luckan i kyrkorådsprotokollen på 1730-talet veta vi icke något om överläggningarna i denna fråga, men en uppgift ges, att församlingen lovat att löna en väktare i Johannes.² Församlingen hade likväl gått förordningen i förväg, ty redan från 1712 finns en tornväktare anställd i S. Jakob. Han var likväl antagen såsom klockställare och uppsyningsman över ringarna, »efter Pihlen därtill varit oduglig», d. v. s. icke i någon ny egenskap. Hans ställning motsvarar helt den ovannämnda tjänstens och han uppbär samma lön.³ Benämningen övergår emellertid till tornväktare. Tiden närmast efter branden 1723 måste ha varit särdeles betungande för denne tornväktare — han skulle då, innan urverket kommit i skick igen, med hammare slå alla dagens timmar från kl. 4 på morgonen till kl. 10 om aftonen (något kortare tid om vintern), att församlingen måtte veta vad tiden lider. 1728 beslöt man göra 4 gluggar i brädtaket, så att väktaren skulle kunna se åt alla sidor — detta för att öppna möjligheter för honom att uppfylla en brandvaks uppgifter. Samtidigt försågs han med lur att blåsa in timmarna i stället för hammarslagen.⁴ På detta sätt övergick han till den egentliga tornväktartypen, sådan brand- och politikommissionen sökte genomföra den i alla Stockholms kyrktorn, och sådan som äldre människor i våra dagar ännu kunna minnas honom från sin barndom.⁵ Man planerade t. o. m. tvenne tornväktare på staten, om man blott finge hjälp ur stadens

¹ Ordningen bilaga till k. råds prot. 1846 $\frac{12}{1}$.

² Kons. akter 1733 f. 25, Brand- och pol. komm. prot. 1740 $\frac{26}{6}$. För brandvakten var tidigare sörjt genom patrullerande nattvakt.

³ Han uppbär 150 daler kmt, motsvarande klockställarens lön utom arvudet för klämtning, som var 25 daler.

⁴ Dess ljud befanns emellertid 1795 vara så obehagligt för församlingens öron, att den måste ersättas med en s. k. »nyblåsare».

⁵ Se not 1 å följ. sida.

kassa. Emellertid synes detta icke ha blivit utverkat. Efter påminnelser från kommissionen fattades ett beslut år 1730 att trots kyrkokassans efter reparationen dåliga ställning antaga ännu en väktare att vid midnatt avlösa den andre — »på thet man ingen treska skulle synas vilja visa», men kort därefter finner kyrkorådet, att S. Jakob liksom S. Klara borde anhålla att få slippa tornväktarhållet, då Brunkebergstornet här kunde göra samma nytta. I stället kunde S. Olof förena sig med S. Johannes om en väktare på senare stället. Att dessa synpunkter accepterades av kommissionen och påverkade den kungl. förordningen har ovan framgått. Den tillämnade Johannesväktaren har emellertid på grund av det trånga utrymmet i klockstapeln aldrig blivit anställd. Däremot kvarstod den gamla väktaren i S. Jakob, som alltjämt bibehöll även sin tillsyn över ringarfolket. 1750 uppbar han 250 daler i lön utom ersättning för ister, olja och läder för klockorna, vilket då var hans uppgift att besörja. Först 1770 blev en andra tornväktare anställd. Brand- och politikommissionen genomförde detta år ett nytt brandsignalsystem med flaggor av flere färger att brukas om dagen samt lyktor nattetid att uthängas åt det håll, där elden var lös.² Eftersom tornbyggnaden i S. Jakob ej tillät eldrums inrättande, som skett i S. Klara, skulle i stället bestås en pälsrock och en luden mössa som ständigt inventarium där. År 1775 upptages för tornväktarna ett anslag å staten av 600 daler. Denna lön måste emellertid de två ordinarie väktarna snart dela med en extra enligt ackord, till dess att även den tredje 1784 antogs som ordinare, även han med 300 dalers lön. Tornväktarna hade dessutom rätt till samma förmåner som de andra kyrkobetjante vid likbärning, håvgång, uthyrning av stolar i kyrkan etc. 1790 hade en av tornväktarna tillsynen över stora ljuskronan och rätt till de överblivna ljusen där. Också gaturenhållningen kring kyrkan och prästhusen besörjdes mot särskilt arvode av en tornväktare, omväxlande med dödgravaren eller kyrkvaktaren (jfr ovan). 1794 reglerades tornväktarlönen till 22 rd. 10 sk. 8 runstycken riksgälds för vardera. 1798 erhöilo de till delning en gratifikation av 22 rd. ur brandförsäkringskontorets kassa. Detta var blott ett tillfälligt bidrag, men genom kungl. förordningen angående Stockholms tornväktare 1800 $\frac{10}{9}$ övertogs tornväktarnas avlöning delvis av brandvaktskassan. S. Jakobs väktare fingo därur 16 rd. 32 sk. riksgälds var och en. I samma förordning föreskrevs, att tornväktare skulle prövas av politikollegium och antagas av kyrkoföreståndarne. Bruket hade hittills i S. Jakob varit, att kyrkvårdarne anställde

¹ I LUNDIN och STRINDBERG, Gamla Stockholm, berättas s. 123, att ända till »senaste åren» (boken utkom 1882) rop ersatt tutningarna i S. Jakobs torn. Låten återges sålunda:

dem. Vidare påbjödos vissa klämtslag för eldsvåda inom vissa av stadens trakter, förutom de gamla signalerna, regelbunden avlösning samt dödsstraff för den, som vållade eldskada i tornet m. m. Den som där rökte tobak eller eljes blottade eld, utan att åstadkomma skada, slapp undan med spö.¹ Vid den flere gånger omtalade regleringen av kyrkobetjäntes avlöningar till bankomynt 1804 erhöles de tre tornväktarna 12 rd. 24 sk. banko var. Den äldste tornväktaren, som fortfarande skötte uret, fick för detta särskilt 8 rd.

År 1807 åtog sig slutligen genom Herrar ethundrade mäns beslut brandförsäkringskontoret att avlöna en stab av 18 tornväktare i Stockholm, bl. a. två stycken i S. Jakobs kyrka, med 50 rd. årligen vardera, med villkor att brandförsäkringskontoret ägde till- och avsätta dem på kyrkorådets förslag. Brandförsäkringskontoret bestod dem även de klädespersedlar, som redan tidigare ingått i deras förmåner, utökade med ett par ludna stövlar. Beklädnaden fick förnyas vart sjätte år. En ringklocka skulle ock sättas i tornet med sträng ned till marken, för att brandvaksrotmästarna vid passerande skulle kunna förvissa sig om att vakten i tornet befann sig på sin post. På kyrkorådets föreställningar upptog brandförsäkringskontoret även den tredje väktaren på sin stat, 1812 beviljades ännu en fjärde och 1826 blevo de sex. 1837 förordnades om pension för tornväktare.

Nu voro tornväktarna alltså helt avskrivna från kyrkostaten. Kyrkorådets befattning med dem blev härefter rekryteringen och — varningarna.

Tornet var alltid kyrkans oroliga hörn. Klagomål över ringarna skymta litet då och då — än ha de ringt samman med vanliga klämtslag, än ha de glömt öppna luckorna, än ha de alldeles uteblivit eller sprungit omkring i församlingen och tigt allmosor.² Men de värsta skildringarna från levernet i tornet möta först, sedan folket däruppe fått ett nytt inslag i brandvakspersonalen. Räfsterna med vanartiga tornväktare återkomma som en refräng i kyrkorådsprotokollen; trätor, slagsmål och försummelse lämna de övervägande intrycken i tornväktarämbetets historia. Likväl var ju deras post en mycket ansvarsfull. Det förhåller sig väl här, liksom för övrigt beträffande alla kyrkans ämbeten och tjänster, att den trogna pliktuppfyllelsen lämnat färre spår efter sig i dokumenterna än slarvet och förseelserna.³ Premier förekommo dock någon gång för visad vaksamhet, liksom personliga diskretioner ur kyrkkassan för den, som förhållit sig väl.

Som en uppmuntran till större ambition beslöt brandförsäkringsdirektionen år 1825

¹ Förnyad tornväktarförordning för Stockholm 1810 $\frac{10}{9}$.

² 1723 vill kyrkorådet icke bevilja dem sista kvartalets lön, som de bett om, då de alltid varit »et förtreteligt folk».

³ Ett exempel kan ges från 1824, då en tornväktare medelst en klocksträng trakterat en ringare, så att denne, som var drucken, till svar rivit väktaren i ansiktet med biträde av sin mor, som var ringerska samt även hon »efter gammal vana väl plägad». 1834 hade tornväktarna slagit sönder roparen, då den begagnats som tillhygge.

öka lönen till 60 rd. samt utlova ett ytterligare belopp av 30 rd. för varje väktare, som vid vart kvartals utfående kunde med bevis från poliskammaren styrka, att han utan anmärkning förrättat kvartalets tjänst. 1842 kunde också kyrkorådet vitsorda alla sex för ordning och nykterhet.

Tornväktarpersonalen bestod av de mest olikartade element. Skomakare, skräddare, snickare, gardister, murare, trädgårdsmästare, sprutlagare, kakelugnsmakare och operarbetare möttes här i tornet i samma syssla. Det var icke lätt att få folk till denna befattning, och urvalet blev därefter. Tjänstgöringen inverkade naturligtvis betydligt störande på det vanliga yrket, som icke kunde ersättas av tornväktarunderhållet. Tjänstgöringen i S. Jakob räckte ett helt dygn i sträck, därefter var man ledig så många dygn, som övriga väktare funnos.

Tidvis var morgon- och aftonbönsringningen överlåten åt tornväktaren, som ju ändå befann sig i tornet. En av kyrkobetjänterna, vanligen en tornväktare, blev av kyrkorådet utsedd till tornföreståndare och uppehåll som sådan den gamla befattningen med tillsyn över alla i tornet tjänstgörande samt uppbar och fördelade deras begravningsportler m. m. Han uppbar dubbel ringarelön.

1877 kunde brandförsäkringskontoret meddela kyrkorådet, att brandväsendet numera vore så ordnat, att någon klämtning i kyrktornen icke vidare behövde förekomma, varför tornväktartjänsten fr. o. m. 1 oktober samma år förklarades upphöra.

Förutom ovan beskrivna befattningar i kyrkans tjänst ha även andra förekommit på dess stat. Kyrkskrivare-, notarie- och kassörstjänsterna ha närmast anslutit sig till kyrkorådet och kyrkvärdarna och ha i sammanhang med dessa blivit omnämnda.¹

Tidvis hade kyrkan sina vissa hantverkare, särskilt snickare, smed och glasmästare, som enligt ackord utförde behövliga arbeten. Avtal med renhållningsentreprenörer avlöste kyrkobetjäningens forna gaturenhållning och snöskottning; likaså ha kontrakt ingåtts om sotning i kyrkans hus, urverkets skötsel o. s. v. Slutligen ha på senare tider extra kyrkobetjante blivit anställda att biträda kyrkvaktaren med tjänsten i kyrkan, sedan de betjante, som förut haft denna uppgift, framför allt dödgrävare och orgeltrampare, icke längre finnas i församlingen.

¹ Här kan tilläggas, att särskilda instruktioner för kyrkskrivaren av kyrkorådet utfärdats 1808 ¹⁶/₅ och 1821 ⁸/₅.

KAP. V.

Skolväsen.¹

Undervisningen, som på den katolska tiden varit i det närmaste beroende av kyrkan, fortfor att stå i dess hägn ännu långt efter reformationen. Den tillstymmelse till folkundervisning, som fanns, var helt förbunden med kyrkan — dess föremål var främst kristendomskunskapen och vägen att nå skriften, innanläsningen. Ansvaret för folkets kristendomskunskap låg hos prästerstapet, som hade att meddela den i predikningar och pröva den i förhör. Den sekundära undervisningen åter bedrevs visserligen i särskilda skolinrättningar, men deras styrelse och förvaltning låg till övervägande delen hos kyrkliga myndigheter och den kyrkliga församlingen.² Först mycket sent, in i våra dagar, är det skolorna bli profana och lösgöras från kyrklig gemenskap. Det är då helt naturligt om i en församlingshistoria skolan utgör ett ofrånkomligt kapitel.

Stockholms äldsta skola, Trivialskolans, stammade från katolsk tid, men de första protestantiska skolorna, upphoven till de senare läroverken, tillkommo icke förrän efter 1600-talets mitt,³ tillskyndade genom 1649 års skolordning och framgångna var ur sin församling såsom dess kyrkskola. I Stockholm har man fått nöja sig med stadens skola, intill det skede, då folkmängdens tillväxt på malmarna skapar de olika församlingarna där. Ordandet av Stockholms skolväsen, som sålunda har sin utgångspunkt i församlingsbildningarna och 1649 års skolordning, blev dock icke fullbordat på en gång. Under hela senare hälften av 1600-talet, delvis längre, var det ännu icke stabiliserat, trots flera föreskrifter och åtgärder.

Högsta överhuvud över skolorna, liksom över kyrkorna, var K. M:t, som genom stadgar och förordningar samt anvisande av kronomedel sörjde för skolväsendets

¹ För S. Jakobs kyrkoskolas historia i dess yttre drag, särskilt beträffande dess olika lokaler, hänvisas till LINDBLOM, *Från Jakobs kyrkoskola till Vasa läroverk*, inbjudningsskrift 1927. En annan återblick på samma skola finnes i Kort berättelse etc., också den i anledning av ny skollokals invigning 1817, (av kyrkoherde Hedrén enl. Bygdén. LINDBLOM anser, s. 43, att den är av rektor Graak) samt i LUNDIN och STRINDBERG, *Gamla Stockholm*, s. 327 ff. Slutligen ingår även skolan som ett kapitel i WITTING, *S. Jakobs minne*.

² Stockholms skolor voro i början rena fattigskolor och kunna nästan räknas in under folkundervisningen. Planer på allmänt skoltvång voro t. o. m. uppe på 1690-talet. Se kons. prot. 1691 ⁵/₁₀.

³ Årtalen för de olika stockholmsskolornas tillkomst, se LINDBLOM, a. a., s. 5. En skola för Norrmalm var emellertid tilltänkt redan i utkastet till Norrmalms stadsprivilegier 1624 § 37. (Tr. WITTING, bil. 6.) Den skolan var främst planerad för undervisning i räknekonsten, köphandeln och det borgerliga levernet.

9. *Sveriges kyrkor. Stockholm IV.*

dets behov.¹ Genom denna kronostat för Stockholms barnskolor bli dessa på sätt och vis från början statliga. Överinseendet över Stockholms skolväsen låg eljes hos dess stiftsherre, ärkebiskopen. Han företrädde emellertid på platsen av preses i konsistorium.² Den ecklesiastika myndigheten över skolorna var emellertid liksom när det gäller kyrkorna icke den enda. När ärkebiskopen tillskrev preses, att han borde ha va inspektion över skolorna och gymnasium här i staden,³ svarades från konsistoriet, att man intet högre önskade än att foga sig efter hans begäran och hjälpa skolväsendet på benen, men att man ännu icke visste om stadens magistrat, vilken dock icke kunde förbigås, vore villig att lämna sitt bistånd, som syntes outhärligt.⁴ »Att man förtiger den rättighet som stadsens förmän synes i denna handeln äga, så hörer till dheer nye barnascholornass uprättande tompter, huuss och peningar till hussens uppbyggandhe, till alle scholorna någon inkompst, för uthan dee som cronan gifuer.» Det var framför allt på det praktiska och ekonomiska området man sökte stadsmyndigheternas samverkan.⁵ Borgerskapet måste ju också tillhållas att sätta sina barn i skolan samt bidra till dess uppehälle, och allt sådant kunde icke ske »aff blåtta ministerij (prästerskapets) myndigheet». Man förhandlade med magistraten angående ordnandet av stadens ecklesiastika förhållanden i allmänhet, och däribland även om skolväsendet, om den skolordning eller skoleskrå, som borde utfärdas, huru platser och hus skulle förordnas till de barnaskolor, som efter K. M:ts förordning skola uppställas på malmarna etc.⁶ Sålunda kom ansvaret och tillsynen att fördelas mellan den ecklesiastika myndigheten — konsistorium — och stadens magistrat, där framför allt justitiekollegium borde ha en »fligtigh och tillbörligh inspection» över skolan.⁷ Ur dessa båda myndigheter framgingo de s. k. »inspectores scholarum», som utgjordes av pastor primarius och justitieborgmästaren.⁸ Allra närmaste uppsikt över skolan ålåg församlingens kyrkoherde. Skolstyrelsen utövades, kan man säga, efter två

¹ S. Klara skola erhöll 1649 $\frac{28}{6}$ k. privilegium., tr. i STRIDSBERG, Inbjudningsskrift till N. Latnläroverkets invigning 1880. För S. Jakobs skola har dylikt icke kunnat återfinnas, ehuru man anhållit därom i odat. supplik, Acta Eccl. R. A. Troligtvis blev något priv. för S. Jakobs skola icke utfärdat — det återopas aldrig, vilket man däremot länge gör med S. Klaras.

² Jfr Pastor primarius instruktion 1666 $\frac{16}{12}$, R. R.

³ Kons. prot. 1650 $\frac{20}{11}$ och $\frac{27}{11}$. Stockholms gymnasium inrättades 1640 och förenades med Trivialskolan, men flyttades 1668 till Gävle. I stället stiftades ett kollegium i S. Klara, som emellertid upphörde 1693. Sedan hade Stockholm intet gymnasium förrän 1820. VESSBERG, Stockholmska skolförhållanden 1684, Pedagogisk Tidskr. 1916.

⁴ Kons. prot. 1650 $\frac{5}{12}$.

⁵ Konsistoriet gör visserligen hänvändelse i åtskilliga skolärenden. Men man anser, att det i allmänhet är fäfangt tala med dem (borgmästare och råd), ty de gravera en mer än göra till saken. De vilja intet mer veta av än bara huset och vara tillstädes i skolan, när ungdomen examineras. Kons. prot. 1657 $\frac{4}{5}$.

⁶ Kons. prot. 1651 $\frac{23}{7}$, $\frac{17}{9}$, 1652 $\frac{14}{27}$, $\frac{30}{1}$, $\frac{18}{2}$ 1656 jan. o. s. v.

⁷ Ensk. prot. 1677 $\frac{18}{5}$ Rå. A.

⁸ Instruktioner 1650 $\frac{22}{5}$, 1666 $\frac{16}{12}$, 1668 $\frac{16}{12}$ och 1674 $\frac{4}{8}$.

linjer: en som befattade sig med läraretillsättningar, avlöning, undervisning, disciplin o. d.; den gick till de ekklesiastika myndigheterna;¹ den andra rörde främst skolbyggnad och dess underhåll och företräddes av stadsmyndigheterna. På båda hållen finna vi församlingen verksam, ehuru utvecklingen alltmer går i den riktningen, att det blir på det senare området den har sin egentliga befogenhet.

Under hela 1600-talet voro emellertid, som ovan sagts, alla dessa förhållanden ännu oklara samt föranledde ofta tvister och bråk. Frågan gällde om och i vilken utsträckning makten på olika områden inom skolväsendet låg hos de ekklesiastika myndigheterna, hos de borgerliga eller hos församlingen själv, företrädd av kyrkoherde eller kyrkoråd. I S. Jakobs församling ges ett exempel på en principiell motsättning mellan kyrkoherde och magistrat i skolgårdsfrågan. S. Jakobs församling hade icke, trots påminnelser,² under de första 15 åren av sin tillvaro haft råd att sätta upp skola.³ Byggnadsskulden tyngde ännu jämte »många andra expenser». Sedan S. Klara skola bildats 1649, anlätades den sannolikt av barn även från S. Jakob,⁴ och privatundervisning bedrevs av »dreffueprester och raballer», som uppehöll sig i staden utan tjänst.⁵ Ännu tio år senare, när S. Jakob grundade sin egen skola under kyrkoherde Skogs egid, voro inkomsterna svaga och otillräckliga och kunde ej giva nödig stadga åt skolväsendet.⁶ Kyrkokassan hade nämligen att svara för lokal,⁷ som skulle rymma både skola och skolmästarbostad, vilken möjligen från början var ett och detsamma.⁸ Till hyran begagnades delvis tertialen av de skolpengar, som föllo i församlingen. Un-

¹ Kurserna för Stockholms barnskolor — enligt den 3-klassiga typen, se Gustav II Adolfs skolförslag 1620 $\frac{11}{3}$ — fastställdes av kons. 1655 $\frac{5}{11}$. De gillades emellertid 1656 jan. av justitieborgmästaren vid hans närvaro i konsistorium. Lönespannmålen fördelades mellan Trivialskolans och malmskolornas lärare av Upsala-konsistoriet — se Stockholms kons. akter 1675.

² Kons. prot. 1652 $\frac{5}{6}$, $\frac{28}{7}$ och 1657 $\frac{15}{5}$. Årkebiskopen ansåg dock ännu 1657 särskild skola på Östermalm onödig.

³ I den stat, som kronan anslog till skolväsendet 1649 $\frac{7}{8}$ upptages väl en pedagog i S. Jakob, (BJÖRLING, s. 149), men detta synes ha varit grundat mer på en planerad ordning än på något faktiskt förhållande, vilket framgår av de ovannämnda påminnelserna i konsistorium. Möjligen har någon anstalt blivit vidtagen, men aldrig vunnit stadga; härpå kan uttrycket »fortsättande» tyda i kons. prot. 1652 $\frac{28}{7}$.

⁴ Jfr LINDBLOM, s. 5.

⁵ 1653 var bl. a. en privat skola i gång vid Brunkeberg, se kons. prot. $\frac{28}{3}$.

⁶ WITTING, s. 141. I S. Jakobs räkenskaper 1659 finnas utgifter för skolan, bl. a. till hyra för lokal samt till banker och räknetavla.

⁷ Den särskilda fond, som likaledes bildades av insamlade skolbyggnadsmedel, upptogs i kyrkräkenskaperna, liksom utgifterna för bygget.

⁸ Åtminstone tidvis ha tre lärare bott i samma lokal. Jfr LINDBLOM, s. 8—11. Det hette visserligen i prästerskapets privilegier 1650, liksom tidigare antytts i skolordningarna 1571 och 1620, att städerna skulle förse både präster och skolmästare med publika hus och gårdar, vilka församlingen sedan var förpliktad underhålla med laga byggning. Detta tolkades faktiskt så, att det blev församlingens sak. Magistraten försträckte väl pengar till S. Jakobs första skolgårdsinköp 1680, men bekostade det icke. Se LINDBLOM, s. 23—24. Jfr även kons. prot. 1651 $\frac{17}{9}$.

der de första decennierna hyrde man lokal på olika håll, men 1680 inköptes egen gård. Förhandlingarna härom fördes av magistraten, som tyckes stått i samförstånd med åtminstone en del av församlingen, men däremot icke med dess kyrkoherde. 1679 voro fjorton församlingsbor uppkallade i magistraten,¹ som redan besiktigat och gillat en tomt belägen vid Lilla Trädgårdsgatan och sträckande sig ned till sjön.² Det hade med tanke på renhållning m. m. ansetts vara lämpligt med en sjötomt, helst någon hyra kunde fås av de spannmålsbodan, som voro byggda ut på vattnet.³ Det gällde nu blott att finansiera saken.

Församlingsborna upplyste, att kyrkoherde Pontinus redan för tio år sedan haft i förråd inemot 1800 daler kmt »af scholepeningarne som colligerade voro». Om dessa medel icke skulle förslå nu, menade man, att ingen i församlingen skulle undandraga sig att kontribuera. Meningen var således att grunda skolan på frivilliga bidrag, föregångare i lösare form till senare skolbyggnadsavgifter, beviljade av den organiserade församlingsmenigheten. Församlingsborna antydde emellertid också, att varken kyrkvärdarna eller någon annan kunde få besked om de pengar kyrkoherden hade i förvar — här skymtar schismen, som det närmast synes, mellan kyrkoherden och viss del av församlingen samt dess kyrkovärdar. Bakom denna låg emellertid den principstrid som under hela 1670-talet förts mellan kyrkoherden och magistraten.⁴ Magistraten ingick till överståthållaren med begäran, att kyrkoherden måtte tillhållas utlämna pengarna.⁵ Pontinus hade nämligen på anfordran svarat, att han ville veta »under hvars commando han i detta måhlet egentligen hörer». Magistraten förklarade sig efter ämbetets plikt och stadens privilegier ha rätten att draga omsorg om kyrkas och skolas byggnad och betonade slutligen, att hela skolverket hade förnämligast avseende på borgerskapet.

Något principiellt avgörande kom icke nu till stånd, annat än så tillvida som magistratens skolgårdsplan genomdrevs och köpet blev avslutat.⁶ Motståndet synes emellertid ha varit segt, ty magistraten blev tvungen att försträcka de medel, som ännu »förhållas».⁷ Mot slutet av år 1681 hade Pontinus överlämnat de samlade pengarna

¹ Ensk. prot. ⁵/₆. Rå. A.

² Nuv. Kungsträdgårdsgatan. Nybroviken gick in över Berzelii park. Se tomtplan i LINDBLOMS arbete, s. 16.

³ Konzept till skrivelse till överståth. 1679 ¹¹/₇. Handl. rör. Stockholm vol. 51. R. A. Andra förslag hade gällt platsen invid Brunkebergs vårdtorn, gränden mellan kungl. stallet och greve Lillies hus, kyrkogården, Packartorget eller kungl. rustkammaren.

⁴ Jfr kap. III.

⁵ Se ovan not. 3, konc. till skr. till överståth. 1679 ¹¹/₇.

⁶ Man hade gått till ärkebiskopen, som emellertid tillskrev konsistoriet i Stockholm, att som tvisten uppstått där, borde den där slitas. Kons. prot. 1679 ¹⁰/₁₁. Något avgörande i konsistoriet har förf. emellertid icke funnit.

⁷ Civ. prot. 1680 ¹⁰/₇ Rå. A. Gårdsköpet rönt motstånd även från ståndspersoner, som fruktade skolans grannskap. Detaljerad beskrivning av köpet i LINDBLOMS arbete, s. 18—24. Slutsumman för gårdens inköp enligt LINDBLOM 4,459: 8 daler kmt plus reparationskostnaden 2,379: 03.

till ett par kronoämbetsmän bland kyrkans föreståndare med uttalandet, att han nu ville vara från allt vidare tilltal befriad och icke längre hava med »sådant sqwalp» att göra.¹ I 1682 års räkenskap upptagas de slutligen såsom en uppbörd av 2,633 daler kmt, kvitterad av rådman Hörner, magistratens inspektor i församlingen, och kyrkovärdarna. Trots den ofördelaktiga dager, som i denna affär faller över Pontinus, vågar man icke bestrida Wittings påståenden om hans intresse för skolan — medel funnos ju dock redan insamlade och åtgärder för skolgårdsköp voro igångsatta med kyrkorådets medverkan.² Det bör erinras, att i den andra församling, som stod under Pontinus inspektion, Ladugårdslandets, en skola inrättades under hans tid,³ liksom att han i övriga organisationsfrågor inom församlingen varit synnerligen verksam. När man på 1690-talet i kyrkorådet frågar sig vem som på Pontinus tid egentligen haft disposition över skolan, svarar kammarrådet Snack, som länge varit vid kyrkan, att pastor loci och justitieborgmästaren haft omvårdnaden om skolan, vilket borgmästaren Austrell bejakade.⁴

Förutom bekymret om lokal för skolan ålåg församlingen att till stor del avlöna dess lärare. Dessa voro tre, en för var klass: pedagog eller skolmästare⁵ och två kollegor eller hörare, varav den ene var skolans apologist eller räknelärare.⁶ Deras kronoavlönning var bestämd genom kungl. brev 1649 $\frac{7}{8}$ och 1652 $\frac{24}{12}$, där viss spannmålslön tillförsäkrades skolmästaren. Kollegorna däremot löndes ännu blott genom avgifter, som uppbyros i församlingen. Dessa inkomster kunna icke till sina belopp kontrolleras, då de icke bokföras i kyrkans räkenskaper. Men de summor, som förutom den fria bostaden utgjorde lärarelöner, tyckas från början ha varit knappa nog.

1679 uppges skolmästaren Erich Næsinius njutit så ringa underhåll under de sju år han förestått S. Jakobs skola, att han med största svårighet uppehållit sig och sin familj.⁷ 1681 stärktes hans inkomster med den tertial av skolpengarna, som förut

WITTING anför, s. 142, resp. 5,500 daler kmt och inemot 3,000. Magistraten beordrade rådman Hörner att upptaga lån av 2,300 daler för ändamålet samt lovade hålla honom skadelös. Civ. prot. 1680 $\frac{10}{7}$ Rå. A.

¹ Civ. prot. 1681 $\frac{21}{12}$ Rå. A. En påtänkt stämning till kämnärsrätten synes ej ha behövts.

² WITTING, s. 141 ff. I Kort berättelse etc. samma uppfattning.

³ Superintendenten var inspektor för den 1 maj 1672 inrättade skolan. 1667 fick Pontinus uppdraget att tillsammans med holmpredikanterna göra förslag till ordnande av skolväsendet i amiralitetsförsamlingen. Amir. prot. $\frac{11}{4}$.

⁴ K. råds prot. 1693 $\frac{17}{11}$.

⁵ Kallas också rektor, trots konsistoriets förbud mot denna titel 1655 $\frac{5}{11}$, eller moderator.

⁶ Vid ett tillfälle hade kantorn förordnats till apologist, men naturligt nog kunde han ej »komma ut» därmed. K. råds. prot. 1746 $\frac{7}{12}$ och 1751 $\frac{12}{1}$. Det framhålles vid diskussionen med anledning härav, att vid kyrkoskolorna i Stockholm böra barnen förnämligast undervisas i »de stycker, som i gemen ärfordras uti ett bürgerligt leverne», varvid räkne- och skrivekonsten vore det näst kristendom viktigaste.

⁷ Kons. skr. till ärk. bisk. 1679 $\frac{6}{8}$ U L A, E V 174. N. hade dessutom »uthi kyrckian medh predikande upvachtat».

gått till hyra.¹ Infordrade upplysningar från skolmästaren år 1684 visa, att denne i S. Jakobs skola — enligt 1652 års stat — åtnjöt 20 tunnor årligen av kronan, men på 10 år fått endast 16. Kollegorna hade då 90 daler kmt årligen av kyrkan.² Det är under denna tid, Claranders rektorat, som skolan alltmera börjat förfalla och råkat i »ondt rychte och dherföre kommit af sig, så att dhe förnähmare och bättre bemedlade af borgerskapet hafva skydt för at sättia sina söner dijt, och fördenskuil häldre hållit egna byscholor: hafvandes ordinarie scholan mehrendels bestådt af dhe fattigare barn, som intet hafva haft råd at underhålla egna præceptorer».³

Detta usla tillstånd i S. Jakobs skola bidrager emellertid i sin mån till de åtgärder för en förbättrad skolekonomi, som förbereddes under 1680-talet och resulterade i K. M:ts augmentstat av 1690 $2\frac{1}{11}$.⁴ De båda myndigheter, som hade tillsynen över skolorna, konsistorium och magistraten, anställde år 1690 en besiktning över stadens skolväsen och funno bristerna däruti främst bero på att varken »docentes eller discentes» hade något tillräckligt underhåll.⁵ Dock kunde man ej neka, att docentes själva till stor del vållat skolornas fördärv — somliga hade varken förstånd eller flit att informera, »dem man och effter handen afsättia måste». Som särskilt avskräckande exempel framdrages S. Jakobs skola, som är »så aldeles af sig kommen, att deruthinnan icke er funnen een enda gässe.»⁶ — Så länge Clarander vore rektor där, ville ingen sätta dit sina barn »för hans förargelige lefverne och det hårda traacterande som han på ungdomen skall föröfva». Konsistorium och magistraten ha också redan beslutat hans avsättning, men rekommendera honom till ärkebiskopen till någon annan lägenhet — för hans miserabla tillstånds skull. Bidragande orsak till skolornas dåliga ekonomi var även den inskränkning som gjorts i de stora begravningsprocesserna⁷ samt för S. Jakob särskilt 1686 års stora eldsvåda, som delvis skingrat och utarmat församlingsborna.⁸

Vid en undersökning, verkställd av kanslikollegium 1690, upplyses, att skolmästaren i S. Jakob hittills njutit 20 tunnor spannmål på staten — samma uppgift som ovan — men att båda kollegorna haft inkomster blott av kollekter och likprocesser, den ene 25 och den andre 20 tunnor.⁹ Till S. Jakobs pedagogi hörde nu också en kan-

¹ Kons. prot. 1681 $\frac{9}{2}$.

² Skolmästarens uppgifter 1684 i Vessbergs ägo. Se VESSBERG, a. a., s. 352.

³ Kons. till ärk. bisk. 1700 $\frac{14}{8}$ U L A, E V 174. Enl. skolmästarens uppgift 1684, där elevernas målsmän upptagas, synes påståendet om S. Jakob som en fattigskola bevisat.

⁴ Jfr. k. brev till statskontoret 1690 $\frac{2}{1}$, tr. i WILSCKMAN I, s. 60.

⁵ Kons. till ärk. bisk. 1690 $\frac{23}{9}$ U L A, E V 174. Redan 1688 voro planer å bane ang. ny skolstat, se kons. prot. 1688 $\frac{5}{3}$.

⁶ Jfr. kons. prot. 1690 $\frac{20}{8}$. Elevantalet hade 1684 varit 38.

⁷ Riksdagens beslut 1680 beträffande adeln. K. brev för borgerskapet i denna riktning 1681 $\frac{27}{2}$.

⁸ Se till kons. inkomna berättelser 1690, fol. 134.

⁹ Kanslikoll. uppsats ang. skolbetjäntes underhåll, bil. k. brev 1690 $\frac{12}{6}$ till kam. koll. Handl. rör. skolor. K. A. S. Klaras skolstat går samtidigt till 95 tunnor, S. Maria till 80 o. s. v.

tor, som ävenledes uppehållits av kollekt och likprocesser, 15 tunnor. K. M:t lo-
var emellertid 1690 såsom ett augment både för skolmästare och kollegor visst an-
slag av bibeltryckstunnan till samtliga skolor i riket.¹ Vid regleringen av skolstaten
i Uppland blevo emellertid Stockholms skolor förbigångna. Preses i konsistorium
lyckades emellertid 1691 utverka anslag även för dem, trots uppfattningen att staden
borde sörja för dessa skolor, snarare än staten.² Enligt denna augmentstat fick i S.
Jakobs skola rektor 20 tunnor, collega primus 25, collega secundus 20 och kantor
15.³ Kort därefter, 1693, tillerkänner kyrkorådet skolmästaren s. k. terminations-
pengar, efter vad var och en ville kontribuera, såsom en tillfällig hjälp, emedan skol-
betjante nu ej fingo gå ostiatim »förmedelst Hennes Högst. sahl. Maj:tz dödeliga
frånfälle.»⁴ Man avser troligen, att skolmästaren får detta till fördelning. 1694 om-
talas, att skolmästarens kronolön endast utfallit med 12 tunnor eller 352 daler kop-
parmynts värde. Därför beviljas honom av kyrkorådet påskdagens kollekt, men han
får ej göra någon vana därav.⁵ En liknande tillfällig kollekt beviljar kyrkorådet
1701 $\frac{3}{10}$, men först 1714, då nya stadganden göras angående skolbetjantes avlöning,
blir påskdagskollekten fastslagen för skolmästaren, eftersom så tillgår i andra kyrkor
(Klara, Maria och Katarina.)⁶

Skolan hade emellertid på 1690-talet åter för en tid satts på fötter, och elev-
antalet hade redan inom ett år stigit till nära hundratalet,⁷ vare sig detta berodde på
förbättrad ekonomi eller på skolmästarens, Therullius, driftighet.⁸ Han drev åtmin-
stone med intresse frågan om bättre skollokal, ehuru utan framgång hos kyrkorådet.
Skolans förfall hade möjligen avsvannat intresset hos församlingens förtroendemän.
Under åren 1693—96 uppsköt man under den nyutnämnde kyrkoherdens, Andreas
Lysing, sjukdom åtgärder till hans tillträde, men när han väl kom till sitt pastorat,
blev förhållandet mellan honom och skolmästaren ej det bästa. Frågan gällde skol-
gossarnas kyrkogång.⁹ Oordningar hade förekommit, och kyrkoherden klandrade prä-

¹ Redan i svar på prästerskapets »desiderier» i anledning av Nya kyrkoordningen §§ 2 och 4
utlovas, att dylika medel skola anslås som hjälp åt hörarna samt till skolböcker. R. R. 1686 $\frac{3}{3}$.
Bibeltryckstunnan var en särskild del av kyrkotiondet, ursprungligen anslagen till bibelns
tryckning och alltifrån 1690 använd till skolorna, sedan elementarläroverken, ända fram till
1870-talet.

² Kons. prot. 1690 $\frac{20}{8}$, $\frac{24}{9}$, 1691 $\frac{16}{9}$.

³ BJÖRLING, s. 150—151.

⁴ K. råds prot. 1693 $\frac{17}{11}$.

⁵ K. råds prot. 1694 $\frac{31}{3}$.

⁶ K. råds prot. 1714 $\frac{17}{8}$ och $\frac{27}{8}$. Den brukade, enligt uppgift 1699, stiga till 90—120 daler kmt.

⁷ Enl. matrikel, LINDBLOM, s. 25.

⁸ Ekonomien tyckes ej ha varit så lysande, då Therullius uppger, att han under första året
icke utfått mer än 120 daler kmt av kronolönen och på 8 månader 1 daler i likpengar. Jfr
ang. de svåra ekon. förhållandena på 1690-talet och början av 1700-talet BJÖRLINGS och STRIDS-
BERGS arbeten.

⁹ K. råds prot. 1702 $\frac{19}{6}$ och $\frac{6}{11}$.

ceptorerna, vilka enligt skolordningen 1693 kap. 2 och 5¹ »skola allvarligen hålla disciplinerna till att gå i kyrkan, med aktsamhet och vörndnad höra Guds ord och låta dem alltid, när de kommo ut ur kyrkan, göra redo för det de hört och lärt hafva». Kyrkoherden hade förehållit lärarna, att gossarna borde gå två och två till och från kyrkan, övervakas och antecknas om de voro ostyriga etc. Therullius hade varit en »svår och halsstyf man» och svarat, att han aldrig skulle bry sig om att följa gossarna i kyrkan. En av kollegorna, som också hade »ett hårdt och geenvärdigt sinne» hade sagt, att när rektor gjorde det före, ville han göra det efter. Kyrkoherden hade emellertid då innehållit sina klagomål, »effter i det samma dee gode tjdender kommo, att bem:te Hr Therullius skulle blifva transporterad här ifrå». Hoppet om förbättring sveks dock, ty efterträdaren, Törnbohm, hade i detta fallet »een sådan eenwijsheet och Gud veet hvad inbillningar, att han intet får i sig att härutinnan fullgöra sin plicht». Han följer aldrig disciplinerna i kyrkan, varken i helg eller söcken. Åter utspann sig en liten principvist: borde konsistorium eller kyrkorådet bedöma en dylik fråga? Kyrkoherden avgör resolut, att det såsom en ordningsfråga i Guds hus tillhörde kyrkorådet, särskilt som skolan av församlingen njuter ostiatimpengar och kollekt.² Man resolverar då, att den lärare, som ej på kyrkoherdens förmaning iakttog skolordningen, skulle mista ostiatimpengarna och allt hopp att någonsin njuta någon hjälp av församlingen. Åtskilliga misshälligheter med ömsesidiga beskyllningar föreföllo ännu mellan rektor och kyrkoherde.³ Rektor klagade t. o. m. hos K. M:t över kyrkoherdens egenmäktiga förfarande med kyrkorådet — varemot likväl kyrkorådet gav sin attest. Det framgick, att rektor fruktat bli »en pultron i andra skolors ögon», om han följde gossarna till och från kyrkan. Den tolkningen av kyrkoordningen tyckes sålunda icke ha varit den vanliga. Exemplet säges vara den regim, som Spegel infört i Linköping. Kyrkorådet framhöll, att officerarna ju måste följa sina kompanier i kyrkan, och att avdrag gjordes å deras sold, om de tredskades.

Skolgossarnas uppgift vid den allmänna gudstjänsten var, förutom att inhämta egen uppbyggelse och lärdom, att bidraga till kyrkosången.⁴ Härvid leddes de av kantorn, som bildade en mellanlänk mellan skola och kyrkobetjäning. Han tillsattes i sin dubbelegenskap av skolbetjänt och kyrkobetjänt i förra fallet av inspectores scholarum, i det senare av kyrkorådet. Ingenting hindrade teoretiskt, att man haft en kantor för kyrkan och en för skolan, men faktiskt lagade man alltid att sysslorna

¹ Tr. AKIANDER, Skolverket inom Viborgs och Borgå stift, s. 66 ff.

² Kyrkorådet befattade sig dock icke i allmänhet med ordningsmål annat än rörande kyrkobetjäning.

³ K. råds prot. 1702 ⁶/₁₁, 1703 ¹⁸/₃ och ²²/₄.

⁴ Varje skola skulle försörja sin församling med ordinarie sång. Vid liksång kunde flera skolor brukas, efter råd och lägenhet. För »herrelik» begagnades alltid Trivialskolan och gymnasiet. »Lucia»-sången i hela Stockholm tillkom också de senare, som formerade en kår. Se kons. prot. 1655 ¹²/₁₀.

förenades, därför att endast den sammanlagda inkomsten förslög till levebröd.¹ Liksom de övriga skolbetjante försågs han av församlingen med bostad i skolan eller hyresersättning. Emellertid borde även de andra lärarna efter förmåga hjälpa till med att leda sången. 1697 uppehölls sången av kantor och båda kollegorna, då den ena av de senare likväl måste uteslutas, eftersom kyrkorådet och menige församlingen stördes av »hans obeqvämige röst». Kollektorna blevo honom i och med det samma fräntagna.²

Skollärarna, som voro präster, togos även till hjälp i predikotjänsten.³ Redan den förste skolmästaren hade biträtt med predikande, och senare höra vi talas om att han predikar tredjedagar och apostladagar⁴ eller uppehåller kaplantjänst under vaksans.⁵

Under åren 1714—15 höll kyrkorådet räfst med oordningar, som småningom inritat sig i de avlöningsformer förutom bostad skolbetjante hade av församlingen. Dessa voro: kollekt;⁶ ostiatimgångens avkastning, de s. k. korgångspengarna eller terminationspengarna⁷ och slutligen liksångsinkomsterna.

Vad den egentliga kyrkolönen, kollektorna, först beträffar, blev regeln, att var och en av skolbetjante fick två vardera under året på dagar, som voro från allmänna kollekt fritagna, d. v. s. disponerades av kyrkan själv.⁸ Under kristiden måste man stundom låta dem tagas ut tätt efter varandra, då de bäst behövdes och vederbörande längre fram hoppades få sin lilla spannmålslön. Slutligen fick den skolbetjant, som predikade vid apostladagarnas högmässor, uppbära dagens kollekt. Denna sed, som tycks ha varit allmän, har troligtvis räckt ända till den tidpunkt, då apostladagarna drogos in.⁹

Den urgamla socknegången på landet, varmed skolorna försörjts redan under me-

¹ Se vidare om kantor, kap. IV B.

² K. råds prot. 1700 ¹⁴/₁₀.

³ Lämpligheten av lärarnas prästerliga ställning var dock under diskussion i konsistorium 1691 ⁵/₁₀ och 1698 ⁷/₁₂ m. fl. tillfällen.

⁴ Lysings brev till ärk. bisk. 1712 ⁸/₅ ULA, E V 174, K. råds prot. 1714 ²⁷/₈.

⁵ K. råds prot. 1714 ¹²/₃.

⁶ I S. Klara omsattes den gamla kyrkolönen i kollekt 1706, se STRIDSBERG, s. 66. K. rådet i S. Jakob avslög 1752 ²⁶/₉ skolbetjantes ansökan om utbyte av kollekten mot viss lön.

⁷ Ostiatim = från dörr till dörr. Korgång av koral-sången. I Klara skolas priv. 1649 påbjudes särskilt, att psalmer skola sjungas och icke visor, som brukligt är. Den motsättning mellan ostiatimspengar och termination, som tyckes framgå av k. rådets beslut 1693, se ovan s. 135, beror nog på att man här gör skillnad mellan kontribution med sång — förbjuden under sorgen — och samma slags utbetalning utan någon valuta. Småningom, sedan sången bortfallit, blir också uttrycket termination vanligare.

⁸ K. råds prot. 1714 ⁸/₁₁. När kyrkorådet 1712 ²³/₇ önskade ge en extra kollekt åt skolmästare Dahlman för hans berömliga flit, måste man begära den av »höga Öfverheten». Efterlåtelse av allm. kollektplikt gavs i form av kungl. dispens, se t. ex. för Riddarholmskyrkan 1681 ⁸/₁₀, för Finska förs. 1682 ²⁸/₃, R. R.

⁹ Jfr BJÖRLING, s. 166. Apostladagarna indrogos 1772.

deltiden, hade senare upprepade gånger erkänts i lag och förordningar.¹ Den hade, vad Stockholm angår, sin motsvarighet i den s. k. korgången, som tillhört Trivialskolan, till dess att de andra skolorna på malmarna uppstodo, då vardera av dem inom vederbörande församling övertog rätten.² Ursprungligen hade gossarna varit de egentligen agerande, men småningom upphörde de att alls deltaga, sången indrogs och ostiatimgången blev en slags kommunalutskyld till skolan, erlagd efter råd och lägenhet av alla hushåll i församlingen och uppburen av skolbetjante själva.³ Tiden för denna uppbörd var bestämd till perioden mellan allhelgonadag och jul. Dessa terminations-, korgångs- eller ostiatimmedel fördelades i likhet med liksångspengarna i regel så, att rektor fick en tredjedel, kollegorna delade en och kantor tillsammans med gossarna den tredje.⁴ Sedan sången upphört, hade ju kantor ingenting längre att göra med ostiatimgången, men deltog likväl i avkastningen, icke utan opposition från övriga skolbetjantes sida.⁵ Gossarnas del hade använts till skolexpenser.⁶ Själva fingo de gå omkring på helgdagar — den korta tid de hade övrig från kyrkan — och sjunga parvis i vissa, dem tilldelat hus och mottaga allmosor i låsta sparbössor, vars innehåll av skolmästaren tillvaratogs för att efter kyrkoherdens prövning användas till gossarnas behov.⁷

En av skolans bästa inkomstkällor var liksången.⁸ Det var också vid begravning-

¹ Kyrkoordningen 1571, Gustaf II Adolfs bref 1624 $\frac{7}{4}$ (enl. »Diplomata scholæ trivialis 1778», handskr. i N. latinläroverkets arkiv, tr. i BJÖRLING, bil. 4), Klara skolas priv. 1649, k. brev 1652 $\frac{24}{12}$, skolordning 1693, k. brev 1696 $\frac{23}{13}$, 1699 $\frac{18}{11}$ m. fl. 1649 var sockengången visserligen avskaffad (K. M:t prop. om Consistorium Generale och Skolordningen § 11), men återinföres redan 1652 $\frac{24}{12}$. Den bekräftades slutgiltigt — efter en undersökning av konsistorium på 1730-talet — genom k. brev 1752 $\frac{9}{10}$ och upphörde först i samband med skolstatens löne reglering vid 1800-talets mitt genom k. brev 1851 $\frac{17}{12}$ (BJÖRLING, s. 195) och cirkulär 1858 $\frac{20}{3}$ (STRIDSBERG, s. 75).

² Jfr Klara skolas priv. 1649. Ordning för korgången, se kons. prot. 1663 $\frac{8}{4}$.

³ Det tog sig till sist ut som vanligt tiggeri, enligt vad rektor i Trivialskolan klagar 1761, när han begär särskild uppbördsmanns förordnande. STRIDSBERG, s. 67.

⁴ Flera konsistoriebeslut härom, bl. a. 1675, 1681 och 1699. Ang. summorna, som inbragtes, uppge skolmästarna, på konsistorii anfordran av 1753 $\frac{8}{5}$, att de aldrig hade mer än 200 daler kmt och kollegorna än mindre. BJÖRLING, s. 157. Vid diskussion i kyrkorådet om ersättning för avstående av terminations- och kollektmedel inom Johannes 1764 $\frac{31}{10}$ uppge skolbetjante, att 216 daler motsvarar deras 6 kollekt och 484 terminationen för sagda område. 1808 beräknas rektors termination till 40 rd., apologistens till lika mycket och kollegans till 26: 32.

⁵ Stockholms lärare till kons. 1754 $\frac{18}{10}$, BJÖRLING s. 156.

⁶ Skolrektor Therullius omtalar, att gossarnas del med föräldrarnas samtycke använts till ved. Kons. akter 1699.

⁷ Metoden godkänd i k. brev 1692 $\frac{22}{6}$, enligt k. råds prot. 1749 $\frac{4}{10}$. Rätten tillkom ursprungligen endast gossarna i rektorsklassen. Kyrkoherde Tollstadius utvidgade den till alla skolans elever.

⁸ Ang. ordning vid likgång, se kons. prot. 1656 jan., s. 139 ff. Ang. dess outhärlighet för skolan, se kons. prot. 1657 $\frac{16}{6}$ och $\frac{19}{8}$. Preses säger den hava urminnes hävd och vara en *lex exclesiastica*. Före bildandet av S. Jakobs församlings skola rådde tvist ang. vilken skola, som

arna, som skolorna gjorde sin mest syn- och hörbara insats i stadens liv på gatorna och i kyrkan. 1714 $\frac{8}{11}$ bestämde S. Jakobs kyrkoråd, att förste kyrkvärden alltid skall mottaga de penningar, som för alla lik borde erläggas till skolan och översända dem till skolbetjänterna till bytes och understöd. Fördelningen skedde efter samma grunder som ostiatimsinkomsten.¹ Kyrkvärden borde ej tillåta varken ringning eller gravläggning utan skolavgiften, som sedan vecko- eller månadsvis mot kvitto skulle levereras till skolmästarens, kollegornas och piltarnas hjälp och andel. Denna avgift för begravningsången, även den på sätt och vis en kommunalskatt på församlingens medlemmar, upptogs på begravningsseglarna som särskild rubrik: »till scholan efter behag».² Uppbörden sköttes av likbjudaren, som åtminstone tidvis var en av skolbetjante, vilken därav hade sin särskilda inkomst.³ Kantor brukade åtfölja gossarna vid likprocessen och borde ha uppsikt över deras uppförande, som emellertid stundom föranledde kyrkorådet självt att inskrida.⁴

Det underhåll, som församlingen gav åt skolan, skapade naturligt nog pretentionen på att få någon delaktighet i tillsättandet av lärarna. Men osäkerheten rörande befordringsförloppet fortsatte, under åtskilliga tvistigheter och skiftande praxis, ända till 1700-talets mitt. Församlingens rätt härvidlag uppbars av kyrkoherden, skolans inspector proximus, som hävdade sin rekommendationsrätt vid skolmästartillsättningar.⁵ Det förekom emellertid också, att kyrkorådet godkände hans förslag⁶ eller rent av uppsatte detsamma, under framhållande av att församlingens rätt icke borde skjutas åt sidan, då den ju med ostiatimpengar och skolhus till en del består skolstaten.⁷ Församlingens enskilda kunde också ingripa genom petition till kyrkorådet

hade rätt till likgången på Östermalm, d. v. s. Jakobs församling. S. Klara skola ville tolka sina privilegier till sin fördel, men i konsistorium ansåg man, att Trivialskolan, som återopade både hävd och att den uppehöll sången i S. Jakobs kyrka, hade bättre rätt. Se kons. prot. 1652 $\frac{10}{11}$, 1657 $\frac{15}{5}$ m. fl.

¹ Kons. prot. 1699 $\frac{1}{3}$ m. fl. För hel skola gavs 8 daler kmt, för halv 4. Kons. akter 1699. 1802 påbjöd dock kons. den fördelningen, att hälften av pengarna skulle tillfalla skolgossarna att användas enligt kyrkoherdens och rektors beslut. Andra hälften fördelades så, att kantor skulle få $\frac{1}{4}$ och rektor och kollegorna $\frac{1}{4}$. Diarium CI:1 Vasa Läroverks arkiv.

² K. råds prot. 1730 $\frac{7}{11}$, då det gamla bruket tydligen en tid varit åsidosatt och ånyo upptages, enligt kyrkvärden Bromans tanke såsom »en ny pålaga».

³ K. råds prot. 1730 $\frac{7}{11}$ och 1747 $\frac{18}{11}$. Liksången upphörde icke förrän på 1850-talet liksom ostiatimsgången, och då till följd av den nya löner regleringen.

⁴ I kyrkorådet förehölls kantor 1796 $\frac{11}{3}$, att han lämnat gossarna åt sig själva att »på kyrkogården lufvas samt ej sällan bedrifva åtskilliga oanständigheter, derunder de och fördärfa de kläder dem af kyrkan vid desse förrättningar består samt sedermera öfva det oskicket, om de äro budne eller icke, infinna sig uti sterbhusen och blifva inöfvade uti den osed at sig af starka drycker öfverlasta».

⁵ Kons. brev till ärk. bisk. 1709 $\frac{23}{3}$, ULA, E V 174.

⁶ K. råds prot. 1727 S. Matthei dag.

⁷ K. råds prot. 1730 $\frac{21}{2}$ och 1746 $\frac{11}{6}$.

eller vederbörande myndighet.¹ Kollega tillsattes på rektors förslag,² ehuru även i dylika fall kyrkoherden tillät sig rekommendation.³

Att kyrkoherdens, kyrkorådets eller församlingsbornas rekommendationer gingo direkt till ärkebiskopen innebar ju ett förbigående av inspectores, och att tvister skulle uppstå om dessa hade andra kandidater var oundvikligt.

Ett belysande fall var tillsättningen av kollega efter Savelins avgång 1709.⁴ Kyrkoherde Lysing hade rekommenderat en kandidat hos ärkebiskopen och fått hans bifall samt anhållit, att konsistorium, som hade att anställa examen med vederbörande innan platsen finge tillträdas, måtte göra detta. I stället infunno sig i S. Jakobs skola justitieborgmästaren jämte pastor i S. Klara, franske predikanten (sedermera kyrkoherden i S. Jakob) Sternell, rådman Pfeiff samt konsistorienotarien och insatte utan vidare »nedersta höraren», Malmström, i den lediga sysslan. Malmström var enligt kyrkoherden icke ens värd att behålla sin gamla plats — han var styv och högmodig och gick med värja. Lika lättvindigt förordnades i Malmströms ställe en, »som skall heta Gustavus Enborg», utan alla prov eller intyg, men med dåligt rykte. Det hela uppfattas som en kupp av magistraten, särskilt som den ena av inspectores, pastor primarius, icke varit närvarande. Kyrkoherden utbrister: »Nog haar iag sedt, att när vår Præses skolat hålla examina i scholorna, haar han alltid haftt justitieborgmästaren med sig: men at anten något sådant, mycket mindre någon annan scholarum inspectio, särdeles betiänternes tillsättiande, skall vara magistraten befalt, där om finnes icke en bookstaf i hela scholeordningen, utan däremot alle biskoparne och consistorierne anbefalt, och till en dehl kyrkioheerdarne i dhe städer där inga consistoria äre.» I hans tid — sedan 1695 — hade intet ombyte skett bland tjänsterna annat än med rektoratet 1701, då Törnbohm på kyrkoherdens rekommendation fick sin fullmakt i Upsala. På samma sätt påstår han kollegorna förut vara tillsatta. Han hade ju rätt i att skolordningen 1693 blott känner ecklesiastika myndigheter för tillsättningar av detta slag — men den gällde hela riket. Att praxis i Stockholm, bl. a. befordrad genom konsistoriets egen hänvändelse, hade utbildats annorlunda och inrymt magistratens medverkan i skolväsendet har ovan skildrats. Den praxis, att båda inspectores scholarum samverkade i befordringsfrågor, kom också att fortfa.⁵

Motsättning kunde även finnas mellan församlingens kyrkoråd samt enskilda församlingsbor. 1727 skrevo sålunda elva församlingsbor, som hade en annan kandidat än kyrkorådet, direkt till ärkebiskopen och framhöllo, att »församlingen vid rektoraters besättiande så här i Stockholm som annorstädes aldrig ägt eij eller ännu

¹ Ibidem 1746 $\frac{6}{4}$ och brev till ärk. bisk. från elva församlingsbor 1727 $\frac{13}{11}$, ULA, E V 174.

² Skolordningen 1693 Kap I: 7.

³ Lysings brev till ärk. bisk. 1709 $\frac{6}{5}$, ULA, E V 174.

⁴ Lysings brev till ärk. bisk. 1709 $\frac{6}{5}$, ULA, E V 174.

⁵ T. ex. inspectores funktion vid tillsättningar i S. Jakobs skola 1717, 1727, 1730, 1736.

äga något votum, utan har sådanne tiensters dispensation allenast hördt under — — — Erchiebiskopens egen diiosition». Det är betecknande att man vänder sig mot kyrkorådet såsom »församlingen» och ännu icke uppfattar den senare såsom den menighet man själv tillhör. Inspectores nämnas icke — förmodligen betraktas de icke som självständiga utan snarare verkställande organ inför den högsta instansen i detta fall. Församlingens ställning krävde emellertid att bli klarlagd. Lagkommissionen hade 1748 fått i uppdrag att utreda om inspectores vid tillsättningar av skolbetjäntssysslor först borde höra vederbörande församlings kyrkoherde eller icke. Justitiekollegium förklarar på remiss, att dylikt hörande av kyrkoherden »under godt förtroende merendels förr skiedt» och även framdeles vore att förorda.¹ Bakom lagkommissionens uppdrag låg konsistoriets försök att få inflytande vid dylika befordringsfrågor, som således borde beredas av hela stadens pastorer i stället för den enskilda församlingens.² Om ärkebiskopen eller konsistoriet skulle söka utverka någon annan förordning rörande inspectores än den, varigenom de »från uråldriga tider» förrättat sitt ämbete, så hoppas magistraten bli underrättad för att få visa »med hvad fullständig och ostridig rätt then högädle magistraten eller dess förordnade tillkommer att vid alla scholar härstädes icke mindre än vid alla stadsens kyrkor hafva direction samt inspection, och thet hvad scholarne angår jämte consistorii præses» — enligt av K. M:t givna instruktioner samt Stockholms stads privilegier. Emellertid borde kyrkoherdarna i respektive församlingar, anser magistraten, enligt gammal sed höras vid skolsysslors besättande, ehuru ingen förordning därom finnes, »hålst sådant redan är vordet förundt then vid Ste Jacobi och Johannis församlingar nu varande kyrkoherden». Just år 1748 hade en tvist förekommit i S. Jakobs församling angående kyrkoherdens rätt vid kollegattillsättning, nu åsidosatt av inspectores. Man hade klagat hos K. M:t, som lät bero för denna gången, men för framtiden ville ge kyrkoherden rätt att bli hörd.³ Den ecklesiastiska myndighetens försök att här förtränga vare sig den borgerliga eller församlingen själv lyckades icke heller. K. M:t bestämde slutgiltigt i brev 1749 7/6,⁴ att de sökande till kollegat skola anmäla sig hos inspectores scholarum, d. v. s. pastor primarius och justitieborgmästaren, vilka inhämta konsistoriets yttrande över kompetensen. Därefter sammantråda inspectores i Storkyrkans sakristia, varvid vederbörande kyrkoherde höres.⁵ En av inspectores plus kyrkoherden överrösta den andre. Inspectores utfärda konstitutiorial. Rektorat tillsattes på samma sätt, med den skillnad, att då uppsätta inspectores med

¹ Just. koll. prot 1748 20/10. Lagkommissionen, som berett 1734 års lag, fortsatte sin verksamhet med behandling av åtskilliga ärenden ända fram till 1803.

² Memorial avgivet av magistraten 27/10, se slutet av just. koll. prot. band för år 1748.

³ K. råds prot. 1748 25/1. K. resol. 1748 29/4, Kons. arkiv: Stockholmsskolornas handl. 1744—60

⁴ Tr. i TÖRNELL, Eccl. handl. 1803. Genom k. brev 1747 17/4 (tr. ibidem) förklaras stiftets söner ha företräde även i Stockholm vid skolsysslors tillsättande. Jfr prästtillsättningar, kap. IV A.

⁵ Rester av protokoll vid dylika sammanträden finnas bland Stockholmsskolornas handlingar i konsistoriets arkiv.

kyrkoherdens hörande 2 eller 3 på förslag, varefter ärkebiskopen utnämner. Fullmakten uppsattes av inspectores och undertecknas av ärkebiskopen.

Församlingens förnämsta inflytande på skolväsendet låg emellertid på det ekonomiska området. Upprepade gånger under 1700-talets början — krigets och pestens tid — talas om skolgårdens förfall.¹ Också därvid förekommer diskussion angående vilken myndighet, som bör ordna dylika frågor. Man talar om biskopen — för Stockholm ärkebiskopen eller företrädaren, konsistoriets preses — men finner, att han har uppsikten över undervisningen m. m. och att husen »läre komma kyrkoråden till at hafva omsorg om», såsom ock det befintliga köpebrevet visar. Några, bland dem kyrkorådets magistratsledamot, borgmästare Thesmar, anser magistraten böra ta saken om hand — det fanns brev, som kunde motivera även detta. Men 1714 visste herr Schultze, som i 34 år varit kyrkvård, intet annat än att »scholan ved S Jacobz församling altidh blifvit lagat och påkostat af samma kyrkas medel, enär det anträngt».² Man skulle rådfråga gamla protokoll om dessa medel tagits av särskilda kollektor, kyrkans besparingar eller kronomedel. Skolans egna protokoll visade också, att skolgården var köpt för »kyrkiones och scholans peningar»,³ vilka då alltjämt utgjorde en kassa. En lösning tycktes beredas 1718 genom en enskild donation, men förhoppningarna sjönko i kapp med det dalande myntvärdet — man fick ut summan i mynttecken.⁴ Den svåra kristiden kom att till skolans värsta samverka med tvenne andra faktorer — vådelden å S. Jakobs kyrka 1723 samt de usla lärarkrafterna. 1727 är skolan både »utvärtes och invärtes» i förfall.⁵ Föräldrarna ville ej skicka sina barn till en inrättning under sådan ledning, och inspectores hade måst avge en skriftlig försäkran att »afskaffa» både skolmästaren och den äldre höraren, innan ovannämnda donation givits. Elevantalet var 1730 blott 23.⁶

Initiativet till åtgärderna för att förbättra skolan, främst dess lokal, tillskrives kyrkoherde Sternell.⁷ Vad han förberett kom emellertid ej till någon fullbordad förrän under den följande pastors, Arnells, tid. När skolgårdsfrågan behandlas 1729, sker det under en ny form för församlingens medverkan — man sammankallar dess äldste, som visserligen ganska fåtaligt hörsamma kallelsen, trots pålysning i båda kyrkorna.⁸ De beviljade emellertid, att den gamla skolgården finge försäljas. Hos

¹ K. råds prot. 1708 ¹⁶/₇, 1709 ²⁶/₂ och ¹³/₃, 1713 ⁷/₉ m. fl.

² K. råds prot. ⁸/₁₁.

³ LINDBLOM, s. 29.

⁴ Fru Guthermuth skänkte 6,000 daler kmt. K. råds prot. 1718 ¹⁷/₁₂ och 1719 ¹⁶/₆.

⁵ K. rådet till ärk. bisk. 1727 ⁸/₁₁, ULA, E V 174.

⁶ LINDBLOM, s. 33.

⁷ Kort berättelse etc., s. 5.

⁸ K. råds prot. 1729 ³⁰/₁ och ²/₂. Ett förslag hade 1728 ¹¹/₇ varit uppe att köpa det hus, som stod på De Geers tomt strax bredvid hans hus och kyrkan. Men det befanns, att »thet vore äfventyrligt och et obeständigt värk at flyttja en gammal träbygning och den til knutar och indelning aldeles förändra, så at den kästnaden, theruppå skulle användas, icke torde svara emot then nytta man kunde theraf förvänta».

magistraten endast anmälde man saken till dess samtycke och på det sätt, att kyrkoherden förmått borgmästare Bunge närvara i kyrkorådet vid dess överläggning i saken.¹ Församlingens store jordägare, De Geer, inköpte den gamla gården för 3,600 daler kmt.² Det nya skolhuset, som köptes, reparerades och tillbyggdes för 10,000 daler, låg vid Smålandsgränden, ett läge, som ansågs gott, därför att det var centralt i församlingen. Där inrymdes nu alla lärarnas och även, vilket var nytt, kantors bostäder. Över detta framföra de sin tacksägelse i kyrkorådet,³ som uttalar, att skolan naturligtvis borde förses med ved, eftersom barnen voro för fattiga att själva köpa sådan, men att kyrkan f. n. icke hade råd. Man finge försöka vinna enskilda församlingsbor. Först 1747 lyckas man få ett årligt anslag av 72 daler kmt till ljus och ved.⁴ Samtidigt gör skolan en petition om anslag till böcker — kyrkoherden lovar undersöka behovet, och man anser, att det nödvändigaste borde finnas, eftersom ärkebiskopen själv skulle komma att hålla julexamen i skolorna här i staden.⁵

En uppryckning för skolan betecknar kyrkoherde Tollstadius pastorstid 1747—59. Redan under sin verksamhet i Skeppsholmsförsamlingen hade han visat sitt intresse för undervisningen och inrättat en läroanstalt för fattiga barn. I Jakobs och Johannes församling verkade han för större utrymme åt skolan i syfte att genomföra den reformen, att undervisningen icke längre skulle ske på ett rum, utan klasserna fördelas.⁶

1748 fick skolan ny lokal i högaren Matts Stolpes hus vid Regeringsgatan och Herkulesbacken. Det inköptes för 40,000 daler kmt;⁷ medlen fick man dels genom gamla husets försäljning, dels genom lån. Som vanligt verkställde kyrkorådet fördelningen av de nya boställsrummen, därvid även klockaren inrymdes i skolhuset.⁸

¹ K. råds prot. 1729 ²²/₆.

² K. råds prot. 1729 ¹¹/₈ och ⁵/₁₀.

³ K. råds prot. 1729 ¹¹/₈ och ⁵/₁₀. Jfr LINDBLOM, s. 33.

⁴ K. råds prot. 1747 ¹⁸/₁₁. 1757 ²¹/₅ och ¹⁶/₁₁ ökades ved- och ljuspengarna till 108 daler kmt, 1763 ¹²/₁₀ gavs en tillfällig ökning.

⁵ 1728 ⁴/₅ hade kyrkorådet beviljat, att en bibel finge tagas ur kyrkans förråd samt lovat »betänka» förslaget att liksom i andra kyrkor ta upp kollekt till skolböcker åt de fattigaste barnen. Kamrer Tystenbergs skänkte skolan en matrikelbok. Ursprungligen hette det, att varje konsistorium skulle besörja skolböckerna (Kons. prot. 1650 ⁶/₆), och preses var betänkt på att inrätta en särskild »fiscus rei literariae» för Stockholms skolor (Kons. prot. 1652 ²⁴/₁₁). I riket uppfördes också katekeser och A. B. C. böcker på domkapitlens stat (R. R. 1682 ¹⁴/₆). Barnaskolorna i huvudstaden tyckas emellertid fått försörja sig själva i detta hänseende.

⁶ K. råds prot. 1747 ¹⁸/₁₁.

⁷ K. råds prot. 1748 ²⁵/₁. Jfr LINDBLOM, s. 34 ff.

⁸ Ibidem 1748 ³⁰/₁₂ och 1757 ³⁰/₃. Den otacksamhet hos skolbetjänte, som upprörde kyrkorådet, tyckes icke helt omotiverad. 1755 ³⁰/₄ omtalas, att en av kollegorna fått både hälsa och kläder förstörda av fukt. Reparation blev ju också snart nödvändig. Ang. de ohygieniska förhållanden, som uppkommo genom att en hökarbod var inrymd i skolhuset, och de fruktlösa försöken från skolans sida att bli av med den, se LINDBLOM s. 39 ff. Även andra lägenheter utnyttades. 1774 bodde i »öfre skolgården» ett par hyresgäster, som framdrovo en större reparation.

Skolbetjante erhöillo flyttningshjälp samt blevo befriade från fattighusavgiften för fastigheten, vilken kyrkokassan påtog sig efter bruket i andra församlingar.¹ Redan åren 1756—57 behöfde det nya skolhuset repareras för nästan lika stor summa som inköpspriset. Skolan logerade under tiden i församlingens fattighus invid Johannes kyrkogård. En av skolbetjante, vanligen rektor, uppdrogs hädanefter speciell tillsyn över skolhuset, för att kyrkorådet ej måtte besväras med sådana småsaker, som kunde avhjälpas av rektor eller kyrkvärdarna.

Tollstadius visade sitt intresse också för läroböckerna, som ävenledes bestodos av församlingen. Han antecknade vad som behöfdes och utverkade kyrkorådets tillstånd att inköpa vad som icke fanns i kyrkans förråd. 1700-talets realistiska tendens röjer sig i upptagandet av kartor såsom en oundgänglig artikel och Frihetstidens speciella inriktning i intresset för statskunskap.² Beträffande böcker till Johannes skola förklarar kyrkorådet 1767 $29/10$, att något visst årligt anslag icke kunde givas — skolmästaren borde i samråd med kyrkoherden begära anslag för varje gång. Tillfälliga anslag förekomma också alltemellanåt i fortsättningen och avspegla undervisningens utveckling.³

På 1760-talet fick församlingen sin andra skola — en liten pedagogi om en klass i Johannes, tillkommen så, att en lärare inrymdes i det nya kaplanshus, som uppförts vid Tullportsgatan (Döbelnsgatan).⁴ Denna skola hade först privatskolas natur i allt utom den av församlingen upplåtta bostaden. Läraren skulle avlönas av barnens föräldrar. Det utföll emellertid så illa, att den först anställde pedagogen icke kunde existera, utan övergav hela sysslan för en bättre.⁵ Först när författaren till »S. Jacobs Minne», magister Fredrik Witting, år 1764 blev skolmästare där, fick inrättningen någon stadga.⁶ Då utverkades K. M:ts stadfästelse,⁷ och de ekonomiska förhållandena ordnades av församlingen. Åt den nye skolmästaren anslogs en fast lön av 300 daler kmt av kyrkan samt terminationsmedlen och kollektorna inom Johannes — liksången och gossarnas sång i husen förbehöllos alltjämt S. Jakobs skola.⁸ Skolbetjante där förklarade sig nöjda med en summa av 700 daler kmt vid jul av kyrko-

¹ K. råds prot. 1749 $25/10$, 1756 $28/2$ och 1757 $30/3$. Tillfälligt befriades de efter den ovanligt snörika vintern 1750—51 från plikten att hålla gatan ren framför skolhuset, k. råds prot. 1751 $16/3$.

² K. råds prot. 1749 $4/10$, $25/10$ och 1753 $19/11$. Professor Woltemats böcker brukades såväl i historia som geografi. Inköpen 1749 betingade 189: 16 daler kmt.

³ Även expenser av andra slag beviljas för varje gång. Ännu så sent som 1827 berättas, att eleverna genom sammanskott skaffade sig kartor.

⁴ Jfr Johannes historia.

⁵ K. råds prot. 1762 $4/12$, 1763 $5/8$, 1764 $31/10$.

⁶ WITTING, s. 149. Ang. Wittings tillsättning säger han själv, att den skedde på kyrkoherde Celsius anmälan, genom konsistoriets konstitutorial och ärkebiskopens fullmakt.

⁷ 1764 $12/12$, tr. i WITTING bil. 41.

⁸ 1811 $3/5$ höjdes skolmästarens lön till 33: 16 rdr banko (de förra 300 motsvarade 16: 32 rd) jämte ett lika stort personligt tillägg för dåv. rektor, Sundvall.

medlen såsom »surrogatum» för de mistade förmånerna.¹ De 700 dalerna hoppades man få in genom hyran för den lokal i skolhuset, som klockaren bebott, innan han nu förflyttats till kaplansgården. Den nya Johannesskolan var blott för nybörjare — de, som voro hågade att fortsätta, fingo göra det i S. Jakobs.²

Hittills hade församlingens skolor kunnat betraktas som fattigskolor. Undervisningen gavs fritt och sträckte sig icke utöver vad skolordningarna — 1649, 1693 och 1724 — föreskrev för lägre trivialskolor eller barnskolor. Det är övervägande ur de lägre klasserna skolans elever rekryteras och till lägre borgerliga yrken de gå. Ståndspersonernas ungdom undervisades i hemmen av privata »praeceptorer».

Församlingens pastor under det gustavianska skedet, den begåvade och mångsidigt verksamme Murray, önskade emellertid en ändring härutinnan. Upplysningstidevarvet var rikt på förslag till nya skolordningar, ehuru den av 1724 kom att gälla in på 1800-talet. Murrays reformplaner voro troligen stimulerade såväl av den allmänna iveren som av eget intresse för undervisningsfrågor. 1783 framlade han för kyrkorådet den nya ordningen för S. Jakobs skola, som utarbetats av honom själv och gillats av inspectores.³ Syftemålet var att genom bättre villkor för lärarna höja skolan, så att även de förmögna i församlingen skulle skicka dit sina barn, för vilka en särskild avdelning borde inrättas. De ordinarie skolbetjante borde få kvartalspengar av 2: 32 rd. i de båda övre klasserna, en sorts terminsavgift, som skulle göra dem i stånd att avstå sina kollektor åt extra arbetskrafter. Ordningen antogs av kyrkorådet först på ett försöksår.⁴ Den nya avdelningen måste dock 1787 åter upphöra av brist på frekvens.⁵

Murray gjorde samtidigt en stor insats på folkundervisningens område, när han begynte med konfirmationsundervisning bland församlingens ungdom.⁶ I kyrkoherdehuset inredde han ett särskilt rum, där han under vintern hade kristendomsförhör, en gång i veckan med den manliga och en gång med den kvinnliga ungdomen. Murray åbe-

¹ K. råds prot. 1764 ³¹/₁₀ och 1767 ²⁹/₁₀. Bland de bestämda kollekt dagar, som tilldelades Johannes skolmästare, nämnes påskdagen såsom den, som ensamt av ålder tillkommit skolmästaren. Jfr ovan s. 135. I anseende till den ringa lönen beviljades honom 1775 ³/₁₁ årligen 3 famnar ved och 3 lispund talgljus.

² K. råds prot. 1762 ⁴/₁₂.

³ K. råds prot. 1782 ³¹/₁₀, 1783 ²⁴/₃ och ²³/₄.

⁴ I den lägre avdelningen, som avsåg utbildning för hantverkare, sjöfolk etc., ersattes de klassiska språken av modersmålet och något »mer gagnande utländskt språk».

⁵ Vid höstterminens slut 1787 gavs ett »beständigt lof» åt den nya avdelningen, som visat sig medföra »et mera plågsamt arbete». Högsta antal elever där hade varit 15. En privatskola, där man fick undervisning även i »ritande och dansande», var en oövervinnerlig konkurrent. Diarium C I: 1, Vasa läroverks arkiv. På Murrays framställning införde konsistoriet provföreläsning i vederbörande skola vid skoltjänsters sökande, sedan k. brevet 1775 ¹/₅ medgivit, att sökande till sådana tjänster i Stockholm där finge prövas. (Tr. i WILSCKMAN, I s. 970.)

⁶ Konfirmationsundervisning hade småningom tagits upp av olika prästmän, men blev först allmän genom lag 1811.

10. Sveriges kyrkor. Stockholm IV.

ropar själv det gängse bruket i andra protestantiska länder.¹ Denna nya sed rönt stark tillslutning, och kyrkorådet tackar kyrkoherden för hans omsorger att så vilja förekomma de farliga följderna av det »mera än förr öfverhanden tagne fria tänkesätt i religionssaker och den därmed förknippade sedernes mindre renhet».

Om man med dessa ord gav en snärt åt upplysningsfilosofiens avigsidor, fick dock skolan också skörda goda frukter av dess idésådd. Det tidevarv, som spred pestalozziska läror kring Europa, satte även sina spår i Stockholms undervisningsväsen, och ett bland de tidigare praktiska resultaten finna vi i S. Jakobs församling.

Under 1800-talets början gjordes flera donationer för undervisningens främjande inom församlingen, dels till den gamla skolan, men dels också med nya syften.² På konsistoriets anmaning och initiativ av allmänna fattigvården utrymdes 1808 ett rum i S. Jakobs skola för fattiga flickors undervisning.³ Men sedan denna inrättning befunnits »skadlig för skolan», indrogs den åter 1812.⁴ Denna ansats är emellertid typisk — den allmänna undervisningen blir nu lösen. I den nya skol- och kaplansgården i Johannes, som förvärvats 1811, planerades lokal för liknande ändamål, och medel skänktes. Förebilder hade man i Maria församling och i Storkyrkoförsamlingen.⁵ Där fanns också en annan inrättning, som man ville kopiera: söndagsskola för hantverksesällor och lärlingar. Båda dessa önskemål förverkligas i det första försöket till folkskola i församlingen: den Grevesmühliska skapelsen, eller Fri- och fattigskolan, som den ända till 1880-talet kallas.⁶

Den 3 mars 1812 mottog kyrkorådet med tacksamhet underrättelsen, att grosshandlare C. A. Grevesmühl och hans hustru utfärdat ett gåvobrev å 20,000 rd. banko till en blivande fond för en »fri läro- och arbetsinrättning» inom Jakobs och Johannes församling — en donation, som ansågs »lika betydlig till sitt belopp, som vis och ädel i sin äsyftning och välgörande i sina framtida verkningar».⁷ Här förverkligades nu ett liberalismens pedagogiska önskemål, tre decennier innan riket fick sin första folkskolestadga. Som mönster skulle tagas grosshandlare Philipssons inrättning. Under-

¹ K. råds prot. 1782 ³¹/₁₀.

² Gördelmakar Berentz testamenterade 700 rd. till delning mellan skollärarna. Delningen verkställdes av kyrkorådet. Fru Sebaldt, änka efter församlingens mångårige förtroendeman, justitiekanslern S., testamenterade en summa, avsedd att ge 50 rd. årligen till delning mellan två fattiga skolgossar. Fonden ställdes under kyrkorådets förvaltning, och pensionärerna utsågos av kyrkorådet på rektors förord. Kyrkoherde Hedrén stiftade en kassa till belöning åt fitiga skolbarn etc. K. råds prot. 1800 ¹³/₁₁, 1805 ²⁷/₅, ¹²/₁₁, ¹⁹/₁₁, 1807 ³¹/₈, 1812 ¹⁰/₁₂ o. s. v.

³ K. råds prot. 1811 ¹⁴/₆, ⁹/₉ och ²⁷/₁₁. Den mördade Axel v. Fersens syskon skänkte 1,000 rd riksgälds (= 666:32 banko) för ändamålet, till »broderns minne». Kyrkoherden fick förvaltningen.

⁴ Kort berättelse, s. 14. »Skadan» bestod troligen mest i utrymmesbrist. Första och andra klasserna hade nämligen måst sammanslås. I skoldiariet (Vasa läroverks arkiv) återopas allm. fattigvårdens omorganisation som orsak för indragningen.

⁵ Brandts och Philipssons skapelser.

⁶ Fullständig redogörelse för dess historia i SETH: Grevesmühliska samskolan 1814—1914.

⁷ Familjen Grevesmühl ihågkom skolan vid flera senare tillfällen. Se SETH, s. 47—48.

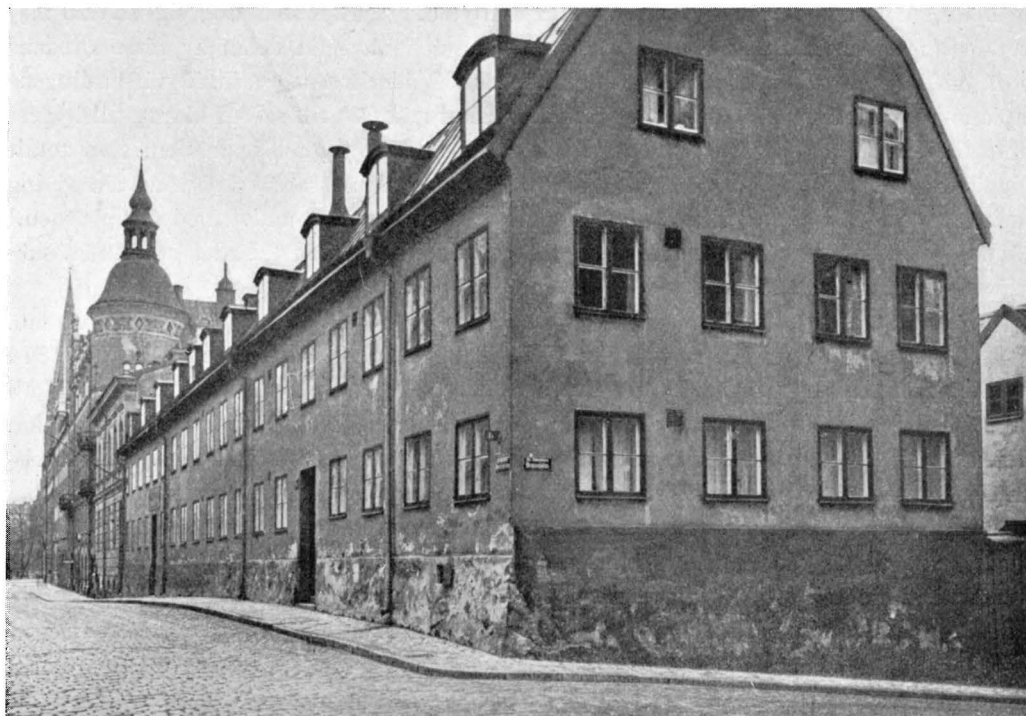

Fig. 8. Skolkomplexet vid Malmkillnadsgatan från sydväst.

Das Schulhaus in Malmkillnadsgatan, von Südwesten.

The school in Malmkillnadsgatan from the south west.

visning skulle meddelas i läsning, skrivning, räkning och handaslöjder, och eleverna skulle vara av båda könen. Den 1 april var Grevesmühl närvarande i kyrkorådet — »en af de gladaste och märkvärdigaste händelser i dess historia» enligt kyrkoherde Hedrén, som i sitt tal ger uttryck åt tidens älsklingstema inom välgörenhetens område: hjälp genom eget arbete. »Vi lefva på en tid, som, utmärkt af så många besynnerliga villor, äfven synes hafva missledt sjelfva den kristliga kärlekens känsla; som trots sig böra förmildra den allmänna olyckan genom ett slags överflöd af enskilda barmhertighetsverk; som af medlidandets öfverdrift ofta kallat de arbetande händer ifrån nyttans svett och mödans tålmod i stället för att, i gagnelig sysselsättning återvinna dem för samhället, ordningen och den medborgerliga dygden». »Hvilken är mera vördnadsvärd, den som afputsar det föräldrade trädets löf, som skär dess bräckta grenar, som bestryker med helande salvor den förtorkade barken; eller den, som gräfvor omkring dess rot, för att uppsöka något friskt skott till en ny, stark och fruktbarande stam»? Den 4 och 6 april organiserades den planerade inrättningens direktion, som, utom donator själv och kyrkoherden såsom självskriven ordförande, bestod av 4 församlingsmedlemmar inom Jakobstrakten och 2 från Johannestrakten. Direktionen kompletterade

sig själv, men meddelade kyrkorådet alla ombyten. Kyrkorådet åtog sig den 20 maj att för anstaltens räkning bygga ett stenhus på den obbyggda delen av församlingens tomt vid Malmskillnadsgatan, nr 5 inom kv. »Väderkvarnen», invid församlingens kaplans- och skolhus för Johannes. Donator skänkte 1,000 rd. såsom bidrag till bygget samt försträckte ytterligare 10,000 rd. För att gälda byggnadskostnaden, som totalt uppgick till 14,353:47 rd., åtog sig sockenstämman den 4 april 1813 en förhöjning i den utgående fattighusavgiften, då ändamålet ansågs nära förbundet med fattigvården.¹ För att även icke-husägare måtte få tillfälle att deltaga föranstaltades en allmän subskription och anslogs kollekt, en dag i vardera kyrkan.

Hörntomten invid Dödgrävargränden (David Bagares gata) inköptes även för skolan.

1814 den 1 oktober invigdes skolan.² Reglemente för skolan antogs 16 juni 1814 av direktionen och delgavs kyrkorådet den 27. Där stadgas bl. a., att pastor skall hålla förhör vid slutet av varje lästermin, därvid goda elever uppmuntras med premier. Läraren antogs av direktionen, sedan konsistoriet prövat hans kompetens.³ Undervisningen i hantverk och slöjder sköttes av »läromästare och läromästarinnor». Skolan var fördelad på 2 klasser. Barnen skulle höra församlingen till, vara mellan 8 och 13 år samt utskrivs efter 2 à 3 års skolgång. Direktionen utvalde dem. Två direktionsmedlemmar skulle handhava de tekniska och ekonomiska ärendena, men kyrkorådet fonderna och förvaltningen i det hela.⁴ Kyrkans och skolans kassor skiljdes icke åt förrän 1817.⁵

I samband med denna fri- och fattigskola för barn skapades också en söndagsskola för hantverksgejeller och lärlingar. Den hölls helgdagseftermiddagar i skolans lokal och av dess lärare. Eleverna utsågos i samråd med pastor och skulle tillhöra församlingen. De åtnjöto undervisning i svenska, räkning och skrivning, och pastor anställde även här förhör vid terminssluten. Denna avdelning avskiljdes emellertid från fri- och fattigskolan och ingick 1836 i den då öppnade Borgarskolan å Norrmalm.⁶

Skolan blev mycket populär, varom alla dit skänkta gåvor vittna. Efter två år var elevantalet 80. Det vidgades ytterligare, då 1823 Johannes gamla kyrkskola inför-

¹ Ang. fattighusavgiften, se kap. VI. Ang. de närmare uppgifterna om kostnaden och skuldens avveckling, se SETH, s. 56 ff.

² SETH, s. 60 ff. I Almquists utredning rör. Grevesmühlska skolan 1893 uppges 14 okt. Bil. k. råds prot. $\frac{24}{7}$.

³ Enligt sockenstämmans beslut 1851 erhöll läraren av församlingen ett personligt lönebidrag av 150 kr. 1885 beviljades honom 350, och 1886 gavs 300 åt biträdande läraren. Dessa personliga lönetillägg utgjorde 1894 tillsammans 800 kr.

⁴ Ang. skolans donationsfonder, se SETH, s. 169 ff.

⁵ K. råds beslut 1817 $\frac{2}{7}$.

⁶ Kyrkstämman 1883 $\frac{5}{6}$ beviljade årligt anslag av 300 kr. till Borgarskolan, som åtnjöt bidrag av alla de terr. församlingar, inom vilka den hade någon avdelning förlagd. Anslaget höjdes 1889 $\frac{28}{5}$ till 400.

livades såsom en förberedande avdelning.¹ Den förblev uti sin gamla lokal, som numer var det närgränsande kaplanshuset. Lönemedel för den nye läraren erhöles genom avdrag å den till byggnadsskuldens täckande beviljade avgiften.² Terminationsmedlen skulle delas lika mellan de två lärarna och vardera få en kollekt i Johannes kyrka. Någon ekonomisk gemenskap med den övre skolan fick den förberedande klassen alltså icke — den övre levde på sina egna fonder, den nedre, gamla kyrkskolan, försörjdes alltjämt av församlingen.³ Av allmänna fattigkassan hade emellertid båda avdelningarna visst understöd.⁴ Denna sista kvarleva av Johannes gamla kyrkskola uppgick 1860 i församlingens folkskola.

När skulden för fattigskolans hus var betald 1826, beslöt man avsätta en fond av 5,000 rd. å de två återstående årens avgift till skolhusets underhåll under kyrkorådets förvaltning, men så, att församling och kyrkoråd bleve befriade för alla direkta omsorger, som överlämnades åt skolans direktion.⁵ Skolans räkenskaper underskrevos emellertid av kyrkoherden och kyrkvårdarna eller bokslutsförfattaren.⁶

Den folkskola, som församlingen sålunda fått i sin fri- och fattigskola, bestod i huvudsak länge oförändrad. En viss tendens till förmån för skolans alltmer praktiska inriktning gjorde sig dock gällande, sedan ordinarie folkskolan inrättats och tillgodosåg övriga kunskapskrav. I och med att folkskoleväsendet i församlingen stadgades och utvecklades, hade emellertid den Grevesmühlska skolan i dess folkskolegestalt spelat ut sin roll. Man började på 1890-talet anse en omorganisation välbehörlig och fann lämpligt att göra skolan till en högre folkskola, där hågade elever kunde fortsätta och vidga sina såväl bokliga som praktiska kunskaper. Det reglemente, som sålunda omdanade skolan till högre folkskola, utfärdades 1894. Kostnaderna för reorganisationen fullföljdes med skolans egna medel, sedan kyrkorådet förklarar, att församlingens ekonomiska situation f. t. icke tillät begärt årligt anslag.⁷ Kort därefter upphörde skolan att mottaga enbart församlingens barn och uppgav

¹ Enligt k. brev 1823 $\frac{15}{5}$. 1835 hade övre avdelningen 90 barn, den nedre 80; i fortsättningen, sedan folkskolan organiserats, gick antalet åter ned. 1894 var det 60. Omorganisationen av skolväsendet 1820 hade gjort, att den gamla Johannesskolan icke längre kunde bestå i sitt dåvarande skick.

² Skulden beräknades avbetald 1826, om 1,200 rd. årligen användes för avbetalning. Avgiften inbragte emellertid 1,750 rd. Församlingen hade beviljat avgiften till 1828, då man alltså först behövde skaffa nytt beslut. Sockenstämman hördes emellertid ang. denna disposition och biföll den $\frac{22}{12}$ 1822. Stadsnämnden ökade båda lärarnas löner 1845. K. råds prot. $\frac{29}{3}$ och $\frac{28}{7}$.

³ Sn. stämмо prot. 1834 $\frac{13}{7}$.

⁴ Sn. stämмо prot. 1835 $\frac{20}{3}$.

⁵ K. råds prot. 1826 $\frac{18}{10}$. Sockenstämman beviljade 1826 $\frac{5}{11}$, att sagda avgift finge fortfara i ännu 10 år för gäldande av kostnaden för båda kyrkornas reparation. Lärarelönen fick fortfarande därav uttagas.

⁶ K. råds prot. 1837 $\frac{30}{3}$.

⁷ K. råds prot. 1894 $\frac{16}{2}$. Ekonomien var då belastad genom S. Jakobs kyrkas reparation av år 1893.

samtidigt ställningen av hel friskola, då en lindrig årsavgift föreskrevs för utomförsamlingsbor. Ännu två gånger har skolan sedan dess omvandlats, enligt 1905 års läroverksreform till realskola och 1910 efter 1909 års reform till fyrklassig mellanskola, under sitt eget namn förenad med Borgarskolan såsom dess reallinje. Skolan åtnjuter numera anslag av såväl stat som stad, vilka möjliggjort ett stort antal frielevplatser,¹ även för icke församlingsbor.

Den Grevesmühlska skolans nära förbindelse med församlingen och dess ledning hade redan tidigare upphört. Församlingen hade år 1860 bestått skolan ett nytt hus å hörntomten invid det gamla. En avgift av 6 öre per bevillningskrona uttaxerades å församlingen för gäldande av kostnaden, som steg till ca 50,000 rd. riksmünt.² Detta hus befanns emellertid av 1892 års revisorer förfallet, samtidigt som fråga väcktes angående äganderätten till fastigheterna. Efter utredning i saken³ medgav skoldirektionen, att skolan icke skulle kunna hävda sin rätt gent emot församlingen, som ju bevisligen inköpt och vunnit fasta å tomten samt uppfört och underhållit byggnaderna. Församlingen kände sig emellertid förpliktad gentemot skolan som ett dess skötebarn, och en överenskommelse ingicks, därvid skolan avträdde alla anspråk å fastigheterna vid Malmskillnadsgatan, mot det att församlingen åt den uppförde och med full äganderätt överlät ett nytt hus, å fri och egen grund, jämte ett kapital av 50,000 kr.⁴ År 1896 gillades rådman Wretmans förslag att för ändamålet använda den församlingen tillhöriga tomten i kv. »Kåkenhusen», Brunngatan 13. Dit förlades också skolan år 1900, sedan församlingen efter arkitekten Carl Möllers ritningar låtit uppföra den byggnad, som ännu i dag är skolans hem.⁵ Slutligen upphörde även kyrkorådets befattning med dess ekonomiska förvaltning, då samtliga skolans donationsfonder överlämnades i direktionens händer enligt k. resolution 1906 ²⁹/₁₁. En del hade tidigare överlåtits.

Det sockenbibliotek, som genom församlingens bekostnad småningom anskaffats, hade disponerats av skolan, men övergick 1902 i församlingens vård. Vid församlingsdelningen övergick detta bibliotek till Johannes församling.⁶

1842 års folkskolestadga, som förpliktade varje rikets församling att inom fem år inrätta och underhålla minst en skola för allmän undervisning, föreskrev för dem även bildandet av en särskild skolstyrelse. I Jakob och Johannes uppdrog man denna uppsikt åt fri- och fattigskolans direktion, som ju länge vårdat barnens under-

¹ Under perioden 1910—14 mer än hälften av eleverna, *SETH*, s. 156—57.

² Sn. stämмо prot. 1859 ³/₄ och 1860 ²⁹/₁.

³ Verkställd av Viktor Almquist, bil. k. råds prot. 1893 ²⁴/₇.

⁴ K. stämmobeslut 1897 ¹⁵/₃ och 1901 ¹¹/₂. Stadfast av K. M:t 1898 ²⁹/₄. Skolans avträdelseakt 1901 ¹¹/₃.

⁵ Byggnadskostnaderna gingo till ca 70,000 kr. Dessutom bestod församlingen lagfart och brandförsäkring för all framtid.

⁶ Fr. o. m. 1863 utbetalades ersättning åt särskild person för bokvård. K. stämmobeslut 1864 ¹⁷/₁.

Fig. 9. Skolhuset vid Malmskillnadsgatan, nuv. Stockholms Borgarskolas hus, från nordväst.
 Schulhaus in Malmskillnadsgatan, von Nordwesten. The school in Malmskillnadsgatan, from the north west.

visning i den riktning stadgan åsyftade.¹ Så vann man också enhet i församlingens folkskoleväsende. Den allmänna folkskolan, som konstituerades först 1847, inrymdes till en början i hyrd lokal vid Lutternsgatan. Av stadsnämnden fick församlingen ett bidrag härtill av 1,000 rd. På förslag av skoldirektionen, eller skolstyrelsen som den då kallades, valde församlingen bland tre sin förste folkskollärare 1847 ²⁷/₆,² och ²⁵/₇ godkändes styrelsens förslag till folkskolereglemente av församlingen i de punkter,

¹ Sn. stämmobeslut 1846 ²⁵/₁₀.

² Lärarens lön, liksom senare de biträdande lärarnas, bestämdes av sockenstämman.

där den stadgeenligt borde höras, nämligen rörande skolålder och terminsavgift.¹ Inkomsten av denna avgift visade sig mycket illusorisk,² och till folkskolans finansierande måste församlingen samma år den 19 december åtaga sig en uttaxering av 6 skilling för varje mantalsskriven person utom den kapitationsavgift, som folkskolestadgan föreskrev.

När folkskolan omsider fått egen lokal, finna vi den i samma skolkomplex som S. Jakobs gamla kyrkskola, nu enligt 1820 års skolreform omorganiserad till högre apologistkola för Norrmalm.³ Denna skola var nu inriktad på viss bildningsgrad och definitivt lyftad från fattigskolestadiet.⁴ I den högre ledningen av Stockholms undervisningsverk hade inspectores scholarum efterträtt av en särskild direktion, där fortfarande såväl ecklesiastika som borgerliga element förenades.⁵ Genom reformen hade anbefallts terminsavgift till lärarna och liksången avskaffats. Staten hade förutom den gamla lärarlönestaten givit anslag av tolagsmedlen.⁶ Men kvar stod alltjämt församlingens plikt att besörja om lokal. 1817 hade Jakobs skola fått nytt hus vid N. Smedjegatan, i kv. Åskslaget nr 7, och den gamla gården försäls.⁷ Det centrala läget hade med trafikens tillväxt blivit för oroligt i den gamla lokalen, som icke heller fyllde modernare hygieniska krav. Förflyttningen nu var närmast föranledd av utrymmesskäl — skolans elevantal var uppe i ett 130-tal.⁸ Det nya skolhuset, där skolan sedan kommit att förbliva, så länge den existerat med namn efter Jakobs församling eller till år 1926, var det gamla hovbageriet vid Regeringsgatan 79, en kronotomt, som på auktion inropades år 1848.⁹ Året därpå biföll församlingen, att

¹ Folkskoleväsendet var ännu icke enhetligt, och den helt fria undervisningen infördes icke förrän 1883. Avgiften bestämdes 1847 till 2 rd. i terminen.

² Första terminen indrevos 25 rd. av beräknade 180 för 90 barn. Året därpå nedsattes avgiften till 1 rd.

³ Klara skola var organiserad som högre lärdomsskola och representerade därmed den klassiska linjen — Jakobs däremot den reala.

⁴ 1829 infördes terminsavgift av 12 rd. banko för icke obemedlade ynglingar. Diarium C I: 1, Vasa läroverks arkiv.

⁵ Dess ledamöter voro överståthållaren, ärkebiskopen, pastor primarius, justitieborgmästaren samt ombud för Svenska, Vitterhets- och Vetenskapsakademierna, konsistorium, magistraten och borgerskapet. Bland konsistoriets första ombud var kyrkoherde Hedrén i S. Jakob.

⁶ Avgifter från församlingen utgingo eljes som förut. Skolordningen gav lärarna i pension $\frac{3}{4}$ av statslönen, inkomsterna från församlingen betraktades däremot endast såsom »ett medel i dess hand att uppmuntra den tjänstgörande läraren». K. råds prot. 1832 $\frac{24}{10}$. Lärarna njöto även avkastning av vissa skolans donationsfonder.

⁷ Försäljningssumman var 28,000 rd. och inköpspriset med reparationskostnader ca 15,000 rd. K. råds prot. 1816 $\frac{28}{5}$ och 1817 $\frac{20}{1}$ m. fl.

⁸ Enligt skoldiarinet, LINDBLÖM, s. 46. I en p. m. — bil. k. rådsprot. 1848 $\frac{26}{8}$ — utvecklar skolans rektor, Rundeborg, de nyare åsikterna om villkoren för en ändamålsenlig skollokal, varvid hygien främst betonas.

⁹ Summan 16,666:32 rd. Gillat av sn. stämman 1848 $\frac{26}{11}$. På grund av brådska hade sn. stämman icke kunnat höras före auktionen. Den hade dock $\frac{27}{8}$ medgivit underdånig anhållan om att få köpa tomten för 16,000 rd.

tomten invid denna, hörnet av Brunnsgatan, finge inköpas för folkskolans och småskolans behov.¹

Den senare skolan, grundad av det 1836 stiftade Sällskapet för småbarnsskolor, hade hittills varit gemensam med Ladugårdslands. Sällskapet bestod nu inredningen och lärarinne-lönen, församlingen lokal och vedbrand. Folk- och småbarnsskolornas lokaler reparerades och utvidgades, apologistkolans nybyggdes efter konduktör Åboms ritningar.² För skuldens amortering biföll sockenstämman 1849 $\frac{10}{6}$ en särskild avgift om 2 skilling per bevillningsriksdaler årligen, att utgå i 40—50 år.³ Med höstterminen 1851 kunde den tredubbla verksamheten i detta skolkomplex taga sin början. Den gamla kyrk- och apologistskolan hade då åter genom k. cirkuläret 1849 omvandlats till högre lärdoms- och apologistskola under namn av elementarläroverk och utvidgats med en klass.

Inom huvudstaden hade kommunalpolitiken vid 1800-talets mitt alltmera inriktats på centralisation inom varje område. Beträffande skolväsendet hade läroverken ju redan en gemensam styrelse — den ovannämnda direktionen för Stockholms stads undervisningsverk. Genom omregleringen av lönesystemet för lärarna i samband med 1849 års cirkulär reglerades deras statslöner och borttogos kollekt och terminationspengar. Det sista steget till upplösning av sambandet med den särskilda församlingen var överlåtelsen av läroverkshuset med lärarnas bostäder. Författningsenligt upphörde församlingens plikt att bestå de senare redan i och med skolordningen 1820.⁴ Från 1864 bildades genom avgifter från eleverna en gemensam byggnadsfond för elementarläroverken under drätselnämndens förvaltning.

Samma år förelades församlingarna att yttra sig över ett av undervisningsdirektionen gjort förslag att på hela kommunen överflytta skyldigheten att bekosta läroverkslokaler och rektorsboställe. Kyrkstämman $\frac{25}{9}$ uttalade sig för principen och tillsatte en kommitté för utredande av de närmre villkoren för överlåtelsen. Enligt kommitterades utlåtande fann sig emellertid kyrkstämman 1865 $\frac{2}{4}$ icke kunna yttra sig över förslaget, förrän noggrannare uppgifter meddelats om kostnader m. m. På förnyad anhållan av undervisningsdirektionen hade överståthållaren remitterat frågan till stadsfullmäktige, som hört kyrkofullmäktige och därpå beslutat inköpa läroverkshuset i den mån avtal med de särskilda församlingarna kunde träffas. Med anledning härav erbjöd kyrkorådet staden sitt läroverkshus jämte det därinvid liggande folkskolehuset för tillsammans 150,000 kr., men nödgades nedgå till 120,000. På

¹ Sn. stämmobeslut 1849 $\frac{25}{3}$.

² Kostnaden för inköp, nybyggen och reparation steg till ca 77,000 rd. banko (ung. = 115,000 kr.).

³ Denna avgift modererades i fortsättningen år för år. 1855 måste den till följd av bevillningens nedsättning höjas och uppdelades då till 9 skilling per bev. rd. å inkomst av lön eller pension och 6 sk. å inkomst av borgerlig rörelse.

⁴ Jfr k. råds prot. 1830 $\frac{28}{4}$.

dessa villkor verkställdes överlåtelsen genom köpebrev 1878 $\frac{30}{3}$, och förbindelsen mellan skola och territorialförsamling upphörde.¹

Med folkskolan gick utvecklingen samma väg. De särskilda församlingarnas skolstyrelser blevo genom k. förordningarna 1862 och 1863 omformade till skolråd, valda på kyrkstämman. Redan tidigare hade emellertid med anledning av Stockholms stads fattigvårdsrevisorers anmärkningar för år 1851 åtgärder vidtagits för att vinna enhetlighet och förbättring i Stockholms folkskoleväsen. Efter åtskilliga preludier, varunder även församlingarnas mening inhämtades,² blev resultatet folkskolestadgan för Stockholms stad 1861 $\frac{27}{9}$. Därigenom skapades en gemensam folkskoleöverstyrelse för Stockholms stad, som skulle utgöra ett enda folkskoledistrikt.³ Denna uppgjorde för vart år folkskolestaten och föreslog beloppet för den uttaxerade avgiften — d. v. s. skolstyrelsernas förutvarande uppgifter — varefter de särskilda kyrkstämmorna prövade såväl stat som avgiftsförslag,⁴ samt genom utsedda revisorer granskade förvaltningen. Samtidigt inrättades en gemensam folkskoleinspektör, vars lön fastställdes av de olika församlingarna.⁵ Genom dessa anordningar vanns enhetlighet i ekonomin rörande lärareavlöning, expenser o. s. v. Men ojämnheten i fråga om byggnadskostnader återstod. Allt tydligare blev den orättvisa belastningen på somliga församlingar — speciellt utkantsområdenas — där folkmängden var i starkt stigande, men den ekonomiska bärkraften i regel svagare (t. ex. Ladugårdslands eller Maria). I Jakobs och Johannes församling balanserades svårigheten för det fattiga och folkrika Johannesområdet av Jakobsdelens starkare ekonomi. Församlingen lät också vid behov av ökade utrymmen för folkskolan förlägga nya lokaler inom Johannesområdet. Församlingens fri- och fattigskola var ju redan belägen där. När antalet folkskolebarn i den ordinarie folkskolan 1868 stigit till 700, blev man betänkt på att skaffa nya lokaler. Först hyrdes en lägenhet vid Nya vägen (Roslagsgatan),⁶ men 1876 $\frac{15}{3}$ beslöt kyrkstämman inköpa egendomen nr 14 Lutternsgatan i kvarteret Kåkenhusen 17—18, vilken året därpå utökades med tomten invid.⁷ För bygget upptog kyrkorådet ett lån på 140,000 kr. 1879 togs denna nya folkskola, byggd efter arkitekten Söderbergs ritning, i besittning. Här inrymdes även småbarnsskolan.

1886 $\frac{29}{6}$ bemyndigade kyrkstämman kyrkoråd och skolråd att gemensamt gå i för-

¹ K. råds prot. 1876 $\frac{10}{11}$, 1877 $\frac{13}{2}$, $\frac{17}{3}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{20}{6}$ och k. stämman $\frac{9}{7}$.

² Sn. stämman 1860 $\frac{17}{6}$. I bilaga kritiserar kyrkoherde Lundberg förslaget och finner annan överstyrelse än konsistorium överflödigt. Han ogillar även förslaget om inspektion — församlingens pastor vore inspektör nog.

³ Konsistorium valde 1 medlem, fattigvårdsnämnden 1 (läkare), styrelsen själv 1 och varje terr. församling 1.

⁴ I denna stat upptogs även de s. k. kateketskolorna, som förut åtnjutit anslag av varje församling.

⁵ Sn. stämman 1862 $\frac{16}{3}$.

⁶ 1869 var hyran 750 rd., 1874 var den höjd till 1,050.

⁷ Inköpssummorna resp. 55,000 och 45,000 kr.

fattning om anskaffandet av ännu en folkskolebyggnad. Året därpå avslutades tomtköpet för 40,000 kr. Det är betecknande, att man nu valde ett läge i församlingens nordligaste spets — längst ut vid Roslagsgatan i kv. Kråkvilan, där ett komplex uppfördes efter ritningar av Möller, vars nya Johannes-kyrka samtidigt var under arbete. För kostnadens bestridande beviljade kyrkstämman 1888 upptagandet av ett lån å 400,000 kr. samt en ökad uttaxering av 12 öre pr bevillningskrona för dess amortering. Hösten 1890 kunde den nya byggnaden avsynas.

Redan 1879 väckte överstyrelsen för Stockholms stads folkskolor, efter anhållan av Ladugårdslands församling, förslaget, att staden borde övertaga även församlingarnas folkskolebyggnader,¹ men församlingen avstyrkte.² Kyrkorådet hade framhållit, att församlingens intresse för sitt folkskoleväsen i och med ett dylikt överlåtande torde komma att slappas. Redan nästa år tillstyrkte emellertid församlingen på skolrådets förord principen, men lämnade frågan om villkoren öppen.³ Saken kom dock att fördröjas genom spörsmålet, huruvida kyrklig eller borgerlig kommun borde övertaga byggnadsekonomien, d. v. s. om den borde överlätas på folkskoleöverstyrelsen för Stockholm eller på stadsfullmäktige. För det förra alternativet talade, att alla övriga folkskoleärenden handhades av överstyrelsen, för det senare den borgerliga representationens större möjligheter att befordra själva arbetena samt disponera över tomter m. m. Man är här på sätt och vis tillbaka vid 1600-tals situationen. 1886 biföll församlingen ett förslag till förmån för den kyrkliga kommunen.⁴ Det blev dock, liksom ett par följande, utan resultat.

1896 framlades ett genomgripande reformförslag av särskilda kommitterade. Det gick ut på det representativa systemets genomförande på skolväsendets område i större städer. Exempel anförs från de övriga nordiska länderna för dylik speciell lagstiftning. Kyrkstämman skulle överlåta hela sin beslutanderätt till skolfullmäktige, gemensamma för staden i dess helhet såsom ett distrikt. Förslaget avsågs emellertid av församlingen, vars skolråd fann systemet sakna rot i det föregående.⁵ En reservant bland kommitterade hade redan betonat olägenheten av att skapa ännu en kommunal representation vid sidan av den kyrkliga och den borgerliga.

År 1900 kommer äntligen slutuppgörelsen rörande folkskolebudgeten i dess helhet — byggnaderna inbegripna. Men då gällde överlåtelsen den borgerliga kommunen. Stadsfullmäktige övertog nu hela budgeten och byggnaderna utan annan förmån för

¹ Den 1878 överlätta folkskolebyggnaden vid Brunnsgränd överläts såsom appendix till läroverkshuset, icke i egenskap av folkskola.

² K. stämman 1880 $\frac{1}{3}$.

³ K. stämman 1881 $\frac{4}{7}$.

⁴ K. stämman $\frac{27}{9}$. Ang. överlåtelsevillkoren varierar förslagen från gratis överlåtelse till vanligt köp.

⁵ Initiativ dels genom motion i riksdagen 1893 (E. Hammarlund) och dels genom 8:de folkskoleinspektörmötet 1894. I Göteborg hade redan stadsfullmäktige denna befogenhet.

församlingen än att den samtidigt överlät de för folkskolebyggnad ådragna skulder.¹ Mot inköp framhölls, att samma menighet, som först såsom kyrklig betalat husen, ånyo i egenskap av borgerlig skulle komma att få summorna på sina debetsedlar. Kyrkstämman biföll slutgiltigt överlåtelse till stadsfullmäktige fr. o. m. 1903 av hela folkskolebudgeten 1901 $11\frac{1}{2}$, efter tillstyrkan av såväl kyrko- som skolråd. Överlåtelse av församlingens olika folkskolelokaler — i kv. Kåkenhusen och Kråkvilan beslöts av kyrkostämman 1903 $15\frac{1}{5}$ och trädde i kraft fr. o. m. 1904. Den skuld, som församlingen i och med detsamma överlät på kommunen, steg till något över 800,000 kr.

Rörande faran för församlingens minskade intresse i och med en dylik överlåtelse, hade redan tidigare av en för övrigt från början mot reformen avog församling (Storkyrkans) framhållits, att genom den kommunala verksamhetens utveckling här som på andra områden de enskilde redan vant sig att finna de allmänna behoven tillgodosedda genom det allmännas försorg, utan att församlingsbornas enskilda offervillighet därför avtagit. Den kom nu blott till uttryck på annat sätt — i skyddsföreningar, skolkök, skollovskolonier, barnkrubbor, o. s. v. På dessa och liknande fält behöll också alltjämt de särskilda församlingarnas skolråd direkt inflytande, liksom det ju även vid följande förändringar i den kommunala lagstiftningen fortlevat med sina verkställande, vårdande och beredande befogenheter.

¹ Denna fordran ursprungligen uppställd av tvenne Jakobs församlingsbor och kyrkovårdar: Wretman och Börtzell. Som Jakobs församlings folkskolebyggnader voro relativt högt skattade, ansåg man först, att församlingen vid en inlösning borde komma på pluskonto. Men vid närmare beräkningar, gjorda i stadsfullmäktiges kammarkontor 1898, befanns att församlingen i proportion till antalet barn i skolåldern hade relativt hög utrymmesbrist och således skolat stanna i viss ersättningsskyldighet för bristande skolbygge, beräknad ända till 48,184 kr., med ett antal skolbarn i församlingen av 2,150, varav plats saknades för 728. Taxeringsvärdet å byggnaderna var i nedåt rundat tal 72 millioner. Bland övriga församlingar voro alla på plussidan, utom Hedvig Eleonora och Ad. Fredriks.

KAP. VI.

Fattigvård.

Vården om fattiga och sjuka hade under medeltiden naturligt nog oftast varit förbunden med andliga stiftelser av offentlig eller enskild art: kyrkor, kloster eller gillen. Den fattigtionde, som åsyftat en allmän fattigvård, indrogs även småningom under dylika stiftelser.¹ I vad mån S. Jakobs kyrka kan ha spelat någon roll i en sådan barmhärtighetsverksamhet är ovan berört. Huru den borgerliga staden och dess myndighet, magistraten, i Stockholm lagt under sig all kommunal förvaltning är redan i flera sammanhang påpekat. Det gäller vad sjuk- och fattigvården beträffar redan de medeltida inrättningarna. Med hela den kyrkliga organisationens rubbning genom reformationen blev den profana regimen än mer betonad.

Gustav Vasas skapelse, Danviken, innebar en förening av de olika inrättningar, som funnos, till en gemensam central. Som en spillra från det medeltida systemet har traditionen velat betrakta de fattig- och sjukstugor, som lågo på Brunkeberg vid nuvarande Johannes kyrkogårds område. De skulle varit arvtagare till S. Jörans spetälskehospital i dess senaste skede.² En annan tänkbar uppkomst för dessa stugor är någon av pestperioderna. 1629 t. ex. påbjödos inköp av en gård eller två såväl på Södersom Norrmalm till sjukstugor.³ På Pontinus tid ansågs emellertid fattigstugan för spetälske och obotligt sjuka av ålder ha legat på samma plats.⁴ Först 1701 flyttades även dessa hjon till Danviken. Den lokala traditionen blev emellertid upprätthållen först i och med Drottninghusets skapande 1686 och senare genom förläggningen av församlingens samtliga fattigvårdsinrättningar till samma grannskap.⁵

Fattigvården i Stockholm måste snart sträcka sig ut över gränserna för de fasta inrättningarna. Framför allt krigstider fyllde gatorna med tiggare. Blott delvis utgjordes de dock av stadens egna barn; ofta kommo de från landsbygden och stundom voro de vinddrivna flyktingar från främmande land. En stor del utgjordes av fattigt

¹ HEDQVIST, Den kristna kärleksverksamheten i Sverige under medeltiden, s. 35 ff.

² Det hospital, som byggdes omkring år 1420, var beläget på Norrmalm vid S. Jakobs kyrka utom Stockholms mur. Av dylika obestämda uttryck i bevarade pergamentsbrev är emellertid icke möjligt att fastslå platsen var det legat. Sedan Sten Sture d. ä. under kriget med danskarna rivit hospitalsgården, blev den ännu en gång uppförd. Det kan ju förmodas, att den då blivit flyttad norrut, d. v. s. längre från staden, såväl av strategiska hänsyn som för smittans skull. Ang. dessa frågor, se närmare utredning i KLOCKHOFF, Danviks hospital.

³ Råds prot. 1629 7/9.

⁴ Pontinus berättelse om S. Johannes kapell, mskrpt K. B.

⁵ Drottninghuset kallas ofta S. Johannes hospital efter läget.

krigsfolk. Det blev främst överståhållarens uppgift att under medverkan av magistraten, stundom även konsistorium, söka avskaffa detta tiggeri, som kunde taga dimensioner, erinrande om sydligare länders system.¹ Minderåriga intogos på det 1624 bildade Stockholms barnhus. Landsborna förvisades med »hugg och slag» var till sin hemort. Med utländska flyktingar förfor man mildare — tillfälliga insamlingar påbjödos sålunda av magistraten t. ex. 1644 för exulanter från Böhmen.² För de stadens barn, som icke rymdes i någon inrättning och icke kunde hållas till arbete, måste särskilda åtgärder vidtagas. Visserligen hade redan 1571 års kyrkoordning talat om kyrkoförsamlingens försörjningsplikter, men 1642 års allmänna fattigvårdsstadga nämner betecknande nog staden eller socknen. I Stockholm behandlades fattigvården ännu gemensamt för hela staden och var närmast anförtrodd åt justitiekollegium intill 1672, då den övertogs av det nyskapade politikollegiet. Dels föreskrevs en sorts fattigskatt på vissa avgifter — såsom fattigpengar av främmande skepp, bötesandelar, avgifter av sterbhus, tomtköpare, nyblivna borgare etc., dels anslogos förmyndarkammarens överskott, vissa naturapersedlar, som för kort huggen ved eller av oduglig säd bakat bröd o. s. v. Dels hopbragtes också medel genom gåvor och testamenten samt genom insamling i fattigbössor i kyrkor och anstalter eller kollekter, uppburna i husen.³ Fattigkassans handhavande blev, likt den övriga ekonomiska förvaltningen, föremål för tvist mellan magistraten och kyrkornas prästerskap. Tidigast synas de i kyrkorna samlade medlen behållits där och utdelats efter magistratens anvisning.⁴ Snart strävade man emellertid att av alltsammans göra en gemensam fond under politikollegii disposition. Varje korporation, som avlämnade bössor, borde dock samtidigt inge listor på dem, som voro i känt behov, till rättelse för distributionen.⁵

Staden som fattigsamhälle uppdelades icke församlingsvis, utan efter rotar, där rot- och brandmästare borde ha tillsyn var över sitt område — en modernare anordning

¹ Talande äro förbuden mot att tiggare ropa och skria på gatorna, ligga framför kyrkdörrarna och visa öppna sår eller mot att folk lägger sina sjuka ut på gatorna, »dhet vare sig giäster (!), inhysesfolek eller tienstehion». Kungörelse från predikstolarne 1667 ³⁰/₁₀₀. Handl. rör. Stockholm vol. 15 R.A. Jfr. odat. förslag om tiggeriets avskaffande ibidem, vol. 44.

² Av S. Jakobs kyrkomedel levererades 6 rd. S. Jakobs räkenskaper 1644.

³ Åtskilliga förordningar tryckta i LAGERSTRÖM, Stockholms stads ordinarier II. 1673 inflöto till pol. koll. 2,438 daler 27 öre ur bössorna vid S. Nikolai, Slotts-, Riddarholmens, S. Jakobs, S. Maria och S. Katarina kyrkor. S. å. beviljar pol. koll., att Kungsholmens och Johannes kyrkor få fattigbäcken. Året därpå har även S. Olov sin bössa. 1674 gav januarikollekten i husen 993 daler 29 ¹/₂ öre k. mt, varav S. Jakobs församling hopbragt 128: 13, S. Klara 173: 22, Ladugårdslands 39: 8 o. s. v. Pol. koll. prot. 1674 ³/₂.

⁴ 1662 beslöt just. koll., att en fattig kvinna, född på Södermalm, skulle få njuta hjälp ur fattigkassan vid S. Jakobs kyrka. Man behövde således icke tillhöra församlingen för att få del i kyrkans kassa.

⁵ Regeringens resol. på Stockholms stads besvär 1660. HILDEBRAND och BRATT, s. 158.

alltså än den, som senare utvecklades.¹ Den närmaste uppsikten över tiggare på gatan sköttes av särskilda »insynings»- eller fattigubbar.²

Utdelningen till de fattiga skedde efter politikollegiets disposition och genom dess kassör vid Klara och Maria kyrkor.³

Krigstidens allmänna depression verkade naturligen oförmånligt på fattiginkomsterna, så att man från predikstolarna måste förmana åhörarna till den miskund med de arme, som blivit bortlagd, samt då och då anställa särskilda extra kollekt.⁴ Folkets »incommoditet» att skänka något i kollektkorgarna var stundom så stor, att man var betänkt på att avskaffa den s. k. huskollekten.⁵

Kyrkolagen gav kyrkoherden tillsynen över att husarme och tiggare i hans församling bleve försörjda.⁶ Församlingarna borde bidra till sjuk- och fattigstugor samt fattiges underhåll. Med den övriga ekonomiens överlämnande till pastor och kyrkoråd vid kyrkolagens tillämpning borde rätteligen också följt dispositionen över i församlingen insamlade fattigmedel. Därmed skulle fattigväsendet varit kluyet i ett centralt och ett lokalt. Men faktiskt behöll politikollegium ännu hela förvaltningen.

Genom ett par kungliga förordningar från 1600-talets slut ökades fattigmedlen med vissa nya poster. 1688 påbjöds s. k. fattighävar i kyrkorna att kringbäras under gudstjänsten. Fattighäven gick som »eftergående» håv — den första gällde dagens särskilda kollekt. Som det dubbla hävsystemet invercade menligt på kyrkans egna kollekt, var det illa sett av prästerskap och kyrkobetjäning, varom åtskilliga klagomål vittna.⁷ Tiggeriplakatet 1698 skapade nya inkomstkällor, bl. a. genom den s. k. klockareuppbörden, d. v. s. fattigpengar, uppburna vid lysning, tacksägelse för barnbörd och överstånden sjukdom samt begravingar. Samtidigt inrättades rasp- och spinnhuset för lösdrivare. Av dess medel gick viss del till den allmänna fattigkassan.

¹ Pol. koll. prot. 1674 17/10.

² 1668, då 4 gubbar funnos, ansåg sig just. koll. böra öka antalet till 8.

³ Till Danvikens och Johannes fattiga utdelades dessutom månadspenningar.

⁴ En extra kollekt anslogs stora böndagen 1675, då S. Jakob levererade 98:7 daler och S. Johannes 10:11 av inalles 662:15. K. M:t skänkte under nödtider också tillfälliga hjälper att utdelas församlingsvis. 1708 gavs en julehjäl, som omtalas såsom årlig. S. Jakobs församling bekom därav 170 daler smt. Handl. rör. kyrkor A—J. K. A.

⁵ Odat. mem. ang. tiggeriet, Handl. rör. Stockholm, vol. 44 R. A. Man hade ibland måst besöka stadens invånare 6 till 10 gånger innan de förmått sig att giva något. I stället föreslås viss årlig avgift, beräknad efter hyresvärde. »På detta sättet blifva och dhe fattige uti London, Amsterdam och Paris underholdne.»

⁶ Kyrkolagen kap. 24 § 24. Husarme äro de, som »sielfva kunna hafva huuss eller af androm leija» — d. v. s. de som finnas i husen och ej på gatorna. Se odat. förslag om tiggeriets avskaffande, Handl. rör. Stockholm, vol. 44 R. A.

⁷ Vid en räfst med församlingarna 1742 ang. redovisningen för fattighävmedlen svaras från Jakobs och Johannes, att man där väl skiljer mellan kyrkokistan, som står i sakristian, och fattigkistan vid stora kyrkdörren. Kons. akter 1742 f. 48.

Ett försök att genomföra den lokala fattigvården, d. v. s. att förlägga den till församlingarna, gjordes vid 1700-talets början av Tyska församlingen, som yrkade att få behålla samtliga fattigmedel mot att den försörjde sina egna fattiga. De övriga församlingarnas yttrande inhämtades. S. Jakobs kyrkoråd framhåller, att man före definitivt uttalande bör beräkna antalet fattiga och summan av tillgångar samt verkligen i praktiken genomföra den tillsyn över utdelningen, som tillerkänts kyrkoherden genom kyrkolagen, men som han hittills icke fått utöva. Likväl borde av alla medel göras en gemensam »massa» för stadens fattiga för att utjämna olika förhållanden inom olika församlingar. Det sista resonemanget pekar fram mot långt senare tider.¹ Förslaget vann emellertid pastor primarii fulla erkännande.²

Sedan flera kommissioner med såväl borgerlig som prästerlig sammansättning under 1700-talets första decennier förgäves sökt åstadkomma ett tillfredsställande system för fattigvårdens ordnande i Stockholm, mynna alla dessa strävanden slutligen i det förslag, som brand- och politikommissionen av 1724 framlägger. Principen var, att varje församling här, på samma sätt lagen föreskrev för riket, borde genom fasta inrättningar sörja för sina fattiga. I kommissionens skrivelse 1734 ²³/₂ till konsistorium anhåller den om föreskrift för kyrkoherdarna i var församling att jämte kyrkoföreståndarna överlägga om inrättandet av dylika fattighus.³

Församlingarna hade emellertid olika meningar om sättet att finansiera fattighusen. Somliga förordade avgift enligt brandvaksdebiteringen, andra frivilliga sammanskott. Förslag gjordes även om ett enda gemensamt fattighus (S. Nikolai). S. Jakobs församling uttalade sig emellertid för ett eget.⁴ Kommissionen gjorde 1737 ²/₄ ett nytt förslag, som uppdelar de olika fattigmedlen så, att vissa poster skulle behållas av politikollegium, medan andra — framför allt kollekt och stamboksmedel samt klockareuppbörd — borde få disponeras av församlingarna. Politikollegium skulle då kunna åtaga sig försörjningen av alla, som utpekats genom testamenten, fattiga från främmande orter, innan de hunnit förhöras och utvisas, späda barn, övriga fattige, som ännu icke distribuerats på församlingarna, samt slutligen kostnaden för medikamenter och fattigbegravningar.⁵ De övriga skulle fördelas på församlingarna proportionsvis efter deras hushåll. Utav Stockholms 939 beräknade fattighjon borde Jakobs och Johannes församling övertaga 138.⁶

¹ Kons. acta 1650—1727: 1704. Jfr K. råds prot. 1704 ⁷/₁₁ och ³/₁₂.

² Kons. prot. 1704 ²/₁₁.

³ Kons. akter 1735 f. 63.

⁴ Ang. en gemensam överläggning mellan församlingarna och magistraten 1745 ⁹/₄, se kons. acta 1650—1727 f. 91. Tessin förordar gemensamt fattighus såsom billigare och mindre smittfarligt, då det kunde förläggas avskilt.

⁵ Pol. koll. fördelade fattigligheten till fri begravning på de olika kyrkogårdarna. Därav namnet »politilik».

⁶ Kons. akter 1737. Brand och pol. komm. prot. Om fattigmönstring och sättet att befria staden från obehöriga, se MÜLLER, Fattigvården i Stockholm, s. 65—66.

Medan K. M:t,¹ kommissionen och konsistorium ännu efter åtskilliga år måste göra påminnelser rörande övriga församlingar, hette det om S. Jakobs, S. Maria och S. Katarina församlingar, att de redan »med besynnerlig ömhet» vidtagit anstalter för fattighus, och deras berömliga exempel framhållas.²

Detaljerna om hur fattighusinrättningen först tillkommit i S. Jakobs församling förhållas oss, emedan kyrkorådsprotokollen för ifrågavarande år saknas.³ Om dess finansierande lämnas emellertid upplysningen, att kyrkoherde Arnell, som tycks ha varit en ekonomisk begåvning och för övrigt nedlade stort intresse på fattighusfrågan, år 1735 vunnit K. M:ts bifall till ett räntefritt lån av 21,000 daler kmt från de s. k. Helffeltska testamentsmedlen. För 2,600 daler inköpte han två år senare av spannmålsmätaren Åberg en gård vid Johannes södra kyrkogårdsmur (kvarteret Johannes mindre, nuvarande Brandkårens hus) samt friköpte tomten, där ett stenhus uppfördes.⁴ På 1850-talet var man av den uppfattningen, att Arnell skulle ha donerat tomten.⁵ Enligt en minnestavla, som förvaras hos nuvarande fattigvårdsstyrelsen i Jakob och Johannes, vart tomten av Arnell inköpt — för vilka medel nämnes ej. Tavlan omfattar uppgifter t. o. m. år 1757.⁶ Det var fattighusdirektören och kyrkvärden L. Witting, som lät bekosta denna minnestavla.

Vid 1741 års riksdag utverkade han vidare sekreta utskottets tillstånd att till fattighusbyggnaden få inlösa likvidationer av andra klassen till 40,000 daler smt samt för dem av riksens ständers kontor få njuta 95 %, då andra blott fingo 75.⁷ Vid sin död 1742 hade han dessutom gjort personliga försträckningar. Arnells fränfalle vållade ett tillfälligt uppehåll i bygget, men under kyrkoherde Körnings tid blev det omsider fullbragt, huvudsakligen genom stamboksmedel, som gävo 20,000 daler enbart av hovmarskalken Carl De Geer (6,000 daler), excellenserna Cronstedt och Cedercreutz samt kungl. sekreter Cautell. Kyrkorådsledamoten rådman Möller, kyrkvärden Anders Lohman och komminister Lars Nyman nedlade ett oförtrutet arbete vid dessa icke alltid så tacksamma insamlingar.

I oktober 1746 kunde de flesta av de församlingen tilldelta hjonen intagas. Under tiden medan huset stått ofullbordat hade det av politikollegium brukats dels till krigsinvalidier från »den beklagliga finska färden», dels till blesserade och upproriska dal-karlar efter daldansen; en användning, som lär ha bekommit lokalen så illa, att extra reparationskostnader måste nedläggas.⁸ Inalles gick bygget till 48,000 daler.

¹ K. brev härom 1740 ¹²/₆, 1744 ⁴/₁₂ och 1747 ²⁴/₁₁. Kons. akter resp. år.

² Utom församlingens eget fattighus hade även ett privat inrättats inom församlingen, det Soopska, som 1734 anlagts på Blasieholmen av grevinnan Anna Maria Soop. Dess förvaltning ställdes under konsistoriets uppsikt.

³ Lucka 1731—1738 april samt 1739—1742 maj.

⁴ WITTING, s. 150. K. råds prot. 1742 ³⁰/₆.

⁵ Sn. stämno prot. 1850 ²¹/₇.

⁶ Texten tr. hos WITTING, s. 156—158.

⁷ K. råds prot. 1742 ³⁰/₆.

⁸ WITTING, s. 151, not b. K. råds prot. 1745 ⁶/₁₁ och 1747 ¹⁶/₉.

11. *Sveriges kyrkor. Stockholm IV.*

Genom ovannämnda uppdelning av husfattigmedlen disponerade man nu både kyrko- och huskollekterna samt klockareuppbörden.¹ Därtill borde fattighuset ärva hjonens lösöre. 1748 efterlät K. M:t ytterligare till fattighusens underhåll sådana avgifter, som prästerna borde insamla av bröllopgäster och faddrar vid barndop.²

Dylika ovissa och oberäknliga inkomster förslogo emellertid icke som ekonomisk grundval för fattighusets drift. Utom för avbetalning av skulden efter bygget erfordrades minst 14,000 daler årligen. »Om i längden församlingarne kunna uthärda dermed, det gifver tiden».³ Den 16 oktober 1748 hölls ett sammanträde i S. Jakobs kyrka av riksråden Herman Cedercreutz och Klas Ekeblad, överståhållaren Rutger Fuchs, presidenten i kammarrevisionen Gedda, presidenten i kommerskollegium Erland Broman, kammarrådet Wulfvenstierna, kyrkoherde Tollstadius samt en myckenhet av församlingsmedlemmar i och för överläggning om fattigvården.⁴ Tollstadius förslag antogs att enligt Ulrika Eleonora församlings exempel kvartalsvis upptaga en avgift till fattighuset lika med dubbla beloppet av brandvaksavgiften för varje hus, så att ansvaret låge på själva egendomen, men hyresgäst likväl borde deltaga. En dylik avgift beräknades inbringa 14,512 daler kmt årligen. Ytterligare brist kunde täckas medelst stambok. Överskott eller donationer borde fonderas, till dess att avkastningen kunde bidra till avgiftens nedskrivande. K. M:t stadfäste 1749 ¹⁷/₁ denna överenskommelse.

Fattighuset ställdes under en särskild direktion, bestående av kyrkoherden som ordförande och två andra medlemmar, tillsatta av kyrkorådet, som hade överinseendet. 1751 ökades direktionen med ännu två medlemmar och försågs fattighuset med en »honorarie förestånderska» för den närmare vården om de fattiga och rummen.⁵ För ekonomiens praktiska handhavande antogs en kassör. Till denna tjänst utsåg kyrkorådet kassakyrkvården, slaktaren Anders Lohman, vars nit för fattighuset var så stort, att han för att kunna ägna sig helt däråt nedlade sin egen näring och avstod från sitt burskap. Själv gjorde han behövliga förskotteringar, skänkte 3,000 daler kmt och nedlade en outtröttlig omsorg vid att stimulera andras givmildhet samt i övrigt

¹ Fattighusets räkenskaper för dess första verksamhetsår upptager dessa inkomster till: fattig-håven i Johannes 1,194 daler kmt, klockareuppbörden i Jakob 250, i Johannes 55, armbössor 240, armbössa vid fattighuset 419, kapital och underhåll 38,445, pastoralier (under vakansen) 2,342, intresse 1,190. Fruktbärande kapital 22,742. Man observerar, att fattighåven i Jakob saknas. Till fattigkistan där behöll nämligen ännu politikollegium ehuru oegentligt nyckeln. Räkenskaperna förvaras i stadens arkiv.

² Kons. akter 1748 f. 9. 1743 hade denna insamling anbefallts för lasarets upprättande i Stockholm.

³ Jakob och Johannes församling i Kons. akter 1748 f. 9.

⁴ K. råds prot. 1748 ¹⁶/₁₀, tr. WITTING, bil. 42, samt und. skrivelse i Handl rör. Stockholm, vol. 15 R. A.

⁵ Härtill antogs direktion- och kyrkorådsmedlemmen, bagareåldermannen Peter Bromans käresta madame Thiese. K. råds prot. 1751 ¹⁶/₃.

förmera fattighusmedlen.¹ I flera år åtog han sig privat underhållet av två à tre fattiga. Till hans berömmelse hör ytterligare, att han för all sin möda icke njöt ringaste ersättning. Inom kort hade hans förvaltning resulterat i att fattighusets frukt-bärande kapital vuxit till över 50,000 daler kmt (1750), som vid upprepade tillfällen kunde förse kyrkkassan med nödiga lån. Ett tiotal år senare var fonden uppe i 200,000 daler. Kyrkorådsprotokollen innehålla mångfaldiga lovsånger över denne utmärkte kassör, som spelade den bärande Atlas roll inom församlingens fattigvård. Genom Lohman lär också ha utverkats K. M:ts tillåtelse 1750 $\frac{26}{6}$, att kronans halvpant i danaarvsmedel i staden finge tillfalla fattighuset.² Emellertid drev just ivern Lohman till en finanspolitik, som slutligen ogillades av kyrkorådet. Omsorgen att förkovra de medel han hade sig anförtrodda drev Lohman till en ganska vittgående utlåning, då kyrkorådet däremot hellre såg säkrare placering mot lägre ränta.³ Det lyckade resultatet fick emellertid överskyla metoderna. 1762 erbjöds Lohman plats i kyrkorådet, men han avböjde — han ville icke lämna kyrkvärdskapet, så länge kyrkkassan ännu stod i skuld, eller fattighuskassan, förrän den burit någon frukt för församlingen — varmed han avsåg avgiftens sänkning. Hans förvaltningstid var dock snart därefter utlupen. Man förnimmar tydligt uppriktigheten i det beklagande varmed Lohmans fränfalle följande år meddelas i kyrkorådet.⁴ Vad som då sades till hans heder och beröm, skulle »till et förtient loford i protocoll et antecknadt varda», Lohman till minne och efterföljare till uppmuntran. 1750 hade Lohman fått mottaga Serafimerordens guldmedalj för sitt nit.

Kyrkvärds- och kassörssysslorna blevo nu skilda, och till kassör antogs en av kyrkorådets medlemmar. Direktionen ökades med ytterligare två medlemmar. Samtidigt beslöt kyrkorådet, att alla utestående lån av fattighusets medel skulle indrivnas och sättas i banken. Tämligen omilt inkrävde man av Lohmans sterbhus kontant de utlåningar, som icke medgivits genom kyrkorådsbeslut och som stego till över 100,000 daler. Dessa dispositioner ledde till en tvist angående direktionens rätt till självständig förvaltning. Kyrkorådet ville icke tillåta, att några medel finge utan dess tillstånd tagas ur banken. Från direktionens sida framhölls däremot dels bruket i andra församlingar, dels svårigheten att få behövliga beslut av kyrkorådet, som sammanträdde mer oregelbundet, då direktionen däremot hade månatliga sammankomster. Kyrkorådet hade ju dessutom tillfälle att göra anmärkningar vid revisionen. Direktionen avsåg

¹ Åtskilliga gåvor och testamenten gjordes till det nya fattighuset. Till stor del får nog den allmänna givmildheten även tillskrivas verkan av kyrkoherde Tollstadius bevekande predikningar. Ett testamente av mjölvaråldermannen Budde å en egendom i kv. Torkan inbragte genom försäljning 12,000 daler. Se vidare WITTING, s. 159.

² Lohman ingav 1753 ett i mystiska ordalag hållet und. förslag om ett nytt barnhus, vilket emellertid blev utan resultat. Handl. rör. Stockholm, vol. 15 R. A.

³ Jfr s. 66. Stundom medgav dock kyrkorådet ganska stora lån ur fattighusets lånebankosedlar på viss tid till väl känd person och mot full säkerhet.

⁴ K. råds prot. 1763 $\frac{5}{8}$.

sig slutligen all befattning med fattighuset om medelpositionen fråntogs den. Kyrkorådet medgav slutligen det ofördelaktiga i att ha två beslutande ekonomiska styrelser och beslöt vid gemensamt sammanträde överlämna hela förvaltningen av fattighusmedlen till direktionen, dock på de villkor, att kyrkorådet såsom församlingens representanter behåller inspektionen över fattighuset och dess medel, att direktionen helst följer principen att för säkerhetens skull insätta alla medel i banken, att kyrkorådet årligen reviderar räkenskaperna, att församlingen därpå efter pålysning må taga del av desamma, etc.¹ I det reglemente, som 1774 fastställdes vid församlingens sammankomst, upptogs ovanstående villkor. I och med den självständigare verksamheten hos direktionen börja där protokoll föras.²

År 1770 hade det av Lohman eftersträfvade tillståndet äntligen uppnåtts, att fondens storlek tillät en nedsättning av församlingsavgiften.³ 1786 tillköptes en tomt invid fattighusets för att vidga utrymmet och minska eldfaran. S. å. inrättades inom fattighuset ett marketenteri.⁴

Witting omtalar, att fattighuset vid denna tid hade åtta salar och ett mindre rum samt köket. Utom husrum och värme bestods de fattiga var månad till underhåll 9, 12 till 15 daler kmt, »alt efter som de äro gamle, skröplige och årklöse». Fattighuset bekostade därtill sjukvård och begravning. Till helgerna fägnades de fattiga med dricka och bröd av församlingens bryggare och bagare, och till särskild julförplägnad anslogs i båda kyrkorna en årlig kollekt, vanligen på kyrkoårets sista söndag.

Under missväxtåren på 1770-talet blevo åtgärder nödvändiga för en mera vittgående fattighjälp i Stockholm. Liksom det centrala fattigväsendets inrättningar en gång varit otillräckliga, förslogo nu icke längre de lokala fattighusen. En tillfällig insamling påbjöds av konungen 1773 i stället för de festligheter, varmed man ämnat mottaga honom vid återkomsten från hans eriksgata.⁵ Ett kungligt brev s. å. $22\frac{1}{2}$ disponerade de insamlade medlen för sjukvården samt föreskrev, att kyrkoherden i varje församling skulle utse vissa av dess pålitliga ledamöter att besöka de sjuka. I september s. å. utsågos på samma sätt några deputerade att förteckna de fattiga i församlingen, som borde komma i åtnjutande av det mjöl, som K. M:t anslagit till utdelning.

De enskilda välgörenhetsdonationerna inledas i församlingen 1783 genom hovmarskalkinnan Catharina Charlotta de Geers, f. Ribbing, gåva av 1,500 rd. (= 27,000 daler kmt), varav räntorna genom kyrkorådet årligen skulle utdelas som pensioner.⁶

¹ K. råds prot. 1764 $17\frac{1}{3}$, $12\frac{1}{4}$, $30\frac{1}{6}$, det senare tr. WITTING, bil 43. Excellensen Löwenhielm lyckades denna gång icke att få sin mening om kyrkorådets förvaltningsrätt igenom. Ang. frågan om att underställa församlingen denna tvist, se s. 66.

² Förvaras i Stadens arkiv.

³ Fonden steg då till över 300,000 daler.

⁴ Klockareänkan Hök åtog sig detsamma mot fria husrum, ved, ljus och 50 rd. om året.

⁵ Hertig Karls brev till kanslikoll. 1773 $11\frac{1}{4}$. Handl. rör. Stockholm, vol. 15 R. A.

⁶ Då det till en början befanns svårt att lämpligt placera detta kapital, behöll donatricen det själv såsom lån mot 6 % ränta. Om villkoren för donationen, se k. råds prot. 1783 $18\frac{1}{6}$. För

1795 gavs nästa stora pensionsfond, då fru Anna Maria Brandel överlämnade 1,800 rd. specie till kyrkorådets förvaltning.¹ 1803 grundlades den Sebaldtska pensionsfonden å 5,555 rd. banko-specie (= 100,000 daler kmt) genom testamente av justitiekansler Sebaldts änka, Ulrika Eleonora Ziervogel.

Kyrkoherde Murrays pastorstid, som i allmänhet karakteriseras av en modern, human anda, blev en nydaningsepok för församlingens fattigvård.² En stor kollektinsamling anordnades åt sådana fattiga, som icke vårdades i fattighuset, särskilt åt dem, som blygdes att yppa sitt torftiga tillstånd — det moraliska momentet saknas icke. Både håvar och bäcken anslogos; de förra kringburos av kyrkorådsmedlemmar och andra »betydeligare herrar och män» i församlingen. Som en särskilt bevakande dag anslogos den söndag, då ungdomen gick till nattvarden första gången. Utdelningen verkställdes av kyrkoherden jämte kyrkoråds- och fattighusdirektionsmedlemmar m. fl.³ Denna utdelning omfattade icke mindre än 392 gamla och 242 barn. I Jakobs kollekt hade givits omkring 550 rd., i Johannes 100. Kyrkoherden hade dessutom fått mottaga 245 rd. och 30 famnar ved.

Sådana tillfälliga offer, om än aldrig så stora, blevo dock i längden ett ineffektivt system för den yttre fattigvården. Tidens nya princip inom fattigvården — hjälp genom eget arbete — är redan vidrörd i kapitlet om skolan. Ett praktiskt uttryck hade den fått i det på brand- och politikommissionens initiativ år 1773 öppnade arbetshuset på Södermalm. År 1797 upptogs idén av Jakobs och Johannes församling, som försåg Norrmalm med en liknande anstalt, ursprungligen avsedd blott för församlingens arbetsföra fattiga. Överläggningen härom sker vid en sammankomst av kyrkoråd och fattighusdirektion 1796 $17/5$, närmast föranledd av K. M:ts brev $17/3$ s. å. om fattigunderhåll och tiggeriets hämmande. Man fann, att fattighuskassan, som i medeltal de tio sista åren avkastat 1,000 rd., borde kunna bära kostnaden även för det nya arbetshuset, helst »ändamålet med en fattig cassas förvaltning egentligen icke bör vara at årligen öka dess capital i större mon än det ärfordras til de fattigas understöd». Fattighuset ägde redan erforderlig tomtplats i kvarteret Johannes mindre (vid Johannesplan, nuv. Malmskillnadsgatan). Man antog ett förslag av konduktör Pfeffer å ett tvåvåningsstenhus. De Geers gåva av 2,500 rd. anslogos till den nya inrättningen. Vid en sammankomst 1797 $18/5$ var huset nära färdigt och hade då icke kostat mer än 2,214 rd. Presidenten Lagerheim hade utarbetat en plan för arbetshuset, vilken nu med vissa modifikationer blev antagen. Man ställde inrättningen för vinnande av stadga de första åren under den allmänna direktion, som förestod Södra arbetshuset, enligt avtal, som stadfästes av K. M:t 1797 $28/11$.

de numera under S. Jakobs församling behållna fonderna hänvisas till HELLSTRÖMS tryckta förteckning.

¹ Om villkoren se k. råds prot. 1795 $31/7$.

² Om de många olika inrättningarna för fattighjälp i Stockholm från 1700-talets senare hälft, se MÜLLER, s. 90—91.

³ K. råds prot. 1784 $16/4$. Vintern hade detta år varit särskilt hård.

Enligt reglementet för Norra frivilliga arbetshuset uppdelas de fattiga i vissa kategorier: fabriksarbetarna, vilka f. t. utgjorde största antalet av tiggarna, som borde underhållas av deras patroner eller fabriksfattigkassan; personer från landsbygden, som borde återförvisas till respektive orter; arbetsföra lösdrivare, som sättas på spinnhuset; barn under 12 år, som intagas på barnhuset, och barn över 12 år, som sättas i tjänst; åldriga vanföra och eljes orkeslösa, vilka böra underhållas å församlingens fattighus; krymplingar och obotligt sjuka, som böra åtnjuta understöd av allmänna fattigvården, så länge hospital saknas för dem; sängliggande sjuka, som väntas kunna återfå arbetsförmågan — dessa höra under lasaretten eller kurhusen; saknas utrymme där, må de njuta stadens fattigmedici och fria medikamenter; slutligen de, som sakna tjänliga arbetsutvägar, d. v. s. arbetslösa. Det var naturligen den sistnämnda klassen, som hade att söka hjälp vid arbetshusen. Huvudsakligen kom dessas verksamhet att bli inriktad på kvinnligt arbete: spånad, stickning, sömnad samt hjälptjänst i de förmögnare hushållen. Verktyg och råmaterial tillhandahölls för de arbetssökande, och adresser lämnades på dem, som önskade arbete utfört. Arbeterskorna ansågos kunna förtjäna högst $3\frac{1}{2}$ å $4\frac{1}{2}$ skilling om dagen. Utöver denna låga förtjänst — den kunde ej bli större i konkurrensen med »mekaniska maskiner» — utdelades premier, främst av den De Geerska gåvan, för flit och skicklighet.

De ekonomiska svårigheter arbetshuset hade att övervinna under sina första verksamhetsår för dyrtidens skull, avhjälpes delvis genom en gåva av De Geer å 6,000 rd.¹ samt grosshandlare Pauli's testamente å 1,800 rd. Avsikten var, att sedan anstalten iståndsatts genom fattighuskassan, den framgent skulle drivas med egna medel.²

En särskild direktion för arbetshuset tillsattes av kyrkorådet. Där anställdes en »läromästarinna», bokhållare och magasinsbetjänst. Varje arbetshjon erhöll först undervisning i arbetshuset och fick därefter arbeta hemma. Vid seklets slut sysselsattes 600 arbetande. 1810 avtalades med allmänna fattigvården, att den finge hänvisa 200 fattiga till arbetshuset. Blott cirka hälften av de arbetande utgjordes då av församlingsbor. Nya reglementen för arbetshuset gavs 1830, 1853, 1897 och 1907. Det sista, som föranletts av församlingsdelningen, gör kyrkoherden i Jakob till självskriven ordförande, låter direktionen själv välja tre ledamöter, kyrkorådet i Jakob en och kyrkorådet i Johannes två. En revisor utses av vardera församlingens kyrkoråd. Det första huset ersattes, sedan det upplåtits till fattigförsörjningen 1819, av ett nytt i samma kvarter vid Johannesplan.³ Sedan detta 1899 försålts till sta-

¹ Vid de Geers död hittades ett kuvert med påskrift, att det innehölle en present till arbetshuset. Det befanns vara reversen å ovanstående summa, som förut lämnats som lån. Om De Geers vackra roll i församlingens historia, jfr s. 169 och 173. En uppgift om donationer till arbetshuset finnes i FERLIN I, s. 34.

² Inom arbetshusets lokaler voro två rum upplåtna till de sjuka och fattiga, som underhöllos av greve Bunge.

³ Den numer försvunna byggnaden återgiven på fotografi i MÜLLER, s. 89.

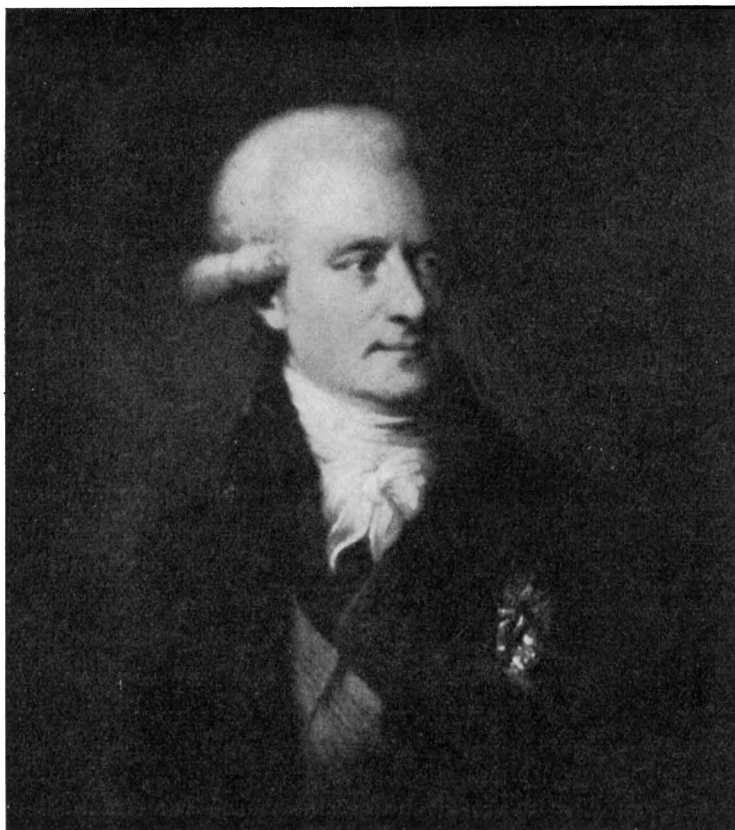

Fig. 10. Kammarherren och excellensen Charles De Geer f. 1747,
d. 1807.

Bildnis des Kammarherrn Ch. De Geer,
von Breda.

Portrait of the baron Ch. De Ceer,
by Breda.

den och planerna på att sammanföra arbetshus, arbetsstuga, diakonisslokal m. m. till en gemensam fattigvårdscentral gått om intet, förhyrdes 1903 tvenne rum i källarvåningen Kammakaregatan 12, där arbetsinrättningen fortfarande lever under numera betydligt mindre förhållanden än förr.

Församlingen räknade sig emellertid med full rätt till dess »oupphörliga ära», att liksom dess fattighus varit det först inrättade och bäst underhållna, den också föregått de övriga med exemplet av en arbetsinrättning.

Arbetshusinrättningen var emellertid icke den enda åtgärd, som vidtogs inom församlingen till fattigvårdens vidsträcktare organisation. Med anledning av uppmaningen i k. breven 1796 $\frac{12}{1}$ och $\frac{17}{3}$ utvalde kyrkorådet $\frac{17}{5}$ s. å. sex deputerade för de fattigas vård utom fattighuset. Deras uppgift var, enligt av kyrkoherde

Murray författad föreskrift, att besöka de behövande i hemmen och besörja utdelning av insamlade allmosemedel i pengar eller persedlar.¹ Kyrkoherden var deras självskrivne ordförande. Kyrkskrivaren skulle föra lista över dessa fattiga samt till dem utdelade medel mot årligt arvode av 10 rd. Första året inflöto inalles 952 rd. till denna kassa, varav 440 rd. utgåvos. 1799 testamenterade gördelmakaren Berens 250 rd. Sålunda hade församlingen nu en fattigvård, förgrenad i tre olika förvaltningsområden: fattighuset, arbetshuset och fattigvården, som den senaste anstalten helt enkelt kallades.

Även i det för huvudstaden gemensamma fattigväsendet uppkallades församlingarna till medverkan. Vid kronprinsens födelse år 1799 gjordes en donation för arbetarbefolkningens erhållande av billigare livsmedel under dyrtid, den s. k. Gustafs inrättning. I direktionen för denna voro även församlingarna representerade. 1805 utsåg församlingen två ledamöter i kommittén för granskning och förbättring av fattigvården i huvudstaden. De många lokala åtgärderna på 1700-talets slut hade icke räckt till att avskaffa nöd och tiggeri. I och med den instruktion K. M:t år 1791 givit Serafimerordensgillet såsom en överstyrelse för hospitaler, barnhus och lasareter hade en centraliserande tendens inletts, vilken emellertid ännu tarvade lång tid och bjöd på växlande uppslag, innan de åsyftade resultaten nåddes. Ovannämnda kommitté är bl. a. ett uttryck för denna strävan, och dess förslag medför också en stadga om allmän fattigvårdsinrättning för Stockholms stad av 1807 ¹²/₈, däruti man avser att alla olika inrättningar skulle förenas under en gemensam styrelse och förvaltning, så att »den skillnad, som hitintills ägt rum emellan hvarje församlings fattige upphör». Den antogs emellertid blott på tre försöksår. Till direktionen över den allmänna fattigvården utsågo även församlingarna var sin medlem, liksom de genom ombud deltog i revisionen.² Tiden var dock ännu icke mogen för reformens genomförande.

När ordnandet av en allmän avgift till en central fattigvård planerades åren 1811—12, beslöt Jakob och Johannes församling att förena sig med Maria och Kungsholms församlingar i den önskan, att varje församling måtte få behålla sin egen fattigvårdsförvaltning — likväl ville man icke undandraga sig allmän kontroll eller det biträde, som förmögnare församlingar proportionsvis borde utgöra till de mindre bemedlade. Man framhåller i det av kyrkoherde Hedrén författade yttrandet, huru som den enskilda församlingen med mera paternell myndighet kunde vårda sina fattiga, hur omkostnaden borde vara ringare, intresset större, uppbörd och redovisning

¹ En stor allmän insamling skedde i anledning av det omtalade k. brevet ¹²/₁. I Jakob och Johannes församling inbragtes 1,010 rd. utom de särskilda gåvor, som De Geer och Bunge skänkte till ovanberörda särskilda ändamål. De samlade medlen fördelades därefter på Danviken och församlingarna efter behov. Jakob och Johannes församling fick 680 rd., vilket var ett proportionsvis högt belopp. Endast Danviken och Katarina församling fingo mera.

² Revisorerna skulle väljas av församlingen eller kyrkorådet jämte fattighusdirektionen. Kons. skrivelse 1810 ²⁰/₇.

enklare under en lokal förvaltning. »Den bästa vinsten blifver dock den, att de fattiga blifva kända och vårdade, hvar efter sina behov.» Man kommer också med fullständigt förslag till organisation på ovanstående grund och enligt principen om arbetshjälp i första hand, allmosor blott i nödfall. Den första omsorgen bör ägnas ungdomen, bl. a. särskild flickskola inrättas och i allmänhet skolorna vidgas för att ge plats åt så många som möjligt. Hur dessa planer delvis realiserades genom Grevesmühlska skolan är ovan omtalat. Därnäst borde man intressera sig för de arbetsföra — för dem hade ju församlingen redan arbetshuset. Sist borde sörjas för de »orkeslösa och utlefvade». För detta ändamål måste fattighuset, som nu rymde 150 hjon, utvidgas, särskilt med hänsyn till att de av allmänna fattigvården inrättade försörjningshusen för husvillan nu skulle utrymmas.

Centralisationstanken måste också uppges för denna gång — den centrala styrelsen hade icke visat sig situationen vuxen.¹ En gemensam fond skapades emellertid av en ny fattigvårdsskatt, utdebiterad efter bevillningsriksdaler enligt andra artikeln och ställd under förvaltningen av en kassadirektion av indirekt valda ombud från församlingarna. Avgiften bestämdes för vart år av deputerade från församlingarna, valda på sockenstämmor liksom revisorerna över förvaltningen. Medel från den allmänna kassan utdelades åt församlingarna efter behov och på deras rekvisition. Också denna inrättning, som stod under överståthållarens högsta inseende, kallades allmänna fattigvården.

Församlingen hade fått behålla sina egna inrättningar, men hade blifvit betungad, dels genom den allmänna fattigvårdsskatten, dels genom det ökade antalet fattighjon från de upplösta försörjningshusen.² En god handräckning i sin barmhärtighetsverksamhet erhöll församlingen 1812 i kanslirådet Joh. Erik Noréns testamentariska gåvor åt fattig- och arbetshuset till pensionsfonder liksom i grosshandlare Grevesmühls ovan beskrivna storartade donation till en fattigskola.³ 1815 skänkte handlanden av »judiska nation» herr Kahn till minne av kronprinsens lyckliga återkomst »från ett ärofullt fälttåg» vissa fastigheter att brukas till de fattigas bästa. 1829 testamenterade assessor Carl Wertmüller fattighuset och arbetshuset 10,000 rd. tillsammans.

1850 gavs ännu ett uttryck för den De Geerska välgörenheten, då excellensen Carl De Geer, som »länge, ja under den största delen af sin lefnad, på så mångfaldiga sätt varit denna församlingens och dess fattigas verksamme och ädelmodige välgörare», donerade 10,000 rd. att framgent användas till fattigas underhåll. För dessa skulle ett särskilt rum beredas inom försörjningshuset.⁴

¹ Ny fattigvårdsstadga av 1812 $\frac{18}{3}$.

² Hjonerna voro 72. Först måste man provisoriskt inhysa dem i Ifwersonska egendomen vid Trasket. Sedan uppläts arbetshusets lokaler.

³ Sedan vissa dispositioner fullgjorts, skänktes återstoden av N:s förmögenhet till församlingens fattigvård. Dessa medel, som utgöra en särskild stiftelse under fattigvårdsstyrelsens förvaltning, öfverstiga 50,000 kronor.

⁴ De Geer gav 1859 ytterligare 7,500 rd. i främsta rummet till fattiga barns vård.

År 1869 testamenterade direktör Godlund 8,000 rd. till församlingen för upprättande av tvenne fonder: en för fattiga skolbarns beklädnad och en till understöd eller pensioner åt orkeslösa.¹

De säregna förhållandena i Jakob och Johannes församling, som bibehöll två olika direktioner för fattighus och fattigvård, medan andra församlingar hade sammanfört sin fattigvård under en styrelse, vållade tvister med den allmänna fattigvårdens direktion. Dels ogillades församlingens dubbla system, dels sökte man indraga fattighusmedlen i den övriga fattigvårdsförvaltningen. Alla till församlingens disposition stående medel, menade man, borde först utnyttjas även för den yttre fattigvården, innan de allmänna medlen fingo anlitas. Församlingen opponerade sig kraftigt mot dylika principer. Skulle fattighusets medel, som voro beviljade av församlingen eller donerade av enskilda speciellt för ändamålet, nu behöva tillgripas för andra syften och fattighusets existens kanske rent av riskeras? Detta vore att kränka den självbestämmningsrätt, som dock tillförsäkrats församlingen rörande dess fattigvårds organisation. Man hänvisar maliciöst nog till hur det gick med de inrättningar, som »hade den olyckan at råka under den allmänna fattigvårdens inseende» 1809, då församlingen lyckats rädda sitt fattighus. Om den allmänna ledningen föredroge att ha blott med ett organ att göra såsom en församlingens företrädare, skulle man däremot gärna förordna en särskild person, som skötte båda direktionernas rekvisitioner. Den av Hedrén författade inlagan till K. M:t erhöi svar i en kungl. resolution, som erkänner fattighusdirektionens, men ingen annans kompetens för dylika förhandlingar.² Påståendet om fattighusmedlens utnyttjande uppgavs emellertid samtidigt, ty de rekvirerade allmänna bidragen utbetalades till församlingen utan villkor. Lösningen i första frågan fann församlingen genom att till det yttre uppge det gamla systemet med två styrelser. Vid sammanträde av kyrkorådet samt fattighus- och fattigvårdsdirektionerna 1813 $\frac{3}{4}$ sammanslogos de båda senare till en direktion, kallad »fattighusdirektionen», med den gamla indelningen bibehållen i två olika avdelningar med skild förvaltning under det gemensamma namnet. 1828 fick fattighuset en ny instruktion.

År 1832 tillsattes ånyo deputerade för att söka ordna ett gemensamt skatteväsen inom fattigvården. I Jakob och Johannes församling utgingo då dels den avgift, som ursprungligen 1748 beviljats för fattighuset och reglerats efter brandvaksavgiften,³ dels den allmänna fattigförsörjningsavgiften med 6 skilling per bevillningsriksdaler,

¹ Se ang. donationerna dels Hellströms anförda förteckning, dels den särskilda förteckning över donationer, som 1917 stodo under Jakob och Johannes församlingars fattigvårdsstyrelses förvaltning, utarbetad av A. SUNDÉN-CULLBERG.

² K. råds prot. 1813 $\frac{16}{1}$ och $\frac{17}{3}$.

³ 1813 fastslogs, att fattighusavgiften skulle utgå efter den numera höjda brandvaksavgiften, men att, sedan fattighuset fått den summa, som tidigare inbragts eller 501 rd. 28 sk., skulle överskottet gå till Grevesmühlska skolan. Jfr s. 148. 1828 överläts större delen av detta överskott på 10 år till gäldande av kostnaden för kyrkornas reparation.

som gick till allmänna fattigvårdskassan och delvis fr. o. m. 1828 anslagits till sjukvården.¹ Även nu motsatte sig församlingen på det bestämdaste att centralisera förvaltningen och vågade därför icke ge sina deputerade full beslutsrätt, utan inryckte som garanti i deras instruktion villkoret om församlingens prövningsrätt av eventuella förslag.² Församlingens deputerade reserverade sig också mot pluralitetens avsikt att indraga fattighusmedlen i den allmänna försörjningen — situationen var ungefär densamma som 1812. Ännu ville församlingen icke för några likhetsprincipers skull uppge sin enskilda rätt. De deputerades förslag, som sålunda dels gick ut på att utnyttja fattighusmedlen i första hand för all fattigvård — med undantag för donationer, givna med vissa villkor — samt dels ville reglera fattighusavgiften till likhet i alla församlingar, framlades inför församlingen 1833 $\frac{3}{2}$,³ då man beslöt ansluta sig till församlingsdeputeraden v. Fersens reservation. Fersen ville draga gränsen mellan församlingens enskilda och den allmänna fattigvården så, att de temporärt behövande — barn, sjuka, arbetslösa — skulle bli föremål för den senare, emedan sådana kunde bli till hela samhällets nytta; då däremot gamla och orkeslösa borde höra sin egen församlings vård till. En kungl. resolution 1833 $\frac{15}{6}$ ålade emellertid Jakob och Johannes församling att, innan fattighusavgiften år 1835 för framtiden av de deputerade bestämdes, åtaga sig att utgöra den lika med övriga församlingar, vid risk att bidraget ur den allmänna fattigvårdskassan skulle indragas eller förminsкас. Församlingen tvangs att uppge sin ståndpunkt. Man beslöt på sockenstämma 1835 $\frac{20}{9}$ att uppdraga åt församlingens deputerade beslutsrätt angående fattighusavgiftens bestämmande, om grunderna för understöd ur allmänna kassan, om arbetshusen samt om hushyra för norra arbetshusets lokal, som ju ägdes av församlingen. Likväl skulle man fasthålla vid yrkandet om bibehållen lokal förvaltning. Det senare beaktades tillsvidare, men det av K. M:t 1833 fastställda beskattningsförslaget bekräftade den princip Jakob och Johannes så energiskt bekämpat — att fattighusmedlen borde utnyttjas för hela fattigvården.⁴

¹ Denna senare avgift brukade i församlingen stiga till ca 5,000 rd., därav ca 3,000 levererades till allmänna kassan; församlingens anslag av de allmänna medlen steg emellertid blott till 1,500 rd. utom 300 rd. till Grevesmühlska skolan. Av detta anslag ålåg det församlingen att avlöna fattigläkaren (200 rd.), vaktmästare (33: 16), lärare för den s. k. ferieläsningen (90), underhålla de fattiga i församlingens försörjningshus, understödja enskilda behövande samt betala fattigsjukvård och medicin. Detta hade emellertid icke kunnat gå ihop utan lån av fattighusmedlen.

² Sn stämma 1832 $\frac{16}{5}$.

³ Brandvaksavgiften var grund för fattighusavgiften i alla församlingar, men den senare utgick på somliga håll med samma belopp som den förra, på andra med $\frac{3}{4}$ eller $\frac{2}{3}$ o. s. v. I Jakob och Johannes var den lika med brandvaksavgiften.

⁴ Hur fattigvårdsekonomin i församlingen ställde sig efter ovanstående reglering, visas av en uppgift från 1851. Förutom fastigheten utgöras tillgångarna av: fattighusavgift 5,713 rd. (ören utslutna), fattigmedel vid bröllop och barndop 228, kollekt, fattigbössa och bötesmedel 28, avlidna fattighjorns kvarlåtenskap 78, diverse 19, intressemedel 1,359, stadsnämndens bidrag 2,000.

Den allmänna fattigvårdskommitténs av 1838 arbete resulterade i 1843 års fattigvårdsstadga. Härmed skapades en för hela Stockholm gemensam central fattigvårdsstyrelse — stadsnämnden — där bl. a. representanter suto för de åtta territorialförsamlingarna, som nu skulle utgöra lika många fattigvårdsdistrikt. Varje distrikt borde dock ha sin styrelse eller nämnd, där kyrkoherden förde ordet. Distriktsstyrelsen skulle bestå av tvenne avdelningar, en för ordningsmål (ett upplivande på sätt och vis av 1831 och 1834 års koleranämnder) samt en för fattigvård. Den förra avdelningen organiserades redan 1840 med av sockenstämma valda »ordningsmän», var för sin krets inom församlingen och med uppgift att övervaka främst sedlighet, hygien och uppfostran. »I sjelfva verket är kommunalvården icke annat än familjevård, utsträckt till kommunen», säger Carl af Forsell, som blev den förste ordföranden i församlingens ordningsnämnd. Församlingen indelades i 31 ordningsdistrikt. Fattigvårdsavdelning blev den fattighusdirektion, som ju redan fanns i församlingen. De särskilda deputerades uppgift att bestämma fattigvårdsavgiften och revidera förvaltningen överläts vid sockenstämmonämndens tillkomst år 1847 åt densamma, som sålunda stod som stadsnämndens principal.¹

Stadsnämndens strävanden gingo från början ut på att skapa ett fattigvårdssamhälle av hela staden. Man sökte först uppdelning av de fattiga i vissa klasser i stället för efter geografiska områden, innan man slutligen tog itu med själva anstalterna. Ytterligare stimulerad genom fattigvårdsstadgan av 1847 igångsatte emellertid stadsnämnden snart också en centralisation av försörjnings- och fattighusen. Sålunda skapades ett gemensamt arbets- och försörjningshus för Södermalm samt ett för Norrmalm och staden på Kungsholmen.² De respektive församlingarnas fattigvårdsstyrelser valde direktionerna. Då de församlingar, som haft särskilda försörjningslokaler, så fingo dessa utrymmen lediga, sammandrogos till dem fattighushjonen från andra församlingar. Sockenstämma 1859 ²¹/₈ medgav, att inom Jakob och Johannes försörjningshus, det ursprungliga arbetshuset, finge inhysas Adolf Fredriks församlings fattighushjon. Stadsnämnden framhåller emellertid, att dessa åtgärder ännu blott vore ett steg i riktningen mot fullt genomförd centralisation. Fullföljden ägde rum år 1872, då samtliga de norra församlingarnas fattighus uppgingo i Sabbatsberg.

År 1864 utfärdades instruktion för den nya centrala fattigvårdsstyrelsen, fattigvårdsnämnden, som skapats i sammanhang med kommunallagarnas tillkomst. Då denna nämnd väljes av stadsfullmäktige och står under dess överinseende och revision, har

Utgifter: fattighushjons underhåll 4,994, försörjningshjons underhåll 1,050, fattigvård utóm hus 1,524, barnuppfostringshjälp 115, avlöning och arvoden 800, ved, kol och lyse 673, tvätt och renhållning inom hus 380, fastighetsunderhåll, onera, gaturenhållning, lykttändning, sotning, inventariers underhåll 185.

¹ I vissa fall, särskilt i fråga om nya dispositioner, gjordes dock direkta hänvändelser till församlingarna, t. ex. rörande nya anslag till Serafimerlasarettet 1848 eller till vaccinationsdepåer 1852.

² Bifallet i Jakob och Johannes församling å sockenstämma 1853 ¹²/₆. De församlingar, som motsatte sig dylik centralisering, voro Nikolai, Maria, Hedvig Eleonora och Kungsholmens.

i och med detsamma fattigvården definitivt överflyttats från den kyrkliga till den borgerliga kommunens verksamhetsfält. De särskilda fattigvårdsstyrelser, som under centralstyrelsen fortfarande skulle bestå inom församlingarna, utses av nämnden och erhålla instruktion av denna. De ha således inryckts i den borgerliga organisationen.¹ En kvarleva från det gamla systemet är dock kyrkoherdens självskrivna ledamotskap. I 1871 års fattigvårdsförordning heter det slutligen, att varje socken på landet samt varje stad eller köping med egen kommunalförvaltning utgör för sig ett fattigvårdssamhälle. Den lokala kyrkoförsamlingens fattigvårdsförvaltning hade i Stockholm definitivt upphört.

Sedan den offentliga fattigvården blivit en stadskommunens sak, återstår inom församlingen utövändet av den enskilda välgörenheten, som ofta knutits till församlingens organ eller lokaler. Redan i det föregående ha vissa uttryck för enskild välgörenhet skymtat. Inom ramen för skolväsendet ha berörts donationer, som avsett fattiga barns beklädnad, premier, bokinköp o. s. v. I Grevesmühlska skolan förekom även bespisning. Delvis på enskildas gåvomedel grundades också den s. k. barnhjälps- och soppkokningsfonden, som från och med 1836 stod under församlingens revision. Grundplåten gavs 1834 av excellensen Carl de Geer, som då skänkte 6,666 rd. till fattiga barns beklädnad och vård samt till soppkokning att portioneras ut bland behövande. Det De Geerska namnet återkommer så ofta inom församlingens fattigvård, att dess bärare nästan kunna betraktas som en fast välgörenhetsinstitution under långa tidsrymder. Likaledes är ovan berört de pensionsfonder, som av enskilda donatorer ställts under kyrkorådets eller fattighusdirektionens förvaltning och så anslutits till församlingens fattigvård. Från och med 1880-talet börja donationerna till församlingens skollovskolonier.²

Å andra sidan har församlingen genom anslag understött enskilda välgörenhetsföretag. Hur rum inom fattiganstalterna upplåtits till De Geerska och Bungeska understödshjon är ovan omtalat. Den inom församlingen bildade »Fruentimmers skyddsförening» fick 1848 rätt att för sina sammankomster begagna kyrkans sakristia samt erhöll årlig kollekt, vilken år 1869, då denna förening efterträtts av en allmän skyddsförening, ärvdes av den senare.

År 1868 anslagos vissa kollekter åt den inom församlingen bildade barnkrubban, som dessutom erhöll matportioner från församlingens fattigvårdsstyrelse.³ 1901 beviljades anslag åt särskild barnkrubba i Johannes.

År 1885 upplät församlingen en mindre lokal för den barnbespisning, som anordnats av fröken Jenny Meijer. 1891 erhöll en liknande inrättning motsvarande förmån.

¹ De ovan omtalade ordningsmännen ersattes 1871 av s. k. tillsyningsmän, stående under fattigvårdsnämnden. 1878 övertogs deras befogenheter av rotemännen.

² Se Hellströms förteckning.

³ Hyran för barnkrubban insamlades på det gamla sättet genom insamlingsboks kringbärande i församlingen.

När stiftelsen Lars Hiertas minne år 1890 beslutat upprätta arbetsstugor i församlingen, anslag kyrkstämman lokal i församlingens hus vid Johannesplan. 1902 gavs anslag åt ännu en arbetsstuga i Johannes. Kyrkorådet påtog sig revision av förvaltningen. 1889 medgavs anslag till föreningen för sjukvård i fattiga hem. Slutligen har församlingen genom anställande av kateketer och diakonissa verksamt sörjt för de fattiges andliga och fysiska vård.¹

¹ 1882 anställdes den första diakonissan.

KAP. VII.

Församlingen utanför och i sin kyrka.

Hur den östra delen av Norrmalm utvecklats, har redan i flera sammanhang berörts. Det lilla samhälle av täppor och trähus, som under medeltiden fylkats kring S. Jakobs kyrka, konungens trädgård och båthamnen vid den djupt inskränande sjövikens,¹ hade under den fredliga perioden efter reformationen genom utflyttning från staden tillförts en ny bebyggelse, bl. a. befordrad genom de upprepade förbuden mot träbyggnader inom stadsmurarna. Redan under medeltiden talas om gator och tomter i denna trakt, och under 1500-talet påbjödes viss planering samt verkställes kvartersindelning. Att den slutligen vid 1600-talets ingång tillsammans med Norrmalms övriga delar fick karaktär av självständig stad, är ovan berört. Sedan norra förstaden 1635 inkorporerats med Stockholm, vidtog under Klas Flemings ledning den stora gatu-, kvarters- och tomtreglering, som i de större dragen bestått fram till våra dagar. Sålunda ordnades som en längsgående huvudåder genom S. Jakobs församlings område Regeringsgatan,² dit tvärgatorna uppifrån berget samt nedifrån rännilen (nu Birger Jarlsgatan) ledde, de flesta med samma läge som nu, ehuru delvis under andra namn.³ Hamngatan har alltjämt behållit den benämning, som erinrar om att den ledde ned till Packartorgshamnen (Norrmalmstorg).⁴ Hur församlingens gräns i norr försköts med stadens egen är ovan omtalat.⁵ I Johannes historia har antytts, huru den norra församlingdelen länge utgjorde en tämligen glest, av enklare yrkesmän befolkad trakt, vars nordligaste område, där även de förmögnare under 1700-talet kunde anlägga sina trädgårdar, bildade en övergång mellan stad och land. Utflyttningen på Ladugårdslandet, det nuvarande Östermalm, dess samhörighet med samt avskiljande från S. Jakobs församling har beskrivits i kapitlet om församlingens avgränsning. Vad för-

¹ »Kathavet», nu Berzelii park och nedre Hamngatan.

² Namn efter Kristinas förmyndarregering. Kallades förut Allmännings- eller Mellangatan. Se F. U. WRANGEL, Stockholms historia I, s. 154 ff (»Gata upp och gata ned på Norrmalm, 1660-talet») samt II.

³ Smålandsgatan hette Skärkarlsgatan och delvis Trumpetarbacken, M. Samuelsgatan Ålandsgatan och Spetsens backe, Jakobsbergsgatan delvis Kettilsgränd, Lästmakaregatan Backegatan, Lutternsgatan (där nu Kungsgatan går) Helsingegatan, Brunnsgatan delvis Stakens gränd, David Bagares gata delvis Dödgrävaregränd, Snickaregatan delvis Bödelsbacken, Döbelngatan Tullportsgatan o. s. v.

⁴ Den kallades i sin övre del Styckgjutarebacken efter Meyers ryktbara gjuteri och någon tid i nedre partiet Änkhussgränden efter det där belägna änkehuset.

⁵ Se kap. II B.

samlingens kärnområde beträffar, trakterna närmast kring kyrkan och Kungsträdgården, var det vid tiden för församlingens tillkomst statt i en snabb utveckling. Det är redan påpekat, att de restriktioner Vasatidens handelspolitik gjort mot borgares utflyttning till malmarna varit tämligen fruktlösa. Jämsides med den allt talrikare befolkningen av köpmän och hantverkare hade emellertid med kronans uppmuntran här skapats ett starkt inslag av kronotjänare, civila såväl som militära. I synnerhet den förläggning av högre ämbetsmän till huvudstaden, som ägde rum i samband med förvaltningens centralisering genom 1634 års regeringsform, kom att bidraga till förvandlingen av trakten omkring S. Jakobs kyrka. Många av de små gårdar, som tidigare fylkat sig här tätt tillsammans omkring gränderna, blevo slofade vid Flemings gatureglering. I deras ställe köpte nu eller erhöilo genom kunglig donation höga herrar större tomter, där de uppförde stenpalats i flera våningar, omgivna av gårdsutrymmen och uthus. Småfolket, bl. a. skeppare och båtsmän, som gärna slagit sig ned i Skeppsholmens närhet, måste draga sig ut på Ladugårdslandet.

Den av kronan disponerade Blasieholmen, den gamla Skeppsholmen, utrymdes nu av flottan, som i stället tog sin nuvarande holme i besittning. Blasieholmen blev en högst fashionabel plats, där de bergiga delarna sprängdes bort för att jämna marken för ståtliga adelsbus. Sedan man passerat bron över Näckströmmen, som skiljde holmen från fastlandet, kunde man på en bred gata tvärs över holmen och på en genom dess längdriktning vandra fram mellan herrebus. På holmens nordvästra spets låg herr Nils Tungels bus, som senare blev ett residens för flere framstående medlemmar av församlingens kyrkoråd: riksrådet Löwenhielm, excellensen v. Stockenström och greve v. Lantingshausen m. fl. Mitt över gatan från Tungelska buset räknat låg generalen Hans Wachtmeisters tomt, där sedan det Fersenska palatset (nu Sörensenska) vuxit upp. Därnäst åt söder låg Riddarhusarkitekten Jean de la Vallées tomt, där Soopska fattighuset senare hystes.¹ Området därnäst ägdes först en tid av riksrådet Johan Adler Salvius och donerades på 1650-talet till fältmarskalken Arvid Wittenberg; samma plats upptages nu av de stora hotellkomplexen samt Blasieholmskyrkan. På en del av detta stora område (nu Royal) lät prinsessan Sofia Albertina under slutet av 1700-talet uppföra sitt stall, som senare disponerats av innehavaren av Arvfurstens palats. Österut från denna tomt räknat uppförde riksskattmästaren Seved Bååt efter Tessin d. ä:s ritningar sitt palats, som bland senare ägare räknade Skånes hjälte Magnus Stenbock och vars huvudbyggnad ännu i dag står kvar såsom Frimurarordens bus.² Norr om Bååts låg det palats, som alltsedan 1786 varit i statens ägo och nu nyttjas som bostad åt utrikesministern liksom tidigare åt hans föregångare kanslipresidenten. Blasieholmen var för övrigt icke blott svensk »diplomatstad» — här hade i de olika palatsen icke sällan de främmande ministrarne sina hemvist. På södra delen av holmen låg ett palats, länge tillhörigt familjen De la Gardie (Forbuska hu-

¹ Om Soops fattighus se s. 161 not 2.

² Om Seved Bååts palats se S. Eriks årsbok 1905 och 1910.

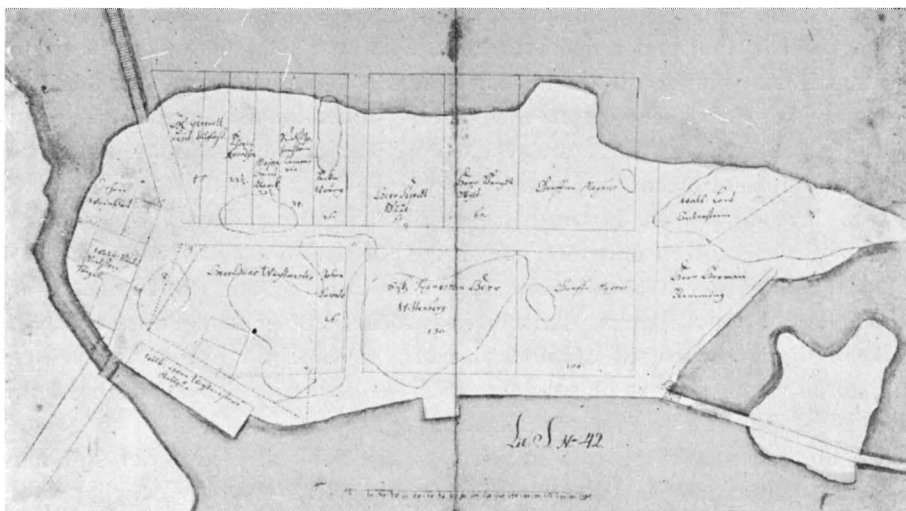

Fig. 11. Karta över Blasieholmen 1650-talet.

Stadtviertel Blasieholmen, Mitte des 17. Jhds.

Map of Blasieholmen, middle of the 17th cent.

set), som bl. a. ägts av den beryktade intrigmakaren från Frihetstiden, general Pechlin. Det berättas, att han en gång vägrat kyrkoherde Celsius att hålla husförhör där.¹ Den sydligaste udden, som på 1600-talet bebyggdes av riksrådet Lars Fleming, blev senare ett av borgerlig rörelse präglad område: här låg under 1700-talet det Classonska skeppsvarvet, efterträtt av ett s. k. »sillhov». Redan Fleming hade där uppfört en väderkvarn. Den del, där Nationalmuseum nu står, utgjorde en holme för sig, kallad Kyrkholmen efter amiralitetets där befintliga träkyrka.²

Gick man från Blasieholmen över Näckströmmen och följde den »stora gatan» fram emot S. Jakobs kyrka, hade man till höger den inhägnade kungliga trädgården,³ som här hade ärevärdiga traditioner.⁴ Dit släpptes icke allmänheten utan särskilt tillstånd förrän mot 1700-talets slut, då Kungsträdgården blev en omtyckt plats för offentliga fester. Det gamla orangeriet förvandlades efter hand till »vauxhall», arsenal och brunnssalong; de forna på franskt manér klippta häckarna, alla de främmande blomorna och kryddörterna lämnade rum för raka alléer och öppna platser, murarna försvunno och slutligen blev trädgården för en tid omdöpt till Karl XIII:s torg, sedan 1821 samme konungs staty där blivit rest. När Karl XII-stoden 1868 avtäckts på den södra delen av trädgården, återgick man emellertid till det gamla namnet.

¹ WRANGEL, Blasieholmen s. 101.

² Jfr s. 30 not 1.

³ Om Kungsträdgården, se S. Eriks årsbok 1923, 1924 och 1927.

⁴ Jfr kap. I.

På denna senare plats vid stranden av Norrström reste riksmarsken Jakob De la Gardie det ståtliga palats, som under det betecknande namnet »Makalös» varit ett av storhetstidens väsentligaste bidrag till huvudstadsbilden.¹ Detta fem våningar höga stenhus var täckt av koppartak och prytt med torn, pelare, lejon i huggen sten samt förgyllda drakar. Dess yttre prakt motsvarades av en förnäm inredning. Som framgår av kapitlet om församlingens uppkomst liksom av den konsthistoriska delen av detta arbete, voro far och son De la Gardie, Jakob och drottning Kristinas lysande gunstling, Magnus Gabriel, stora donatorer till S. Jakobs kyrka, där namnet De la Gardieska läktaren länge hugfäste deras minne.² Sedan Makalös genom reduktionen övergått i kronans händer blev det tyghus, där kronans ärorika troféer samlades till förvar, ända till det 1793 förvandlades till dramatisk teater. Denna roll liksom husets hela historia upphörde med den stora branden 1825 — helt visst en av de mest minnesvärda händelser i församlingens yttre historia.

Makalös dominerande verkan i trakten framgår bl. a. av att det stundom helt enkelt kallas »huset vid S. Jakob». Näst intill Makalös låg ett kungligt stall med traditioner ända från 1500-talet. Dess saga är all med en brand 1723. Den tomt, som ligger därnäst, bebyggdes på 1600-talet med greve Lillies palats, som under 1700-talet även det bar namn av familjen De la Gardie. Här blev Thalia åter en granne till S. Jakobs kyrka, då den kungliga operan under Gustav III:s spira drog in i den Adelcrantzska byggnaden, som på 1890-talet ersattes av den nuvarande. Därmed ha vi hunnit fram till Gustav Adolfs torg, som fått detta namn först med statyns avtäckande 1796. Förut hette det Norrmalmstorg eller Malmtorget.

Ehuru periferiskt beläget på malmen, geografiskt sett, var torget naturligen en central plats i annan mening. Under Norrmalms självständighetsperiod anlades här dess stadshus, som sedermera användes av de båda norra kämnärsrätterna. Det har emellertid blivit mindre känt genom den rättvisa, som här en gång skipades, än genom den utskänkningsrörelse, som blev en tradition ända fram till senaste tider. Källaren uppkallades efter förste innehavaren, Casten Hof, som tillika var drottning Kristinas munskänk och som levererade vinet till S. Jakobs kyrka. Genom kungl. privilegium 1650 fingo borgmästare och råd rätt att driva »Norrmalms stadskällare», som den då kallas, och på 1660-talet var avsikten att i samma värdshus inrymma vad vi skulle kalla »ministerhotell» för främmande gesanter i Stockholm.³ Under 1700-talet fick lokalen militär prägel, då generaladjutantsexpeditionen en tid residerade där, liksom den senare fick tjänstgöra som bostad åt Svea gardes sekundchef, då en avdel-

¹ Om Makalös, se S. Eriks årsbok 1909 och 1925. Om trakten söder om S. Jakob, se Utredningar etc. V.

² Jfr nedan s. 185. En uppdiktad anekdot om Jakob De la Gardie och S. Jakobs kyrka är återgiven i CARLÉN, Stockholms kyrkor, s. 188 samt i LUNDIN och STRINDBERG, Gamla Stockholm, s. 537.

³ Ätminstone holländske residenten bodde här under 1670-talet. Se mantalslängd 1676. St. A.

Fig. 12. Parti av Arsenalsgatan med Jakobs Kyrka 1790.

Arsenalsgatan mit S. Jakobs Kirche 1790.

Stret Arsenalsgatan with S. Jacob's church 1790.

ning av gardet var förlagd till torget. Under förra seklets senare hälft residerade hotell Rydberg på den gamla stadskällartomten, innan de nutida bankpalatsen erövrade platsen.

På torget möttes man till marknad och vid särskilda tillfällen till förlustelser i det fria. Norrmalmstorg var en plats, som var av betydelse för hela residensstaden, icke minst när det gällde att smycka den till fest. I många år kvarstod den triumfbåge, som 1650 blivit rest till drottning Kristinas kröning. Vid andra liknande högtidligheter illuminerades torget eller anordnades där olika slags lustbarheter. Vid politiska tilldragelser av allvarligare art har också torget varit en samlingsplats — man behöver ju blott påminna om daldansen sommaren 1743. Den östra delen av Helgeandsholmen, som hörde till S. Jakobs församling, hyste bl. a. så förnämliga palats som

greve Per Brahes och överståthållaren Klas Flemings, det kungl. stall, som här haft nära fyrahundraåriga traditioner, samt kronans mynthus.¹

Men helt nära det ordnade och frekventerade torget höjde sig Brunkebergs svår-tillgängliga sandås, där vårdtornet och väderkvarnarna pekade mot skyn ur en lantlig omgivning.² Längre hade utvecklingen vid 1600-talets mitt ej hunnit att förändra den vildmark, där under grå medeltid fromma eremiter och arga rövare sades ha sitt tillhåll i jordkulor, där unionstidens fejder om Stockholm rasat och där alltjämt brottslingar brukade avrättas. Men vid den tid, då S. Jakobs kyrka blev färdigbyggd och trakten runt om reglerades, började också vägar dragas över berget för att skapa förbindelser mellan båthamnarna i öster och väster. Småningom kröp bebyggelsen uppför sluttningarna, sanden bortfördes alltmer till vägbyggnads- och torrläggningsändamål och vid 1800-talets början återstod blott en sandbacke att undanröja för att lämna rum för Brunkebergstorg. Mellan berget och kyrkan hade emellertid dessförrinnan en fashionabel stadsdel vuxit upp. Redan vid 1600-talets mitt hade de större gatorna hunnit stenläggas,³ och såväl vid Regeringsgatans södra parti som norr om Kungsträdgården började stenhus växa upp, medan de förmögna husägarna av adel och borgare blevo allt talrikare.⁴ Ett Tessinskt palats, det Sparreska, reste sig på den plats, som nu ärvts av Nordiska Kompaniets komplex. Där hystes i cirka ett och ett halvt sekel Borgerskapets Änkehus (senare Sveasalen och Sveateatern).⁵

En befordran i stadsbildens utveckling utgjorde onekligen de stora eldsvådorna, enär de røjde väg för nya gatutrymmen och modernare byggnader. År 1640, då kyrkan stod under bygge, avbrändes sålunda icke mindre än 247 gårdar vid Regeringsgatan.⁶ 1652 blev hela östra Norrmalm utsatt för en förödande vådeld, som bl. a. brände även S. Jakobs prästhus.⁷ Den stora eldsvådan 1686 är i annat sammanhang berörd, liksom kyrkans brand 1723.⁸ Församlingens invånare ledo ju emellertid vid sådana tillfällen ekonomiska förluster, vilkas verkningar på bl. a. prästernas villkor vi av det föregående sett. Jämte farsotperioderna, varav den svåraste

¹ Se BÅÅTH, Helgeandsholmen och Norrström I och II.

² Se äldre Stockholmsbilder, t. ex. Vogels kopparstick från 1647 eller Sasses från 1652, avbildade i S. Eriks årsbok 1914.

³ 1649 års gatuförordning för staden och malmarna föreskriver, att varje husägare skall låta stenlägga gatan framför, »således nemligen, att hvar låter lägga halfve gatun på sin sijda så långt hans tomt räcker, och andre halfparten den som boor på andre siidan geent emot». Handl. rör. Stockholm. R. A. Beslut om Norrmalmstorgs (Gustav Adolfs torgs) stenläggning i Stockholms tänkebok 1652 ²⁹/₅. Rå. A. Packaretorgets (Norrmalmstorgs) stenläggning ifrågasatt 1679. Ensk. prot. ¹⁷/₅ Rå. A.

⁴ Om husen i dessa trakter se LUNDEQUIST, Stockholms stads historia I., s. 244 ff.

⁵ Om Sparreska palatset, se S. Eriks årsbok 1925.

⁶ Utredningar V, s. 15.

⁷ Skadan inalles beräknad till 50,000 rd. Stockholms tänkebok 1653 ¹⁸/₄ Rå. A.

⁸ 1686 avbrändes 646 gårdar och 3 väderkvarnar, se LUNDEQUIST I., s. 242 n.

Fig. 13. Dramatiska teaterns (forna Palatset »Makalös») brand 1825.

Feuersbrunst des ehemaligen Palates des Grafen Jakob De la Gardie 1825. Cenffagration of the palace of the count J. de la Gardie 1825.

var peståren 1709—10, betecknade eldshärjningarna kriser, som återspeglas i församlingens historia.

Under 1700-talet blomstrar den förnämligaste församlingdelen tätt intill kyrkan — Västra Trädgårdsgatan¹ (föret kallad endast Trädgårdsgatan eller Stora Trädgårdsgatan). Från 1600-talets mitt stod här som granne till kyrkogården det hus, som alltsedan 1680 varit Lantmäterikontorets, men dessförinnan kallats »lusthuset» samt en tid hyst kronans troféer. Ett annat 1600-talshus, prästgårdens granne, ägdes av Sveriges förste postgeneral, Johan Beijer, och ännu ett tillhörde familjen Banér. Den egentligen aristokratiska perioden inledes emellertid med grundandet av de De Geerska egendomarna. Det första köpet gjordes på 1720-talet och följdes senare av andra, som i familjens ägo bragte stora områden på båda sidor om gatan. Det De Geerska namnets betydelse i församlingens historia är i flere sammanhang upprepade.² Efter De Geer följde andra magnater — bland de förnäma husägarna på denna gata liksom från Blasieholmen har S. Jakobs kyrkoråd rekryterat de flesta av sina mest representativa medlemmar. Västra Trädgårdsgatan har behållit sin särprägel intill våra dagar, då även den måst skatta alltmera åt citybildningen. »Det förnäma Stockholm, diplomatiska kåren med-

¹ Om Västra Trädgårdsgatan se WRANGEL, Stockholmiana V.

² Jfr. kap. III och VI.

räknad», säger Wrangel, »— — — var företrädesvis att finna kring Kungsträdgården, å Blasieholmen, å Drottninggatan, i Klaratrakten, å Fredsgatan, å Brunkebergstorg, å Regeringsgatan och naturligtvis Västra Trädgårdsgatan».

Av det anförda framgår den omgivning av aristokratiska palats och etablissement för spirituella och mer lekamliga nöjen, som omväxlande med solida borgarhus vuxit nästan till en ring kring Kungsträdgården, kyrkan och dess närmaste område — kyrkogården och det lilla torget, där grönsaker försålde ett par gånger i veckan och där små salustånd tagit stöd i själva den södra kyrkmuren. Nedåt Packartorget — som även nämndes Fisktorget — och öster om Kungsträdgården härskade ännu länge prosan.¹ Hamnlivet i dessa trakter avstannade först småningom genom det s. k. Katt-havets försumpning och slutliga torrläggning. Där ordnades på 1850-talet Berzelii park, varest statyn restes 1858.

De ovan beskrivna delarna av S. Jakobs församling voro icke blott de mest representativa, utan länge även befolkningscentra. Det är i Johannes historia framhållet, hurusom den norra församlingsdelen kring Johannes kapell och därbortom tillväxte i betydelse allteftersom det småningom blir det tätast bebodda. När denna del blir den mest betydande är det i kvantitativt hänseende.

Huru folkmängden tett sig under olika skeden av medeltiden och 1500-talet å Norrmalms östra del, är naturligtvis omöjligt att avgöra. Sannolikt har den knappast någonsin uppgått till flera hundratal.² 1621, då Norra förstaden stod i sitt flor och dess egna stadsprivilegier förbereddes samt planerna på S. Jakobs kyrkas fullbordande snart nog skulle väckas, räknades här i östra kvarteret 525 gårdsägande borgare (hus-

¹ Stora stenhus voro emellertid redan på 1700-talets förra hälft uppförda även vid Lilla Trädgårdsgatan eller Trädgårdgränden, som nuvarande Kungsträdgårdsgatan fram till Näckströmmen kallades. 1731 pågår tvist mellan tvenne husägare här, varav den enes hus är 4 våningar högt. Tvisten gäller färgen på samma hus, som var grå. »Vet min Gud bäst», klagar käranden, »med hvad grämelse jag måste gå in i mine ruu, när af det grå och mörka vederskien som denne färgen från sig gifver, alla rummen see uth som voro de fulle med rök» etc. Dessutom vore den färgen olaglig: ett k. brev av 1699 ¹⁹/₉ föreskrev, att alla stenhus härefter skulle strykas gula, emedan det gäve staden ett vackert anseende och gjorde gatorna ljusa. Brandkommissionen, som yttrade sig i saken, förordade emellertid, att stadens invånare numera borde få betjäna sig även av den ljusgrå eller pärlefärgen samt andra ljusa färger. Handl. rör. Stockholm, vol. 30. R. A. Norr om Packartorget kunde man redan på 1600-talet finna en så märklig tomtägare som herr Ebbe Ulfelt. Hans tomt låg i hörnet av Skärkarlsgatan (Smålandsgatan) och Packaregatan (motsv. Biblioteksgatan). Torstenssons tomtbok 1668. Stadsing. kont. arkiv.

² ELMERS uppger (del I, s. 274 f.) att de skottebetalande hushållen på hela Norrmalm år 1517 varit 29. Vid 1500-talets slut, 1594, funnos enligt STAF i SVERIGES KYRKOR, Stockholm, bd VI, h. 1, s. 28, 56 borgare. Det exakta antalet personer var naturligtvis större. Det visar sig åtminstone, att en jämförelse mellan ungefär samtida mantals- och skottlängder på 1600-talet alldeles icke stämmer. 1622 räknar sålunda skottlängden för östra kvarteret i Norra förstaden 143 hushåll plus 13 köpsvenner, medan mantalslängden 1621 upptar 525 borgare med egen gård. Skottlängden 1624 har i östra kvarteret blott 99 personer; 1629 var mantalet 1,790.

håll).¹ Häri inräknades tydligen även de, som bodde på »ändan på Ladugårdzlandet».² 1634, det år S. Jakobs kyrkbygge på allvar sättes i gång, utgör mantalet på Östra malmen 2,870.³ Samtidigt äro gårdarnas antal över 600. Vid seklets mitt omfattade församlingsområdet — nu Ladugårdzlandet frånräknat — ca 1,100 hushåll. Ungefär ett kvartsekel senare räknade det 2,494 invånare, medan hela staden hade nära 15,000.⁴ Naturligen gick befolkningssiffran tillbaka genom eldsvådor och farsoter. 1686 klagar kyrkoherde Wagner, att han har endast 16 borgare kvar efter den stora vådelden. En långvarigare nedgång torde den ha lidit genom pesten 1710. Under hösten (aug.—dec.) avledo då i församlingen 1,223 personer.⁵ Vid 1700-talets mitt hade folkmängden stigit till över 6,000 inom S. Jakobs område och till över 3,700 i Johannes, som nu bokfördes särskilt.⁶ Detta motsvarade, liksom för det anförda året vid mitten av det föregående seklet, ungefär en sjättedel av Stockholms folkmängd. I 1800-talets början höll sig ännu församlingens folksiffra vid ungefärligen samma nivå inom båda territorierna — var sålunda 1805 i Jakob 6,108 och i Johannes 3,044. 1820 hade man i Jakob överskridit 7,000. Först efter seklets mitt börjar ökningen i Johannes: 1850 går siffran ännu icke upp till 3,500, 1870 är den tusentalet högre, 1880 över 6,000; och först mot sekelslutet börjar det uppsving, som beröres i Johannes historia och som slutligen framkallar församlingsdelningen. I Jakob räknade man under 1870- och 80-talen omkring 12,000 för att småningom som en följd av den fortskridande citybildningen inom församlingsområdet få se siffran sjunka till den nuvarande, omkring 8,000. Den avskiljda delen, Johannes församling, räknar omkring 23,000. Jakobs församling har nu blott cirka sextiondedelen av stadens invånarantal och är den minsta av dess territorialförsamlingar.

¹ Handl. rörande Stockholm, vol. 41, R. A.

² Jfr kap. II A.

³ Mantalslängder, St. A. För att belysa huru den ovan berörda inflyttningen i församlingen av husägare, tillhörande de högre klasserna, fortskridit vid denna tidpunkt, meddelas här transsumt ur mantalsrullan: »Cronenes Sampt och Adellens gårdar och deeres tiennare, såsom och tiennarenars gårdar: Lådhamkar gården, Gamble stalgården, Nyije Stalgårdenn, Store tregården, Store Humble gården, Nyije Reepare Ban(en), Skipz gårdenn, Quarnhuset wed strom(en) och smidian, Snörmakare Huset, Salig Her Niels Stiernskyls barns tomt, Velb: Stellan Mörners gårdh, Velb: Herman Wrangels Stalgård, H:G:N:s Jacobus Delagardies Stallgård belegen wed Skipzholm, H:H:tz Velb: Her Claus Flemingz gård med sit folck, Velb: Fru Ebba Gripz Hus och vedh liggande tompter, Velb:ne Gustaf Svensson Eketrä, H:N:s Grefinnans till Rydboholms g., H:H:ttz Her Peder Baneers Stalgård, Velb: Admirall Clerichz gård med sit folck, H:H:tt Her Peder Ehrlandsons g., H:H:tt Her Gabriel Oxenstierna Gustafsons trägård, H:G:N: Jacobus Delag. 2. gård Her Gabriels Stalgård med sit folck, Docter Olai Burei g., Velb: Admirall Clerichz tregårdh Saligh Öfverst Cituns Frues g., Velb: Steen Clausens gård, Velb: Admirall Simon Stijfuertz g med sit folck, Velb: Cap: Crell».

⁴ Överståthållareberättelse 1663, tr. FERLIN I, s. 435.

⁵ Brehmers förteckning, Nordinska saml., vol. 998, U U B. I hela Stockholm dogo under samma tid 17,887 personer.

⁶ Mantalslängd 1755, St. A.

Förutom den estetiska insats kyrkan genom sin exteriör gjort i församlingens yttre bild, hade den andra yttre funktioner att fylla i församlingens och stadens liv i fest och vardags. Från kyrkans torn ringdes bud om att dagen var inne eller till ända, därifrån utgick kallelsen till gudstjänst, uppbådet vid eldfara och åkallan för de avlidnas själaro. Från tornet förkunnade också väktarens rop vad tiden led. Vid allmänna högtider var kyrktornets bidrag klockklang, musik eller ljuseffekter. Under det karolinska skedet höra vi blott talas om de allvarligare solenniteterna — de långa ringningarna vid kungssorg eller andra liknande tillfällen. Men med Frihetstiden komma de gladare inslagen. Kyrkorådets synpunkt var vanligen, att firningen borde ske på anständigaste, men för kyrkokassan lindrigaste sätt. Så t. ex. vid »danska prinsessans» (Sofia Magdalenas) intåg 1766, då musik utfördes i tornet. En anordning, som förklaras ha väckt stort välbehag på högsta ort, var den raskt iscensatta hyllning, som kyrkoherde Celsius lyckades åstadkomma den minnesvärda revolutionsdagen 19 augusti 1772, då konungen vid sin återfärd till slottet hälsades med pukor, trumpetor och psalmsång från Jakobs kyrktorn.¹ Man utförde »Hela världen fröjdes Herran» samt »Nu tackar Gud allt folk». När man år 1797 skulle deltaga i den allmänna glädjen vid drottning Fredrikas ankomst, vidtalades en bleckslagare att omkring kyrkan åt torget och Trädgårdsgatan utsätta omkring femtio stycken marschaller och vid västra och södra kyrkportarna s. k. »portes à feu», samt hovtrumpetar Örnerberg att skaffa fyra trumpetare och en pukslagare för tornet. Dessa musikanter skulle tillsammans erhålla 50 rd. och vardera en butelj vin. På liknande sätt celebrerades kronprinsen Karl Johans intåg hösten 1810 samt reformationsjubelfesten 1817. Vid senare tillfällen satte man marschaller även kring tornets altan eller lampor inuti kupolen. Stundom deltog även prästhusen och enskilda hus i trakten med ljus i fönstren. Vid Karl Johans tjugufemårsjubileum 1843 överläts illuminationen till gatulyshållnings-entreprenörens omsorg. I januari 1853 lät man i anledning av Oscar I:s tillfrisknande uppsätta en krans av kulörta lyktor kring tornet och uppföra musik. När Oscar II:s sextioårsdag firades 1889, hade man hunnit till de elektriska bågglamporna, och vid hans jubileum 1897 pryddes tornet med fyra svenska flaggor.

En församlingsbo, som inträdde i sin kyrka, visste väl var han hade sin plats. De första generationerna av S. Jakobs kyrkobesökare kunde få köpa bänkarna som sin egendom och lämna dem i arv åt sina efterkommande. Sedan detta tillvägagångssätt 1703 avlysts, hyrde man i stället sitt rum år från år. Att en viss ordning härvid iaktogs, så att man erhöll plats någorlunda efter stånd, var en given sak i äldre tider. Förnämligast var äldst den s. k. herreläktaren utmed kyrkans södra sida. Till dess uppbyggande hade de höga herrarna, som skulle nyttja den, själva bidragit. De första delägarna i bänken, som blev färdig 1670, hade sammanskjutit inalles 4,650 daler kmt. De utgjorde en lysande rad: rikskansleren Magnus Gabriel De la Gardie, riks-

¹ Meijer till Stricker 1772 ²²/₈. Strickerska samlingen K. B. Cit. av HILDEBRAND i Clerus Holmiensis, Celsius.

amiralen Gustav Otto Stenbock, riksskattmästaren Sten Bielke, överståthållaren Klas Rålamb, riksråden Herman Fleming, Gustav Soop, Svante Banér, Axel och Pontus De la Gardie samt Karl Sparre och fru Märta Sparre. Riksskattmästaren Gustav Bonde hade också i livstiden skänkt bidrag. Den, som bidragit mest eller med 1,000 daler, var Magnus Gabriel De la Gardie. Läktaren benämndes också länge efter honom. På denna läktare intogs första bänken av dem, som innehade riksens höga ämbeten, och de tre följande av övriga riksråd. Bakom dem funnos ännu tre bänkar. Liknande indelning iaktogs på kvinnostråden. Ännu 1717 tilläts ombudsrådet baron Ludvig Fahlströms fru att bygga sig en egen bänk på samma läktare. 1729 uppförde excellensen M. J. De la Gardie ännu en läktare på samma sida åt koret till och riksrådet Hård en motsvarande väster om den gamla. Kyrkorådet ansåg sig icke kunna ge föreskrifter om dessa tillbyggnads utseende eller användning — man »önskade» blott, att de uppförts lika, och »hoppades», att de höga herrarna ville anslå de bortre bänkarna åt sitt tjänstfolk, så att de främre »med något fålk af mera condition tå kunde uthyras». Då för tiden innehades jämväl läktarbänkarna under orgelverket av högadeln. Vid innehavares död eller utflyttning ur församlingen återföll emellertid även dessa bänkar till kyrkans disposition. Regeln om församlingstillhörighet kunde emellertid i särskilda fall jämkas — så upplät man för den under stora ofreden landsflyktige Åbiskopen Gezelius fru ett bänkrum under åberopande, att biskopen vore flykting samt att han skänkt kyrkan ett skönt exemplar av sin bibel. När enskilda församlingsbor år 1747 begärde få uppföra en ny läktare, beslöt kyrkorådet att i stället själv låta göra det. Första bänken tillförsäkrades emellertid amiralen Ankarcrona, som därför erlade 300 daler kmt.

Om några vissa bänkar för prästerskapet höra vi icke talas annat än beträffande deras fruntimmer. Så hade »kyrko(herde)modren» år 1714 en läktarebänk och kaplansfruarna sitt rum under predikstolen. 1855 berättas emellertid, att pastor hade två rum på södra läktaren och komministrarna platser på gången.

Någon strikt uppdelning av manssida och kvinnostråden för hela kyrkan, såsom seden varit in i våra dagar åtminstone i landskyrkorna, synes icke från början upprätthållits i S. Jakob. Vi höra talas om frubänkar även i södra delen av kyrkan, d. v. s. den högra halvan, som eljes ansågs för manfolkssida. Vid kyrkans nyöppnande efter reparationen 1816 beslöt emellertid kyrkorådet, att »herrar och fruntimmer öfver hela kyrkan placeras åtskilda». De tre kvarteren på södra läktaren närmast koret samt första kvarteret på norra läktaren anvisades åt fruntimmer, fjärde kvarteret på södra samt andra och tredje på norra läktaren åt manspersoner och fjärde kvarteret på den senare åt skolungdom. På samma sätt som förr fingo stolar och säten på stora gången nyttjas. Till de adliga herrskaper, som ännu befolkade hedersplatserna på läktarna — Piper, Fersen, De Geer o. a. — hade numer slutit sig församlingens främsta borgarfamiljer: Classons, Sebalds, Gevalins m. fl.

Från mitten av 1800-talet ger F. U. Wrangel följande skildring av åhörarkretsen

i S. Jakob: »Alla mera framstående församlingbor kunde man då få se i sina gifna bänkar, och Gud nåde den som inte var där, innan den 24:e psalmen tagits upp. De förnämre familjerna vid Trädgårdsgatorna och på Blasieholmen voro städse representerade af flera medlemmar och likaså den förmögna handelsvärlden på Regeringsgatan. Ämbetsmannakåren saknades ej heller. Det var en sällsynthet, om inte kyrkan var fullsatt.»¹

Vid de trätor om bästa platserna, som icke sällan uppstodo i kvinnfolksbänkarna, gjorde kyrkorådet gällande, att de gamla borde gå före de unga — den officiella rangen borde icke räknas i kyrkan.

Den outhärliga närvaron i kyrkan av skolgossarna väckte flerfaldiga gånger bekymmer. Det hade sina svårigheter att få dem lämpligt placerade. Att deras delaktighet i gudstjänsten icke enbart var av uppbygglig art kan lätt föreställas och betygas även. 1679 ges en målande skildring i konsistoriet av hur det kunde gå till: när skolgossarna sutto i koret, förargade de prästen under altartjänsten, »i det dhe lutha hufvudh nidh, fixerandes kyrckiogubben, hvilken när han stöter på dhem, förmenandhes dhem sofva, slängia the hastigt hufvud op seijandes, iag sofver intet». Under kyrkoherde Lysings tid fingo gossarna stå och sjunga i koret samt under predikan placera sig på stockar, som lagts utmed bänkarna framför korsgången. Denna förflyttning väckte emellertid mycket buller och förargelse, då det andra folket, ofta de gamla, blev »med gevalt tädan drifne och uthträngde». Därtill skedde också stim och oväsen under själva predikan. 1702 resolverades därför, att skolgossarna fingo fyra bänkar näst innanför koringången, så att de hela gudstjänsten kunde förbli i koret. Men tio år senare rubbades de åter — de hörde icke predikan från sina platser — och inrymdes på den smala gången, som bakom predikstolen ledde till sakristian. Deras bänkar försågos med tjänligt gallerverk. Sedan ny läktare på 1740-talet uppförts vid korbalken, placerades en del av de nu 80 skolbarnen där, de övriga på stora gången.² 1813 borttogs denna koraläktare och ersattes med nya bänkar.

Alltsedan slottsbranden 1697 inrymdes en av gardets bataljoner i S. Jakobs kyrka. Dess gudstjänster höllos särskilt, förrättade av gardespredikanter. Medan S. Klara kyrka stod under reparation efter branden 1751, hyste S. Jakob även den bataljon, som eljes hörde dit. Flera gånger diskuterades huruvida orgeln finge användas vid dessa tillfällen. Kyrkoherden ansåg 1710, att »orgerna af mycket bruk nötas och kåsta likväl så mycket att reparera». Kyrkorådet beslöt likväl, att gardet skulle få spel om högtidsdagarna »för Guds ära och gardesförsamlingens heder», emedan gardet betjänar staden med vakthållning. 1767 beviljades slutligen regelbunden orgelmusik vid gardesgudstjänst mot en årlig avgift av 100 daler kmt.

¹ WRANGEL, Stockholmiana V s. 45—46.

² I andra kyrkor var gossarnas plats på stora gången. Kyrkoherde Tollstadius lär ha bevekt k. sekr. Cautell att för skolans räkning bekosta den nya läktaren mot att C. själv fick behålla främsta bänken. Efter hans död uppläts samma bänk åt överståhållaren Rutger Fuchs. Skolgossarna kommo så att dväljas alldeles i högsta ordningsmaktens närhet.

År 1867 beviljade kyrkstämman, att bänkarna fingo öppnas för allmänheten, när gradualpsalmen intonerades. Om också den »allmänhet», som då sökte sig till S. Jakobs kyrka, huvudsakligen utgjordes av församlingsbor, var likväl ett första steg taget till kyrkans upplåtande för en och var, oberoende av någon tillhörighet till församlingen. De hyrda bänkrummen borde ju innehavas endast av församlingens egna. 1888 väckte dåvarande expeditionschefen Claeson motion i kyrkstämman om att kyrkans bänkrum måtte förklaras fria för var och en utan hyra, såsom redan skett i Östermalms och Adolf Fredriks kyrkor. Förslaget avsågs emellertid.¹ Först år 1894, sedan man från början upplåtit den nya Johanneskyrkan fri för alla, bifölls äntligen bänkhyrnas upphörande fr. o. m. följande år. Så var S. Jakobs kyrka icke längre reserverad för sin församling.

I vår tid är det svårt att göra sig en föreställning om 1600-talets allmänna behov av kyrkligt liv. Ifall man till de kyrkliga intressen, som nu finnas, räknar även de frireligiösa, därtill lägger behovet av nöjes- och sällskapsliv samt tar i betraktande, att den kroppsliga välfärd man nu så systematiskt söker, då motsvarades av en lika ambitiös omsorg om ens andliga väl, kan man möjligtvis föreställa sig vad kyrkolivet betytt i gångna tider, framför allt i ett fromhetstidevarv sådant som det karolinska. Yttre pliktband, verklig fromhet, längtan att höra musik eller önskan att se folk, ja, kanske begäret efter ett relativt varmt tak över huvudet och ljus i vintermörkret — alla dessa olika motiv riktade församlingsbornas steg till deras kyrka. Man hade icke mycket att välja på — andakt eller sällskapsliv i hemmen hörde i allmänhet blott de förnämsta kretsarna till. För den stora mängden ersatte gudstjänstlivet i kyrkan så gott som alla de sysselsättningar vi nu för tiden ägna oss åt utom arbetet. De folknöjen, som kunde erbjuda sig vid extra tillfällen, antingen av privat eller offentlig natur, voro för övrigt även de vanligen förknippade med kyrkliga ceremonier — kröningsfester, gästabud vid bröllop eller begravning o. d.² Det fanns egentligen blott ett ställe, som drog folk åt annat håll än kyrkan i både djupare och mer påtaglig mening: krogen. I S. Jakobs församling funnos talrika större och mindre utskänkningsställen från Castenhof vid Malmtorget ända ut till Klas på hörnet vid Roslagstull.³ Visserligen måste dylika ställen hållas stängda under gudstjänsttid, men deras verkningar sträckte sig störande in i kyrkan, som vi ofta fått bevittna i kyrkobetjäningens, ja t. o. m. prästernas historia. Konkurrenter till församlingskyrkan kunde visserligen finnas. Så synas de katolska eller de kalvinistiska

¹ En modifikation var föreslagen, som gick ut på att då innehavda rum skulle få behållas samt att vissa bänkar på anmälan skulle reserveras för församlingsbor.

² När en »kvacksalvare» år 1673 uppsatt ett slags teater vid Norrmalmstorg till allehanda gyckleri och apespel, beivrades det av magistraten, som ansåg sådant förföra ungdomen till lättja och försummelse. Enskilda prot. 1673 ²⁴/₉, Rå. A.

³ Klas på hörnet tillkom först på 1700-talet. Om Castenhof, se ovan.

sammankomsterna hos främmande ministrar, boende i S. Jakobs församling, ha varit en lockelse för många under 1600-talet, liksom senare pietismen drog skaror utåt Blasieholmen, till Tollstadius kyrka eller till konventiklar i privata hus — Urban Hiärnes, riksrådet Cederhielms och andra.

Förutom de vanliga söndagsgudstjänsterna — ottesång, högmässa och aftonsång — höllos predikningar två gånger under veckan samt morgon- och aftonböner varje dag. De stora helgerna firades med fyra helgdagar, och flera extra helgdagar utöver de nuvarande förekommo dessutom, bl. a. de ovan omtalade apostladagarna.¹ Läger man därtill de privata ceremonier, som voro förlagda till kyrkan, se vi, att ofta flera tillfällen dagligen erbjödos för kyrkobesökare.² Dessutom gick man på särskilda tider till skrift samt kallades till katekesförhör.

Den viktigaste delen av den lutherska gudstjänsten var och är ju predikan, men även den liturgiska avdelningen med psalmsång, böner och textläsning samt vid särskilda tillfällen extra musik var väl utformad. Den fick emellertid icke bliva för lång.³ Under 1600-talet arbetade konsistoriet mycket på att få till stånd en gemensam ordning för Stockholms kyrkor härutinnan och utfärdade vissa förordningar och formulär.⁴ Större stadga torde ha vunnits genom 1693 års revision av 1614 års handbok, som i denna form huvudsakligen följdes fram till 1811, samt genom de ceremoniella föreskrifter, som gävos i kyrkolagen 1686. Vid samma tid började den gemensamma psalmsången till orgelspel betyda alltmera — tillblivelsen av Spegels och Svedbergs psalmbok 1695 fyllde ett allmänt behov. Vi ha i det föregående sett, att även särskilda sångare och musikanter anställdes i Stockholms kyrkor. Den ledande rollen i kyrkosången spelade dock redan vid 1600-talets mitt och fram till våra dagars särskilda kyrkokörer skolbarnens sång. I sammanhang med skolans historia är detta redan berört, liksom den befattning kantorn hade med att lära gossarna psalmernas ord och melodier samt med deras övning.

Orgelmusiken i S. Jakob florerade särskilt alltifrån slutet av 1700-talet under inflytande av framstående orgelnister och intresset hos musikälskande pastorer.⁵ Särskilt må kyrkoherde Lundberg nämnas bland de senare. 1820 ²²/₁₀ upplästes i sockenstämma det kungliga brevet ²⁹/₁ angående begagnandet av den Wallinska psalmboken.

¹ Ovannämnda helgdagar avskaffades 1772.

² I Storkyrkan höllos under 1600-talet predikningar varje dag. Kons. prot. 1643 ²⁴/₁₁.

³ Ärkebiskopen (Johannes Canuti Lenaeus) yttrade 1648 i konsistoriet, att när få personer infinna sig vid en gudstjänst, kunde prästen göra vissa förkortningar i böneformerna, så t. ex. stryka »confession» (syndabekännelsen). Kons. prot. 1648 ³¹/₇.

⁴ Konsistoriet kunde t. o. m., när det gällde större högtidsdagar, sträcka sig till valet av psalmerna. Ett val för tredje böndagen 1665 av bl. a. psalmen »Af diupsens nöd» etc. ansågs rådligt »för folkzens skräck skul». Kons. prot. 1665 ⁹/₈. Ett exempel på strävandet efter likformighet ges år 1670, då konsistoriet beslöt, att S. Jakobs kyrka, där man hittills brukat ringa samman redan kl. 5 på Långfredagen, borde följa alla andra kyrkor, där det ringdes kl. 6.

⁵ Jfr kap. IV B.

Det berättades då, att flera kyrkobesökare redan börjat begagna denna, som var ärnad att »för både de upplystare och enfaldigare framställa vår salighetsläras sanningar, pligter och tröstegrunder i ett värdigt och renadt språk». Sockenstämman biföll enhälligt kyrkoherde Hedréns förslag att den till allmänt bruk skulle antagas från och med första Adventsöndagen samma år.

Till de vanliga liturgiska formerna kunde, förutom högtidsmusik, läggas även särskilda böner vid vissa tillfällen, då församlingen borde med hela riket tacka för seger eller för någon kunglig moders nedkomst, bedja om fred eller skydd i onda tider. Man sträckte den kristliga solidariteten t. o. m. utöver det egna landets gränser och tackade sålunda t. ex. på böndagen 1667 för freden mellan Holland och England. 1676 påbjöds naturligen allmän tacksägelse över slaget vid Lund enligt särskilda texter, 1687 tackade man för de kristnas seger över turken o. s. v. En lång tid lästes också särskilda böner mot satans raseri i trolldomsväsendet.

Den uppbyggelse, som kom församlingen till del vid gudstjänsten, berodde dock framför allt på predikantens förmåga och personlighet. I raden bland de män, vilkas röster ekat under S. Jakobs kyrkas ärevärdiga valv, ha också befunnit sig några av vårt lands största andliga talare. Man föreställer sig gärna, att gångna tider värdesatte predikningarna ganska kvantitativt. Men detta motsäges såväl av den vikt, som lades vid predikantens gåvor, andliga och materiella — man talar gärna om vackert organ och tydligt uttal — som av de upprepade påminnelserna från konsistoriets sida mot allt för långa predikningar. Predikan borde icke räcka längre än en timme.

Under 1600- och även 1700-talet var det en prästerskapets huvuduppgift att i sin förkunnelse värna den rätta läran emot alla villomeningar — framför allt katolska, kalvinistiska och pietistiska — som från olika håll hotade eller lockade den lutherska församlingshjorden.¹ S. k. religionsplakat utgavos i samma syfte, och konsistoriet uppmanade Stockholms präster att så ställa sin predikan, att de undveko »subtilige quaestioner», där dylika kunde komma före i texterna, samt »prudenter och sobrie

¹ WITTING har, s. 57, en uppgift om att S. Jakobs kyrkogård skulle hyst en privilegierad begravningsplats för katoliker. Som denna uppfattning nyligen även skymtat i dagspressen, kan här lämpligen påpekas, att detta torde vara ett misstag. Katoliker begrovos även på de andra kyrkogårdarna, vilket framgår av katolska församlingens dödböcker. Att övervägande antalet tidvis föras till S. Jakob beror på att tvenne grupper av katolska trosförvanter talrikt bott inom församlingsområdet: dels personer, anställda i främmande ministrars tjänst och dels de vid slottet arbetande konstnärerna och deras familjer — Chauvaux, Taraval, Masreliez o. a. 1635 ¹²/₁₁ beslöt man i riksrådet, då frågan om papisters och kalvinisters begravning diskuterades, att en holländare finge begravas på Riddarholmens kyrkogård eller i Norrmalms (Klara) eller Södermalms (Maria) kyrka. 1688 ¹¹/₁ upplyser man emellertid i konsistorium, att de reformerta hittills njutit både lägerstad i kyrka eller på kyrkogård samt klockor, de påviske däremot enbart kyrkogård. I k. kungörelsen om religionsfriheten 1781 ²⁴/₁ heter det slutligen, att »anständig lägerstad å kyrkogårdar och andra allmänna begravningsplatser böra alle af christen religion så hädanefter som hittills för sina döda åtnjuta». Något behov av särskilt privilegierad plats har sålunda icke förefunnits.

med dem umgå, att de icke föda af sig någon irring».¹ Ytterligare rekommendera dem Concordieformeln till flitig läsning samt ett gott umgänge bland människor, bruket av lämplig habit samt att avstå från sitt långa hår — allt för att desto bättre vara »hiordenom» till eftersyn. Det var emellertid icke blott den kristna läran, som utlades från predikstolen. Redan församlingens förste protestantiske kyrkoherde, mäster Andreas, räknades till de orädda prelater, som lät sin förkunnelse drabba denna världens mäktige, d. v. s. adeln. Under enväldet måste konsistoriet direkt förbjuda prästerna att i predikan inblanda statssaker.² Den store församlingsföreståndaren och organisatorn, Pontinus, var även utrustad med utomordentliga predikogåvor. Dessa hade en gång tillvunnit honom drottning Hedvig Eleonoras höga gillande och förskaffat honom tjänsten vid hennes hov. Kammarherren J. Ekeblad förklarar i ett brev till sin fader år 1662, att han gärna ville utbyta tjugu »värdskap» på slottet emot en sådan predikan han där hört av mäster Måns (Pontinus).³ Han vitsordar också, att Pontinus hörde till dem, som säga sanningen rent ut. Den kunde dock bli betänklig nog att höra. Sälunda beslöt man i själva riksrådet år 1668 ²⁰/₇ att uppmana riksdagens prästestånd inskrida emot en alltför stor frispråkighet från predikstolen — orsaken var just Pontinus predikan på stora böndagen.⁴ Han hade då i rikskanslerens (Magnus Gabriel De la Gardies) närvaro förkunnat, att här finnes ingen rätt gudstjänst, ingen rättvisa mot de fattiga, de höga och förnäma lämnades ostraffade, den unge konungen vandes att höra trummor och pukor, men lärde icke känna landets behov och dess inkomster, han uppväxte som ett ungt lejon till att fördärva land och folk. Att Pontinus likväl senare i samma unga lejon fann just den förståelse och det stöd han önskade för sina strävanden inom kyrkoförvaltningen, har av det föregående framgått. Exemplet visar emellertid vad man i politiska ting kunde tillåta sig att uttala på predikstolen.

Värre sensationer än Pontinus straffpredikningar kunde emellertid väckas under 1600-talet från S. Jakobs predikstol. Den karolinska tidens grova seder satte stundom sina spår även i gudstjänstlivet i kyrkan. En komminister, som av naturen hade goda ämbetsgåvor och ett bevekligt mål, lät dryckenskapen driva sig så långt, att han gruvligen tornerade och svor på predikstolen samt en gång, sedan hans inledning varat i tre kvarts timme och han fördelat texten, ramlade omkull och försvann. Hans långa utläggningar, bl. a. över temat: »Leer här och gråter i helfvetet», väckte »mångas förargelse och synnerligen de oförståndigas åthlöije». Vid förmaningarna i konsistoriet skyllde han på klockaren, som borde rycka honom i kappan, när det vore tid att sluta! En gång ertappade samme predikant två kvinnspersoner med att »nä-

¹ Kons. prot. 1664 ²⁰/₁.

² Kons. prot. 1687 ²⁷/₄.

³ J. Ekeblad till överste Chr. Ekeblad 1662 ⁸/₁. Cit. av HILDEBRAND i Clerus Holmiensis. K. B.

⁴ Råds prot. (sekr. Franc), R. A. Riksdrotsen (Per Brahe) fann, att »vij sittia nu uthi kåhlgårdh, och borde således presten mehra anställa tacksäjijelser åhn strafpredikningar».

got talas vid under predikan». Han utfor då strax mot dem med önskan, att fanen måtte skära tungan ur halsen och riva ögonen ur huvudet på dem. Denna tidsbild är lyckligtvis icke typisk, men långt ifrån enastående, varom åtskilliga andra liknande uppträden vittna, liksom de kungliga plakaten emot oljud i kyrkan.¹

I allmänhet hade prästerna svårt att hålla sig inom den föreskrivna predikotiden — man försvarade sig i konsistorium med att Guds ande kunde ingiva en att tala längre. Viktigast var emellertid under Karl XI:s tid att noga hålla tiden för morgongudstjänsterna i veckan — de måste ovillkorligen sluta tre kvart till åtta, emedan alle betjante i rikets kollegier voro mycket allvarligen förmanta att sitta var på sin plats klockan åtta.²

Den kärva, karolinska predikoandan fick småningom lämna rum för en ny riktning, färgad av innerligare religiös känsla. Till en början rådde en skarp motsättning mellan ortodoxiens män och den nya strömningens, pietisterna. Även bland S. Jakobs präster genljöd denna strid på det livligaste, när en ung adjunkt av den nya andan, med tiden en av pietismens främste i vårt land, år 1722 blivit anställd i församlingen. Det var Erik Tollstadius. Han tillhörde från födelsen S. Jakobs församling, där hans fader var komminister och där han själv kommit till världen i komministerhuset. Få predikningar i S. Jakobs kyrka torde ha väckt ett sådant uppseende, som den Tollstadius höll fjärde söndagen efter Trettondagen år 1723. Han liknade då kyrkoförsamlingen vid ett skepp, som av bristande ledning var i fara att gå under. Kyrkans förmän saknade de erforderliga egenskaperna — trohet, renhet, ostrafflighet (efter bokstäverna i ordet tro) — och därför stod nu kyrkan i ett förfallet skede liksom på Luthers tid. Kontroll och bättring behövdes bland prästerna för att hindra ett nytt papistiskt väsen. Denna predikan ledde till en process inför konsistorium, vilken blev inledning till en rad av stridigheter mellan detta och Tollstadius under dennes pastorstid på Skeppsholmen. Som vi av det föregående sett, slutade det likväl så, att S. Jakobs församling på egen önskan och kallelse erhöi den inom alla samhällsklasser högt uppburne predikanten till kyrkoherde. Verkan av hans av varm fromhet och brinnande människokärlek besjälade predikokunst intygades av talrika vittnesbörd. Ett av dem utgör den minnestavla, som i S. Jakobs kyrka blivit uppsatt av en tacksam åhörare, J. E. Rehn. Genom Tollstadii inflytande kom en annan av den svenska pietismens främste predikanter, Peter Murbeck, att under några år som pastorsadjunkt i S. Jakob från dess predikstol förkunna sin brinnande tro.

Under 1700-talets senare hälft — rationalismens tidevarv — blir åter den levande

¹ År 1686 utgavs ett plakat mot slagsmål, knuffande och skuffande, kiv, trätor och varjehanda oljud i kyrkan. Det skulle två gånger om året läsas från alla predikstolar. R. R. 1686 ²²/₁₂ och ³⁰/₁₂. En förordning om sabbatsbrott gavs 1687 ¹⁷/₁₀, vilken mest avsåg ordningen utom kyrkan under gudstjänsttid. Tr. LAGERSTRÖM II. Om lagstiftning rör. sabbatshelgd, se HALLERS uppsats i Kyrkohist. årsskift, 12. årgången.

² Kons. prot. 1687 ²⁶/₁₀.

andan i predikandet kvävd eller insnörd i de sköna och blommande frasernas former. Profan lärdom och litterär skicklighet borde röja sig även i kyrkan — det var mindre den religiösa känslan än den estetiska man vädjade till. I S. Jakobs predikstol stodo trenne varandra likväl mycket olika personligheter som representanter för denna period: Celsius,¹ Wingård och Murray. Betecknande är det vitsord Gustav III lär ha givit Wingård, att han »med all vältalighetens behaglighet tolkat de himmelska sanningarna och tjänt språket och smaken, då han med ovanliga gåvor uppfyllt det viktiga kall han bekläder».²

En kort tid i början av 1800-talet hade S. Jakobs församling tillfälle att som sin pastor höra landets då främste predikant — Magnus Lehnberg, även han en representant för den akademiska vältaligheten, men med förmågan att jämväl beröra sina åhörarens moraliska känslor. »Utom L. skulle den Gustaviska sådden i Stockholm måhända uppvekt till en gröda, som af vår hufvudstad gjort ett fullkomligt Paris i sedeslöshet och irreligiositet,» säger något yttererat en biografisk tecknare.³

En akt, som fordom utspelades i kyrkan vid gudstjänsterna, var den offentliga avlösningen från de förseelser, som ådragit den anklagade uppenbar kyrkoplikt. Denna innebar, att man efter begången synd förverkat delaktighet i församlingen, intill dess man från skampallen i kyrkan erkänt sin skuld och sin ånger samt genom prästen erhållit Guds och församlingens förlåtelse. Först 1855 avskaffades helt den offentliga avlösningen. Ett annat ordinärt inslag i gudstjänsten, som likväl icke ingick i densamma, var hävgången. I andra sammanhang är nämnt, huru denna dels bestod av en omgång för kollekt i kyrkan, dess tjänare eller andra särskilda ändamål samt dels av en omgång av den s. k. fattighåven. Den senare besörjdes turvis av borgare i församlingen. All hävgång i S. Jakobs kyrka upphörde genom kungl. brev 1818, sedan församlingen själv fordrat avskaffandet av en sed, som vållade penningskrammel under gudstjänsten.

Utom de vanliga gudstjänsterna begingo församlingsmedlemmarne i sin kyrka de högtidliga akter, som beledsagade livets viktigaste händelser: kyrktågning, dop, vigsel och begravning. Det har ovan framhållits, huru man genom påbud sökte hindra alla försök att förlägga dop eller bröllop till hemmen, vilket tilläts endast i utomordentliga fall. Barnmorskorna blevo t. o. m. av konsistorium förmanade att icke påstå de nyfödda vara för svaga att föras till kyrkan.⁴ Barnen kristnades dock stundom i sakri-

¹ Celsius är emellertid ingalunda rationalist i den meningen, att han hyllar upplysningsfilosofien. Som pastor primarius för han tvärtom en ivrig propaganda mot Voltaires skrifter.

² Vid instiftandet av Sv. Akademien 1786. Biogr. lexikon XX, s. 304. »Wingård anses i Jacob för ett underverk både i predikstol och conversation. Han är ock en frömsint man och egare af kyrkliga predikogåfvor. Han har derföre flera åhörare än Jacobs kyrka kan inrymma. Och till att hjälpa detta, skall nya läktare byggas», skriver Asplund till Stricker 1775 ²⁹/₁₂. Cit. av HILDEBRAND i Clerus Holmiensis.

³ Biografiskt lexikon VII s. 329. En undersökning av Lehnbergs predikokonst är gjord av LEUFVÉN i Kyrkohist. årsskrift, 21. årgången.

⁴ Kons. prot. 1688 ²⁶/₃.

stian i stället för i koret vid den ståtliga funt, som var en gåva av Magnus Gabriel De la Gardie. Man brukade förrätta dopen efter morgonbönen eller vid aftonsången. Vid senare tillfället plögade också bröllopen försiggå, om de icke ägde rum under vardagar. Mäster Andreas, S. Jakobs förste kyrkoherde, besvärade sig en gång i konsistorium över att en mängd brudfolk strömmade till söndagen före Allhelgonadag — kunde man låta dem få vigas in i Advent? Svaret blev, att vigsel fick fortgå ända till 14 dagar före jul.¹

De ceremonier, som togo sig de mest solenna uttrycken, voro emellertid begravningarna. Man sökte gärna — ehuru det blev förbjudet — göra två ceremonier, dels en av bisättningen, dels en av jordfästningen. Det är i andra sammanhang omnämmt hur den stora processionen på gatan med präster, skolgossar och begravningsgäster slutligen inskränktes och upphörde under en ekonomisk kristid. I kyrkan utvecklades emellertid framgent högtidliga former med likpredikan och mässa. Ganska betecknande är ett beslut, som konsistoriet fattade 1658, att om kvinnfolken, som ju icke följde processionen, ej infunne sig i tid i kyrkan, finge man icke dröja, utan likväl strax begynna predikan. Naturligt är, att formerna voro mycket skiftande allt efter den dödes stånd, vilket redan påpekats i fråga om ringningarna. Fattiga, som ej hade råd att bestå egen likpredikan och klockor, brukade låta bära in kistan under vanlig aftonsångspredikan eller medan klockorna ringde för något förnämligt lik, för att så låta dylika förmåner komma den döde gratis till godo. Tidtals var det emellertid förbjudet att bära in kistorna för alla utom privilegierade personer — ett förbud, som dock lättades, om man gav något till kyrkan. Begravningarna medförde visserligen sång och uppbyggelse för den närvarande församlingen — men de hade även sina motbjudande sidor. Gång på gång måste överheten liksom kyrkorådet inskrida mot oskicket av de långvariga bisättningarna, varigenom kyrkorna »med en oljudelig stoor stank så upfylte blifva, at mången sund menniskia, som gierna vill gå i kyrkian och höra Gudz ord blijr där igenom antingen afskräckt eller och tager där af en dödlig sjukdom.»² Säkerligen var det ock för att döva liklukten, som bruket uppstått att använda rökelse under jordfästningen; ett bruk, som likväl avskaffades i S. Jakobs kyrka 1828 med hänsyn till den nya altartavlan. Långe jordfäste man de förnämre i valvet till höger om koret. Men på allmän önskan beslöt kyrkorådet år 1780 att låta göra ett »castrum doloris» med trappsteg och svart kläde att uppställas i själva koret vid sådana tillfällen. — Även de i kyrkan gravsatta kistorna vållade stank, varför klockaren alltid strax efter begravningsaktens slut hade att hölja över dem med sand — stenar anbragtes ofta först långt senare.³ Vid 1700-talets

¹ Kons. prot. 1647 ¹⁰/₁₁.

² K. brev till överståthållaren 1672 ³¹/₁₀, R. R.

³ Man tillskriver gravarna också den olägenheten, att »rottor vänas i kyrckiorne som giöra både skada på deras saker och meubler samt förargelse för åhörarne, då sådane vederstyggelige diur, såsom händt visa sig mitt under gudstiensten». Brand- och pol. kommissionens prot. 1748 ²³/₄, R. A. 13. *Sveriges kyrkor. Stockholm IV.*

mitt hade man redan insett det ohygieniska i ett sådant begravningssätt, men bruket avskaffades först genom hälsovårdsstadgan 1874.

Vid vissa solenna tillfällen firades särskilda högtidsgudstjänster — så t. ex. vid prästinstallationer, när kyrkan återinvigdes efter 1723 års brand, efter de stora reparationerna 1816, 1825 och 1893 eller vid kyrkans hundraårsjubileum första Adventsöndagen 1743, då Storkyrkans orgelnist, Zellbell, komponerat särskild musik. Den svenska kyrkans allmänna minnesfester celebrerades naturligen på liknande sätt. Från slutet av 1700-talet börja dessutom konserter att hållas, först genom abbé Vogler och sedan framför allt genom de framstående orgelnisterna Ålström och Mankell själva eller av dem gillade konsertgivare. Vi ha ovan sett, att dessa konserter stundom tjänade praktiska syften, såsom att anskaffa medel till förbättringar å orgelverket, ja, till nybyggnad av orgel i Johannes. Programmen utgjordes alltid av andlig musik. För profana konserter ville man icke upplåta instrumentet — 1846 blev sålunda Julius Günthers begäran att få konserter i S. Jakobs kyrka avslagen. 1865 tilläts dock en annan operasångare att hyra kyrkan — programmet torde emellertid enligt regeln ha prövats av kyrkoherden och orgelnisten. Ett exempel på programvalet ges 1881 i februari månad från den för äldre kyrklig musik så intresserade professor Byströms motettafton:

- 1 Orgelstycke.
- 2 a Veni Sancte Spiritus (från år 1000).
b »En rikir man» (nr. 205 i Sv. psalmboken 1695), första psalm på svenska språket av Ericus Olai (1490).
- 3 Motett av Palestrina (1550).
- 4 a Psalm av J. Schop, tyskt original (1640).
b Psalm av Gustaf v. Düben, svenskt original (1687).

Att endast religiös musik fick uppföras, fastslogs ytterligare genom kyrkorådsbeslut 1883. Allt vanligare blevo konserterna för välgörande ändamål, bl. a. vid upprepade tillfällen för församlingens sommarkolonier. Kyrkan började också under förra seklet med kyrkorådets bifall upplåtas till sådana ändamål som till Fjellstedts missionspredikningar på 1840-talet, Godtemplarordens möten, allmänna prästkongresser, K. F. U. M:s Gustaf Adolfsfester, etc.

Jämte de musikaliska inslagen bidrog framför allt ekläreringen att celebrera gudstjänsten, såväl vid ordinarie som extra tillfällen. Det är ovan skildrat huru kyrkan själv till en början lät stöpa sina ljus genom klockaren, liksom huru de överblivna ljusen fördelades såsom en tribut åt pastor och kyrkobetjänte. Vaxljus bestodos endast på altaret, predikstolen och för övrigt nere i kyrkan; eljes fick man nöja sig med talgljus. 1831 avtog sockenstämman förslaget att ersätta de vita vaxljusen med gula, som voro billigare. Man ansåg, att den gula färgen skulle vanpryda silverstarkarna och dessutom fult kontrastera mot de vita talgljusen. Först på 1850-talet infördes stearinljus. Fanorna, som hängt i kyrkan, särskilt i koret, borttogos för de

fladdrande ljuslågornas skull år 1708, liksom då redan skett i Riddarholmskyrkan och Storkyrkan, och återlämnades till ägarerna.

Om blommor och växter som kyrkoprydnad höra vi icke talas under äldre tider. Blott vid midsommar och stundom vid pingst var det brukligt att kläda kyrkan i lövskrud. Denna måtte ha haft ganska stora dimensioner, då konsistorium år 1698 ansåg sig böra påbjuda inskränkning i en plägsed, som både skadade lövskogen, var åhörarna till hinder och förorsakade kostnad. Härefter borde endast koret lövas samt hackat granris och älggräs strös på golvet.

Sedan Stockholms kyrkor numera icke längre öppna sina portar uteslutande för egna församlingsbor, ha de var och en i allmänna medvetandet präglats av vissa andra karakteristiska särdrag, än de som sammanhånga med lokaliteten eller den vanliga gudstjänsten. I en kyrka hålles framför allt celebra, kyrkliga konferenser eller allmänna minnesfester, andra upplätas till de stora kyrkokonserterna. S. Jakobs kyrka är de privata kyrkliga akternas tempel framför andra. Och därvid har kyrkan behållit den aristokratiska prägel, som en gång tillförts den genom egna församlingsbor. Ty i decennier ha nu de stora sorgeföljerna efter vår stads mest representativa personligheter, liksom den mondäna världens lysande bröllopsskaror helst sökt sig in genom de portar, varöfver den allvarliga maningen ur Matteusevangeliet står tecknad:

“Efter Först Efter Gud; Riife
Och Hans Ratferdigheet
Så Faller Edher Alt Thetta Limmelige Till”.

Fig. 14. Jakobs kyrkas
västportal.

Das Westportal.
The westportal.

KYRKOHERDAR.¹

ANDREAS JOHANNIS NYCOPENSIS, f. 1598 ²⁸/₁, borgareson, skola i Nyköping och Strängnäs, student i Uppsala 1617, magister i utlandet, skolmästare i Södertälje, lektor vid Strängnäs gymnasium 1628 i fysik och 1634 i teologi, kyrkoherde i Aspö, kyrkoherde i Sorunda 1635, tillika amiralitetssuperintendent, k. hovpredikant, fullmakt såsom pastor i S. Jakob vid dess nya kyrkas invigning dat. 1643 ²⁵/₁₁, installerad vid invigningen ²⁶/₁₁ s. å., död 1652 ¹⁶/₁₁, begravnen i en av församlingen skänkt grav i S. Jakobs sakristia. Hans son, rådman i Stockholm, kallade sig Sparin.

OLAUS JONAE SKOG, f. i Gästrikland, son till kronfogden Jonas S. och Margareta Andersdotter, skola i Kalmar, stud. i Uppsala 1625, konrektor vid trivialsolan i Gävle 1626, magister 1632, teol. adj., v. pastor 1636 och domkapitelsnotarie i Uppsala 1639, rektor i Gävle 1639, kyrkoherde i Veckholm i Uppland 1645, kyrkoherde i Gävle 1646, k. hovpredikant 1647, överhovpredikant, kyrkoherde i S. Jakob 1652 ²⁴/₁₂, amiralitetssuperintendent, död 1661 ¹²/₈, begravnen i »kyrkoherdegraven» i S. Jakob; g. m. Margareta Bröms.

MAGNUS PONTINUS, f. i Kalmar 1623 ¹¹/₁₂, son till skräddaren Jöns Månsson och Elin Andersdotter, namnet av Brogårde by i Nyble socken, skola i Kalmar, gymnasium i Linköping, student i Uppsala 1643, magister 1652, lector eloquentiæ historiarum vid Collegium Carolo-Gustavianum i Kalmar 1652, hovpredikant hos drottning Hedvig Eleonora 1654, hos kronprinsen 1658, förordnad kyrkoherde i Eskilstuna 1661, men tillträdde ej, kyrkoherde i S. Jakob 1662 ²⁸/₆, amiralitetssuperintendent, bankofullmäktig och riksdagspräst 1664 och 82, biskop i Linköping 1681 ²⁴/₁₂, död 1691 ²¹/₈, begravnen i Linköpings domkyrka; g. m. 1) Anna Walleria (6 barn), 2) Helena Strömsköld (15 barn).

Författat en dagbok (ms. i Linköpings stiftsbibl.), en berättelse om S. Johannes (ms. i K. B.), ordning för kyrkoråd och kyrkobetjante i S. Jakob, dagbok vid 1682 års riksdag (utg. av Lidén, Norrköping 1788). Åtskilliga predikningar tr. Höll inalles 2,300 likpredikningar i Jakob & Johannes kyrkor.

Om hans organisatoriska verksamhet, se ovan särskilt kapitlet om Förvaltning etc.

MATHIAS JOHANNIS WAGNER, f. i Wangsta, Hernö sn i Ångermanland 1635, bondeson, skola i Härnösand, magister i Åbo 1664, utrikes resor, hemkom 1667, kort därefter prästvigd, hovpredikant hos riksskatmästaren Gustaf Bonde, k. hovpredikant 1667,

¹ Fullständiga biografier, omfattande jämväl skriftlig produktion, torde för de flesta av S. Jakobs församlings kyrkoherdar komma att ingå i Svenskt biografiskt lexikon.

Fig. 15. Porträtt av kyrkoherden Magnus Pontinus, målat av
M. Hannibal 1682.

Bildnis des Pfarrers M. Pontinus, von M. Hannibal 1682. Portrait of the rector M. Pontinus, by M. Hannibal 1682.

notarie i hovkonsistoriet 1668, rektor vid Collegium Claramontanum, docent 1670, kyrkoherde i Köping 1672, prost där s. å., kallad till ledamot av stora kommissionen i Stockholm 1680, kyrkoherde i Jakob och Johannes 1682 $\frac{2}{1}$, död 1693 $\frac{18}{8}$; g. m. 1) Kristina Terserus, 2) Kristina Silvius.

ANDREAS OLAVI LYSING, f. i Östergötland i Tollstads sn, Lysings hd 1636 $\frac{18}{12}$, son till Olof Knutsson, sedermera klockare i Åby, skola i Linköping, student i Uppsala 1662, prästvigd 1672, utrikes resa, varunder han blev fil. mag., varest är obekant, huspredikant hos fru Agneta Horn och v. presidenten i Svea hovrätt Arvid Ivarsson, kaplan i S. Olai församling i Norrköping 1675, kyrkoherde i Kvillinge och Simonstorp 1676, riksdagspräst 1686, hovpredikant hos drottning Ulrika Eleonora d. ä. 1690,¹

¹ Kvillinge kyrkbok berättar, att konungen och drottningen gästade och åhört Lysing i Kvillinge, vilket föranlett hans kallelse till hovpredikant.

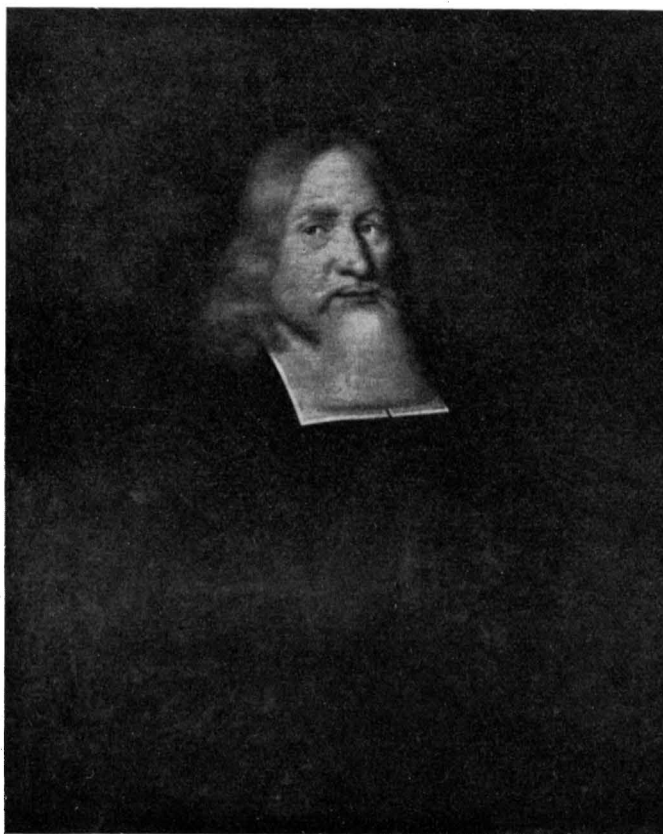

Fig. 16. Porträtt av kyrkoherden Mathias Wagner, omkr. 1690.
 Bildnis des Pfarrers M. Wagner, um 1690. Portrait of the rector M. Wagner,
 about 1690.

kyrkoherde i Jakob och Johannes 1695 $\frac{1}{3}$, men tillträdde på grund av sjukdom först 1696 i januari, befriades för ålder och sjuklighets skull att vidare besöka konsistorium 1712, död 1713 $\frac{21}{8}$, begravnen i S. Jakobs kyrkoherdegrav; g. m. 1) Catharina Björn, 2) Ingrid Bengtsdotter Hillman och 3) Emerentia Rydelius, som utmärkte sig för sitt mod och sin hjälpsamhet under pesten (JESPER SVEDBERGS »Gudelige dödstankar», s. 580 ff). L. led av sjuklighet; under hans tid pågingo strider med Johannesborna, skolans rektor och klockaren i S. Jakob. Han stod också i spänt förhållande till konsistorium och kyrkorådet.

NICOLAUS STERNELL, f. i Boteå 1667 $\frac{6}{1}$, son till kyrkoherden och prosten Nils Sternelius och Catharina Burman, skola i Härnösand, till Uppsala 1685, informator hos k. rådet Gyldenstolpe, resor till Tyskland, Holland och Paris 1694—1697 med kungl. premium för studier i teologi och språk, rektor vid franska skolan i Stockholm 1698,

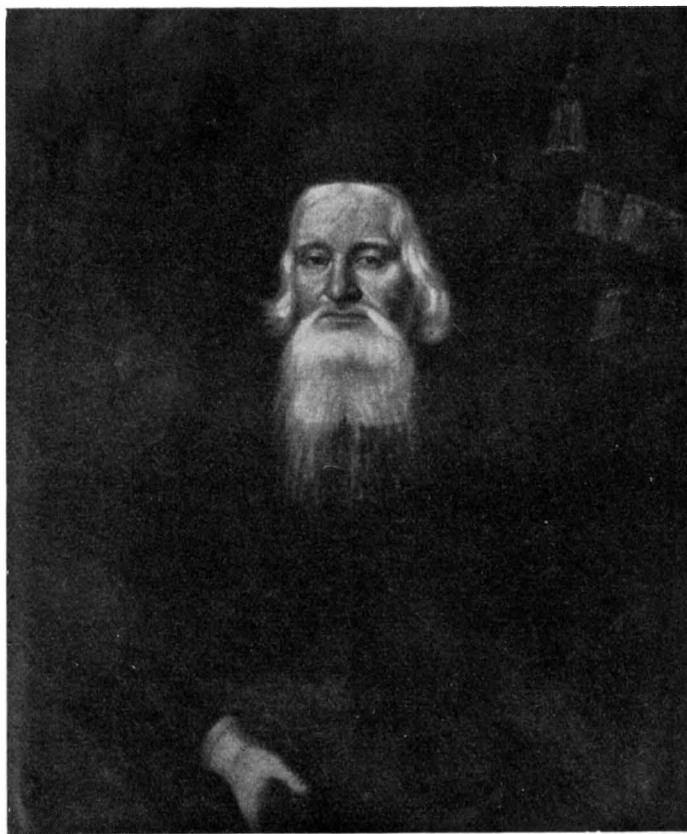

Fig. 17. Porträtt av kyrkoherden Andreas Lysing, omkr. 1700.
 Bildnis des Pfarrers Andreas Lysing, Portrait of the roctor Andreas Lysing,
 um 1700. about 1700.

prästvigd 1700, pastor vid franska lutherska församlingen i Stockholm s. å., prästeståndets fullmäktige i kontributionsrånteriet 1714, kyrkoherde i Jakob och Johannes 1714 $\frac{6}{4}$, tillträdde 1715 $\frac{3}{5}$, då han invigdes av ärkebiskopen Matth. Steuchius, riksdagspräst 1720, superintendent i Härnösand 1728 $\frac{22}{2}$, teol. doktor 1732, död 1744 $\frac{26}{8}$, begravnen i Säbrå kyrka, där biskop Andr. Rhyzelius ristat en minnesinskrift; g. m. Margareta Cederström, barnen adlades 1718 med namnet Cedermark. S. började icke predika på svenska förrän vid tillträdet i S. Jakob, d. v. s. vid 50 års ålder.

LARS ARNELL, f. i Stockholm 1689 $\frac{25}{3}$, son till dåvarande kyrkoherden i Maria församling, sedermera superintendenten i Karlstad Jonas A. och Helena Adlerberg (dotter till Ol. Svebilius), student i Uppsala 1703, magister 1713, till Frankrike 1715, där han vistades hos svenske envoyén Cronström, i vars ärenden han reste i Tyskland och Holland, åter till Sverige 1721, vice pastor vid franska lutherska församlingen i

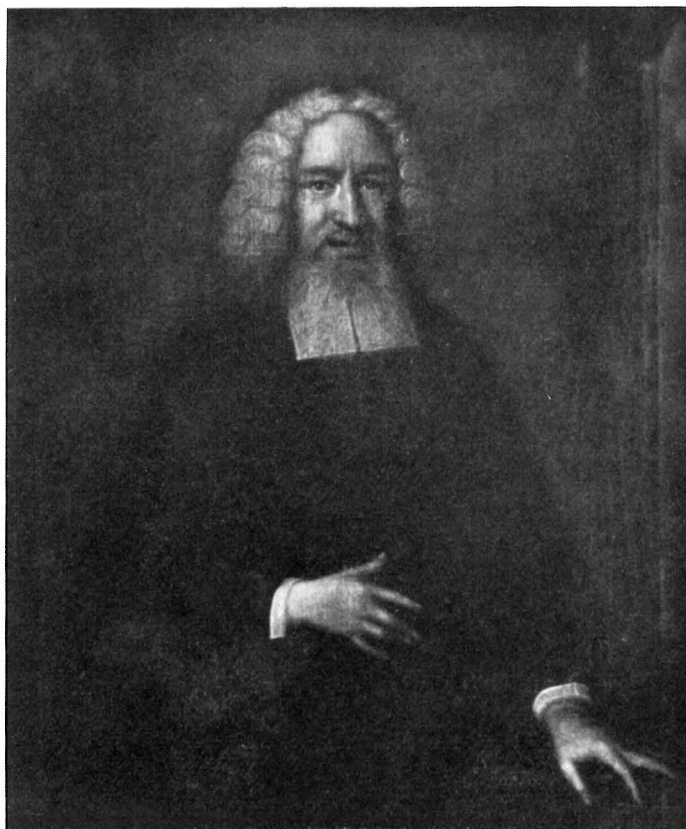

Fig. 18. Porträtt av Kyrkoherden Nikolaus Sternell, av D. Krafft 1728.

Bildnis des Pfarrers N. Sternell, von Portrait of the rector N. Sternell, by D. Krafft 1728. D. Krafft 1728.

Stockholm s. å., disputerade för doktorsgrad i Wittenberg 1722, åter till Sverige 1723, prästvigd s. å., ord. pastor vid franska lutherska församlingen 1725, kyrkoherde i Jakob och Johannes 1728 $\frac{23}{5}$, teol. doktor i Uppsala 1732, död 1742 $\frac{5}{1}$; g. m. Johanna Kolthoff, barnen introducerades 1778 i adliga ätten Arnell. Riksdagspräst under samtliga riksdagar 1726—41; anlätades i åtskilliga utskott och deputationer. Ledamot av bl. a. direktionen för manufaktur fonden, landshjälpsdeputationen och direktionen för nya slottsbyggnaden. A. tillhörde möss-partiet. Utgav ny upplaga av franska lutherska psalmboken. Inrättade fattighuset i Jakob och Johannes församling.

OLOF KIÖRNING, f. i Atmars sn i Medelpad 1704 $\frac{31}{8}$, son till komminister Jöran Olofsson K. och Inga Hög, skola i Härnösand, till Uppsala 1721, understöd av Stockholms magistrat för studier i franska språket, rektor vid franska skolan i Stockholm

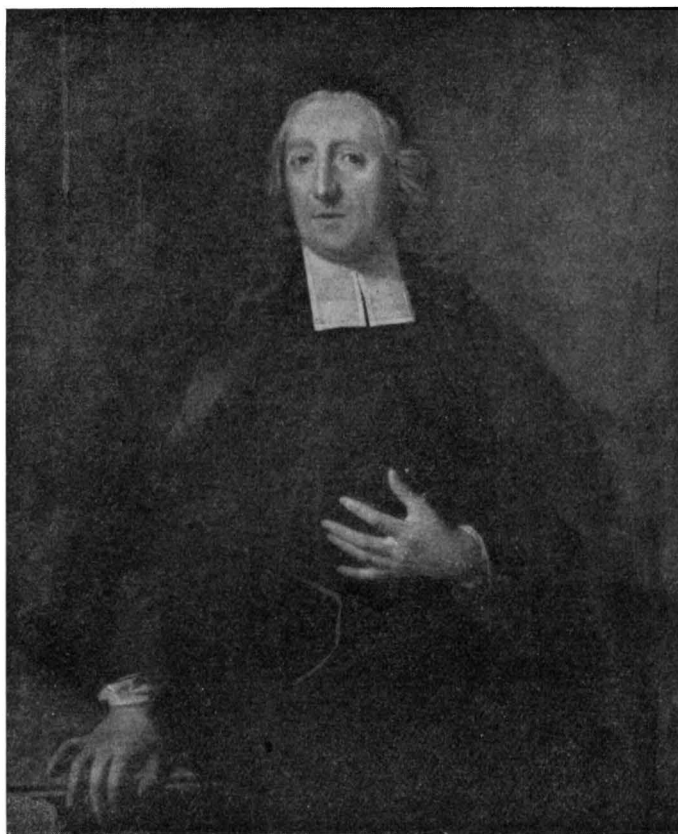

Fig. 19. Porträtt av kyrkoherde Lars Arnell, omkr. 1740.
 Bildnis des Pfarrers L. Arnell, um 1740. Portrait of the rector L. Arnell, about 1740.

1729, första rummet vid magisterpromotionen 1731, prästvigd 1732, komminister vid franska församlingen s. å., resor till Frankrike 1734, senare till Tyskland, där han i Helmstadt förvärvade doktorsgraden 1739, England och Holland, pastor vid franska kyrkan i Stockholm 1737, kyrkoherde i Jakob och Johannes 1742 ¹³/₁₁, men installerades först 1744 ²⁰/₅, superintendent i Härnösand 1746 ¹⁰/₃, 1772 i likhet med övriga superintendenter biskops namn och ställning, död 1778 ¹¹/₇; g. m. Elisabeth Margareta Hermansson, dotterdotter till ärkebiskop Matth. Steuchius, barnen adlade 1751 under namnet von Kiörning. Riksdagspräst 1740, 1751, 1765 (medlem av sekreta m. fl. utskott). Rhyselius berömmar i sin biskopskrönika hans nit, ådagalagt särskilt vid långa inspektionsfärder i Norrland, icke minst genom intresset för lapparnas kristendomsundervisning.

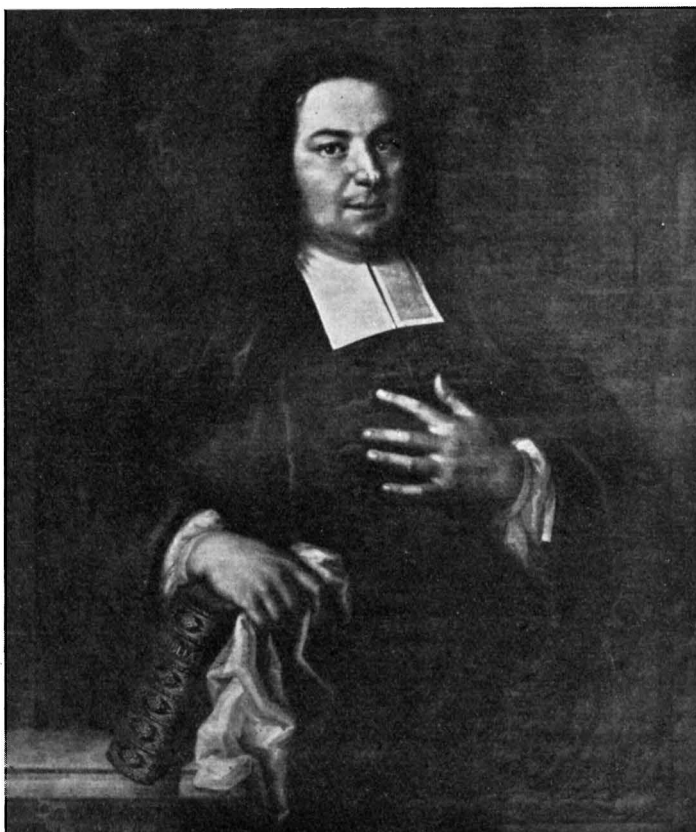

Fig. 20. Porträtt av kyrkoherden Olof Kiörning, av L. Pasch 1750(?).

Bildnis des Pfarrers Olaus Kiörning, Portrait of the rector Olaus Kiörning,
von L. Pasch um 1750. by L. Pasch about 1750.

ERIK TOLLSTADIUS, f. i Stockholm i S. Jakobs prästhus 1693 $27/2$, son till dåv. komministern i S. Jakob, sedermera kyrkoherden i Almunge Anders T. och Catharina Byrelius, till Uppsala 1704, prästvigd 1719, magister 1719, predikant hos Abraham Brahe s. å., hos excellensen Carl Gyllenstierna 1722, pastorsadjunkt i S. Jakob s. å., pastor i amiralitetsförsamlingen i Stockholm 1723, kyrkoherde i Jakob och Johannes 1747 $10/8$, död 1759 $28/7$ efter lång tids sjuklighet, som likväl icke hindrat hans verksamhet; g. m. Margareta Arösia. Känd för pietism och dragning åt dippelianism samt för sina strider med konsistorium med anledning härav. Hans liv skildras av hans vänner i »Erich Tolstadii märkvärdiga lefnadslopp», predikningar och husförhör senare utgivna. T. var en stor predikant, hans åhörarskaror skulle ha föranlett läktarens utvidgande i S. Jakob samt Skeppsholmskyrkans ombyggnad och utvidgning; av sina

Fig. 21. Porträtt av kyrkoherden Erik Tollstadius, omkr 1760.
 Bildnis des Pfarrers Eric Tollstadius, um 1760. Portrait of the rector Eric Tollstadius, about 1760.

vänner hölls han för en sällsynt benådad ordets förkunnare, av den lutherska ortodoxiens målsmän som en farlig orostiftare.

OLOF CELSIUS, f. 1716 $15/12$, son till professorn och domprosten i Uppsala Olof C. och Margareta Insulander, stud. 1724, magister 1740, hist. litt. docent i Uppsala 1742, ledamot av Vetenskapsakademien 1746, professor i historia i Uppsala 1747, företog en resa till Köpenhamn 1749, teol. doktor vid kröningen 1751, kyrkoherde i Kungsholms församling 1753, undfick för sin tid Solnapastorat 1755, kyrkoherde i Jakob och Johannes 1760 $21/1$, pastor primarius 1774 $5/7$, biskop i Lund 1777, död 1794 $15/2$; g. m. 1) Cath. Charl. Chyronia (Holmberg), 2) Andrietta Cath. v. Stiernman; adlad 1756 under namn von Celse. Utgav bl. a. arbeten en akademisk avhandling om Furstliga värdigheten i Sverige, Historia Bibliothecæ Upsaliensis, Gustaf I historia, Svea rikets kyrko-

Fig. 22. Porträtt av kyrkoherden Olof Celsius, av L. Pasch, omkr. 1770.

Bildnis des Pfarrers Olof Celsius, von L. Pasch um 1770. Portrait of the rector Olof Celsius, by L. Pasch about 1770.

historia 1 delen, Tidningar om de lärdes arbeten. Samuel Ödman har skildrat C. i Vetenskapsakademien. C. har ägnat sig åt matematik, astronomi, orientaliska språk, historia, värtalighet, poesi och teologi. Åtskilliga psalmer i sv. psalmboken äro författade av honom. C. författade prästeståndets betänkande till K. M:t 1769 ang. konfirmationsundervisningens införande. Riksdagspräst 1755, 1769 och alla följande riksdagar t. o. m. 1789, bankofullmäktig och fullmäktig i manufakturkontoret 1762, ledamot av: psalmbokskommittén, vetenskapssällskapet i Trondhjem, uppfostringskommissionen, fysiografiska sällsk. i Lund, uppfostringsällsk., vetenskapssamfundet i Uppsala, Profide etc., Patriotiska sällsk., sällsk. Pro Patria, Vitt. hist. och ant. akad., en av de aderton i Sv. akademien vid dess stiftande 1786, K. N. O.

JOHANNES WINGÅRD, f. på Bräcke gård i Kville sn i Bohuslänska skärgården 1738

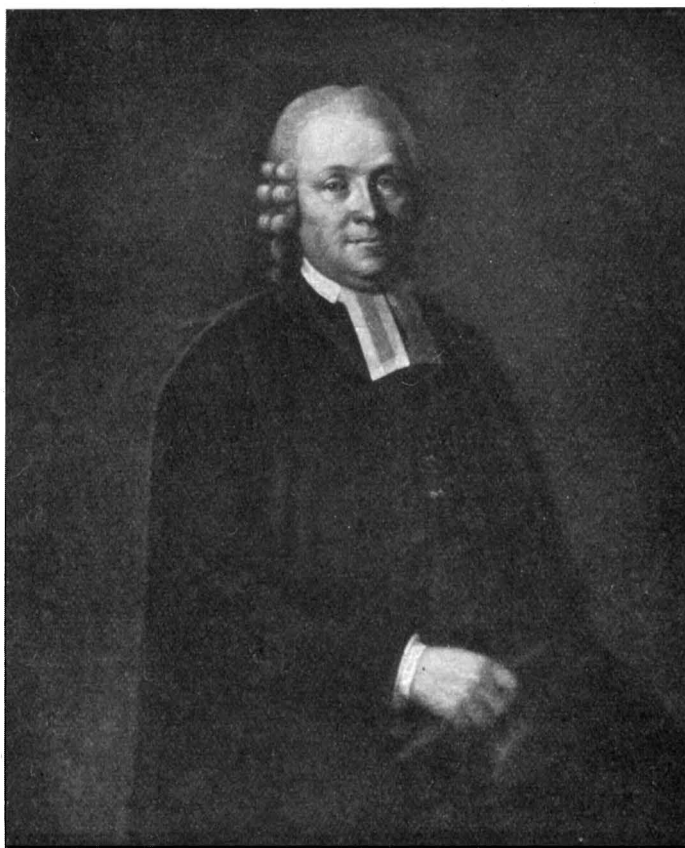

Fig. 23. Porträtt av kyrkoherden Johannes Wingård, omkr. 1780.
 Bildnis des Pfarrers Johannes Wingård, Portrait of the rector Johannes Wingård,
 um 1780. about 1780.

¹⁹/₄, son till rusthållaren Didrik W. och Inga Helena Qvildahl, skola i Uddevalla, gymnasium i Göteborg, stud. i Uppsala 1758, verksam som informator, ehuru han under hela studietiden åtnjöt kungl. stipendium, bl. a. under tre år för baron J. D. Mackliers son samt för riksrådet von Höpkens söner, magister 1764, prästvigd 1766 ¹⁸/₁ i S. Jakobs kyrka, fick genom v. Höpkens bemedling provpredika inför kungl. familjen och erhöll 1767 fullmakt såsom e. o. hovpredikant hos kronprinsen, ord. hovpredikant hos kronprinsen 1769, änkedrottningens bikt-fader och överhovpredikant 1773, kyrkoherde i Jakob och Johannes 1775 ⁸/₃, Lofö pastorat såsom personligt prebende 1777, teol. doktor 1779, biskop i Göteborg 1780 ¹/₆, kvarblev dock i Jakob och Johannes ännu i två år, tillika domprost i Göteborg 1784, död 1818 ¹²/₁, g. m. Fredrika af Darelli. Barnen adlade 1799 med namnet af Wingård, en son var ärkebiskopen C.

Fig. 24. Porträtt av Gustaf Murray, av L. Pasch d. y. 1801.
 Bildnis des Pfarrers Gustaf Murray, Portrait of the rector Gustaf Murray,
 von L. Pasch d. J. 1801. by L. Pasch j:or 1801.

F. af Wingård. Direktör vid militiestatens änke- och pupillkassa 1811, riksdagspräst 1778, 1786, 1789, 1792 och 1800 (i sekreta m. fl. utskott), lantbruksakademien, uppfostringssällsk, vetenskaps- och vitterhetssamfundet i Göteborg, vetenskapssällskapet i Trondhjem, ledamot av Patriotiska sällsk., sällsk. Pro Patria, en av de aderton i Sv. akademien vid dess stiftande 1786, K. N. O., riddare av Carl XIII:s orden.

GUSTAF MURRAY, f. i Stockholm 1747 ²⁸/₃, son till pastorn vid Tyska församlingen därstädes Anders M. och Johanna Kristina Golitz, stud. i Uppsala 1760, till Göttingen 1766, där han 1768 erövrade magistergraden, då både han och en yngre broder promoverades av en äldre broder, blev ledamot av Göttingiska vitterhetsakademien (men avslog anbud att binda sig vid universitetet i G., liksom att mottaga pastoratet vid andliga klosterskolan i Slesvig), prästvigd 1769, vice pastor i Tyska förs. i Stockholm under faderns sjukdom och efter hans död, pastorexamen 1773,

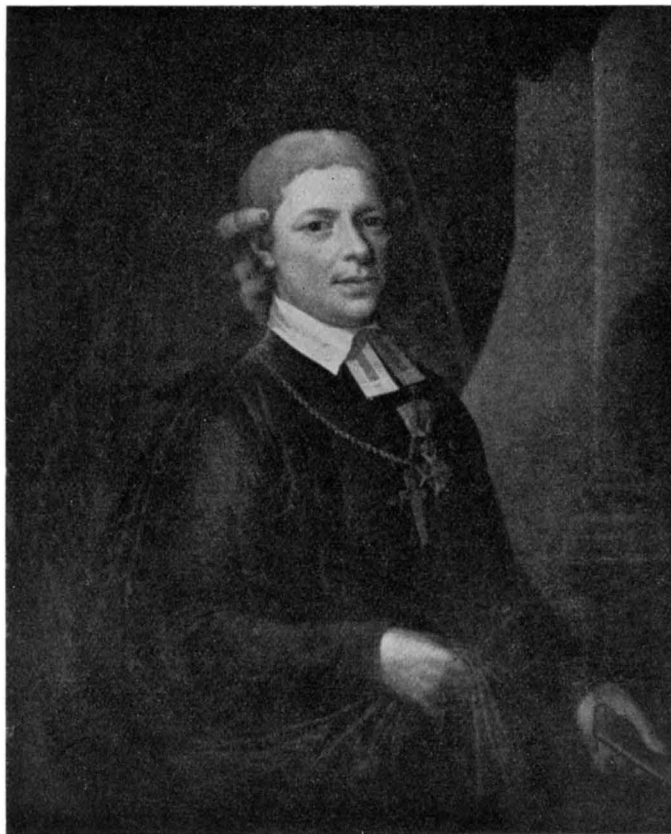

Fig. 25. Porträtt av kyrkoherden Magnus Lehnberg, av
J. Forsslund 1806.

Bildnis des Pfarrers Magnus Lehn- Portrait of the rector Magnus
berg, von J. Forsslund 1806. Lehnberg, by J. Forsslund 1806.

hovpredikant hos hertig Carl 1774, teol. doktor 1778, kyrkoherde i Jakob och Johannes 1780 $\frac{2}{10}$, men tillträdde först 1782, pastor primarius 1801 $\frac{16}{7}$ samt kyrkoherde i Sånga och Skå 1805, överhovpredikant och preses i hovkonsistorium 1809, biskop i Västerås 1811, död 1825 $\frac{4}{5}$; g. m. Kristina Margareta Lamberg, dotter till biskop L. i Göteborg; M. blev adlad 1810. M. nedlade synnerligt nit på undervisningens och fattigvårdens områden (se dessa kapitel). Man har en stark känsla av den äkta innebörden i de djupt rörda ordalag, varmed kyrkoherden skildes från församlingens kyrkoråd och fattigvårdsstyrelser 1802, då Murray betygar, att det fattas honom ord att betyga dem sin högaktning, sin erkänsla, sin eviga tillgivenhet. Man känner sig övertygad om sanningen i hans uttalade visshet, »att edra barn och edra fattiga någon gång torde erinra sig att jag icke varit alldeles onyttigt den tid jag vid

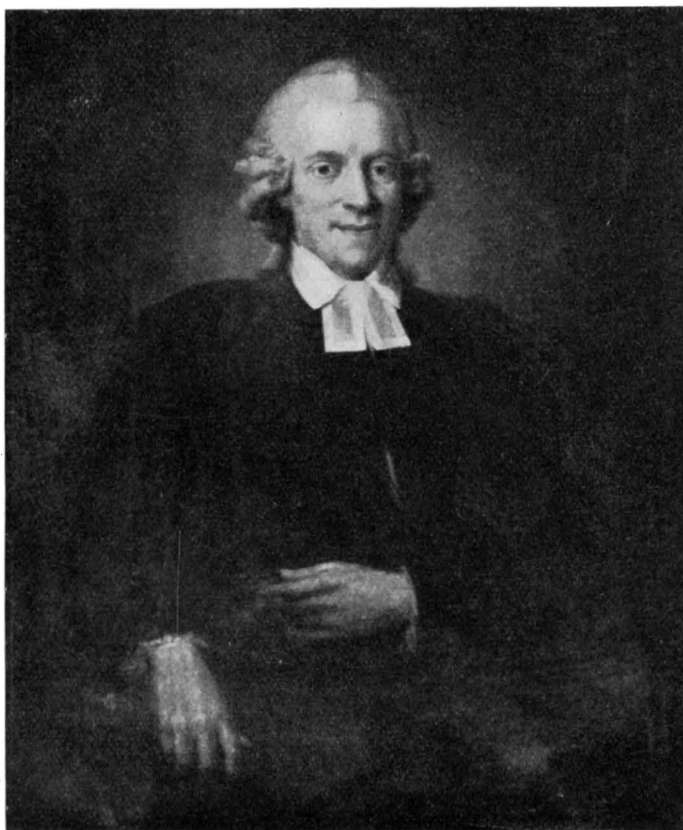

Fig. 26. Porträtt av kyrkoherden Anders Borg, av F. Westin 1811.

Bildnis des Pfarrers Anders Borg, von F. Westin 1811. Portrait of the rector Anders Borg, by F. Westin 1811.

denna församling varit». Han slutar med en varm försäkran, att »aldrig kan jag förgäta Jakobs och Johannes församling». Några särskilda ord ägnar M. åt kammarherren De Geer och uttalar sin djupa tacksamhet för vad han gjort för församlingen. De Geer var själv icke närvarande vid tillfället. Greve Lantingshausen besvarade avskedet och påminte under sinnesrörelse om M:s människovänliga arbete inom skola och fattigvård. Erkänslan härför »skall alltid i våra hjärtan bevaras och Herr Doktor Murrays älskade minne städse erinra oss dess i så många avseenden välförtjänta anspråk uppå vår tacksamhet». Han slutar med varma välgångsönskningar och vänskapsförsäkningar. Murrays pastorstid hade varit den längsta av alla dittillsvarande. För ingen av kyrkoherdarna bära protokollen ett vackrare vittnesbörd om ett förtroendefullt och fruktbarande förhållande mellan herde och församling.

Fig. 27. Porträtt av kyrkoherden Johan Jakob Hedrén, av
F. Westin 1830.

Bildnis des Pfarrers J. J. Hedrén, von Portrait of the rector J. J. Hedrén, by
F. Westin 1830. F. Westin 1830.

M. deltog i riksdagarna 1809—10, 1812, 1815, 1817 och 1818, var bl. a. ledamot av statsutsk. 1809, 1812 och 1815 samt eckl. utskottets lagrevision 1809. M. var bl. a. riksbanksfullmäktig 1786, ledamot av eckl. beredningen 1792, medlem av kommittén för psalmboken, kyrkohandbokens och katekesens förbättrande 1793, direktionen för allm. änke- och pupillkassan, prästeståndets kanslideputation, Patriotiska sällsk., sällsk. Pro Patria, kommissionen till överseende och förbättring av fattigvården i Stockholm, dir. över allm. fattigvårdsinrättningen i Stockholm, kommissionen över tabellverket m. m. En av stiftarna till samfundet Pro fide etc., K. N. O., ordensbiskop. Bl. a. jordfäste han den mördade Axel v. Fersen.

MAGNUS LEHNBERG, f. i Södra Vi 1758 $22/5$, son till hovrättskommissarien och borgmästaren Olof L. och Anna Elisabet Vatzell, stud. i Uppsala 1776, prästvigd 1785,

Fig. 28. Porträtt av kyrkoherden Zacharias Pettersson, av
L. Hansen 1848.

Bildnis des Pfarrers Z. Pettersson, von L. Hansen 1848. Portrait of the rector Z. Pettersson,
by L. Hansen 1848.

komministersadjunkt i S. Nikolai, hovpredikant 1788, kyrkoherde i Kungsholmen 1789, tillika i Sånga och Skå 1790—92, kontraktsprost 1791—92 (Svartsjö kontrakt), överhovpredikant hos änkedrottningen 1792, ordenshistoriegraf 1797, teol. dr. (primus) i Uppsala 1800, överhovpredikant hos konungen 1802, kyrkoherde i Jakob och Johannes 1802 $\frac{13}{4}$, biskop i Linköping 1805 $\frac{22}{10}$, död 1808 $\frac{9}{12}$, g. m. Charlotta Sophia Apelblad. En son adlad med namnet af Lehnberg. Sv. akademiens stora pris 1787 och 88, en av de aderton i Sv. akademien 1789. Ledamot av kanslersgillet, krigsvetenskapsakademien, kommissionen till överseende och förbättrande av fattigvården i Stockholm, Pro fide etc., sällsk. Pro Patria, L. N. O., ordenshistoriegraf.

ANDERS BORG, f. på Stadra bruk, Nora sn, Närke 1749 $\frac{25}{3}$, son till bruksinspektoren Aron B. och Maria Qvarnström, skola i Arboga och Västerås, student i Upp-

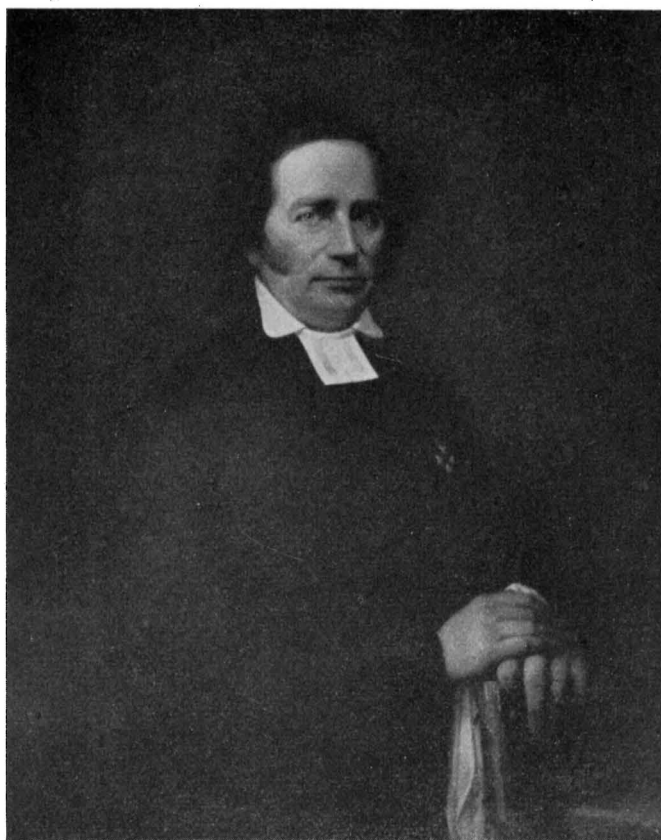

Fig. 29. Porträtt av kyrkoherden Axel Fröst, av T. Staaf 1853.

Bildnis des Pfarrers Axel Fröst, von T. Staaf 1853. Portrait of the rector Axel Fröst, by T. Staaf 1853.

sala 1768, magister 1773, prästvigd 1777, ord. bataljonspredikant vid K. Dalregementet s. å., pastorexamen 1778, e. o. notarie i hovkonsistorium s. å., ordinarie 1779, ord. hovpredikant 1782, kyrkoherde i Ryd och Näs 1784, kyrkoherde i Riddarholmen 1786, teol. doktor 1793, kyrkoherde i Jakob och Johannes 1806 $\frac{9}{8}$, död 1809 $\frac{23}{2}$; g. m. Hedvig Margareta Nensén. Riksdagsfullmäktig 1792 och 1800, fullmäktig i riksgäldskontoret 1792, i riksbanken 1800, ledamot av Pro fide etc., Teol. homiletiska sällsk. i Uppsala 1788, ekklesiastika kommittén 1793.

JOHAN JAKOB HEDRÉN, f. å Bäckenas, Rennelanda sn, Dalsland 1775 $\frac{4}{3}$, son till pastorsadjunkten där, sedermera prosten i Ör, Anders H. och Britta Christina Wermelin, student i Uppsala 1793, magister 1797, docent i praktisk ekonomi s. å., prästvigd 1803, pastorexamen s. å., pastorsadjunkt i Jakob och Johannes församling 1803—

Fig. 30. Porträtt av kyrkoherden Gustaf Lundberg, av P. Södermark 1877.

Bildnis des Pfarrers Gustaf Lundberg, Portrait of the rector Gustaf Lund-
von P. Södermark 1877. berg, by P. Södermark 1877.

1806, notarie i hovkonsistoriet 1805, regementspastor vid Svea livgarde 1807, tillika ord. hovpredikant, predikant vid änkhuset 1808, teol. doktor 1809, kyrkoherde i Jakob 1810 $^{10}/_5$, biskop i Karlstad 1829 $^{24}/_7$, biskop i Linköping 1833, död 1861 $^{14}/_2$; g. m. 1) Ottiliana Sophia Öhnqvist, 2) Emma Charlotta Helling. Bl. historiska skrifter berättelser om S. Jakobs kyrka och skola 1817, berättelse om besöket vid Karl XIV Johans dödsläger. Utg. även arbeten i ekonomiska ämnen. Redigerade ett par årgångar av »Theophrosyne, läsning för kyrkans och skolornas vänner». Riksdagspräst 1812 (led. av lagutskottet), 1817 (led. av bankoutskottet), 1823 (led. av bankoutskottet), 1828—30, 1834—35, 1840—41 (v. talman), 1844—45 (v. talman), 1847—48 (v. talman), riksgäldsfullmäktig, ledamot bl. a. av: evangeliebokskommittén 1815, kommittén för revision av kyrkolagen 1824, k. samfundet för utgivande av hand-

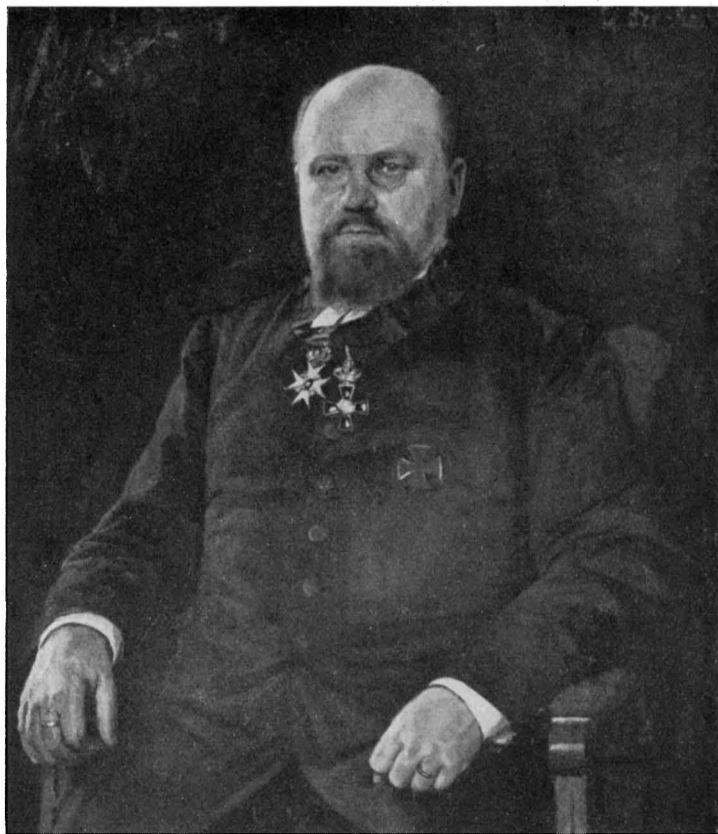

Fig. 31. Porträtt av kyrkoherden Ewald Bergman, av B. Österman 1900.

Bildnis des Pfarrers Ewald Bergman, von B. Österman 1900. Portrait of the rector Ewald Bergman, by B. Österman 1900.

skrifter rörande Skandinaviens historia, sällskapet till växelundervisningens befrämjande, direktionen för Stockholms stads undervisningsverk, kommittén för revision över rikets allm. läroverk 1843, Pro fide etc., Sv. bibelsällsk., Patriotiska sällsk. och sällsk. Pro Patria, direktionen över barnbörds- och barnhuset Pro Patria, direktionen för Frimurarbarnhuset, direktionen över Sabbatsbergs brunnslasarett, lantbruksakademien, krigsvetenskapsakademien, vetenskaps societeten i Trondhjem, åtskilliga hushållningssällskaper och bankstyrelser. Stiftare av Uppsala simsällskap 1812. Riddare av Carl XIII orden, K. N. O. Deputerad vid Karl XIV Johans kröning i Norge 1818.

ABRAHAM ZACHARIAS PETTERSSON, f. i Karlshamn 1792 ¹⁷/₁₁, son till mag.-sekr. Abraham P. och Ingrid Margareta Stenhoff, student i Lund 1808, magister 1811, prästvigd

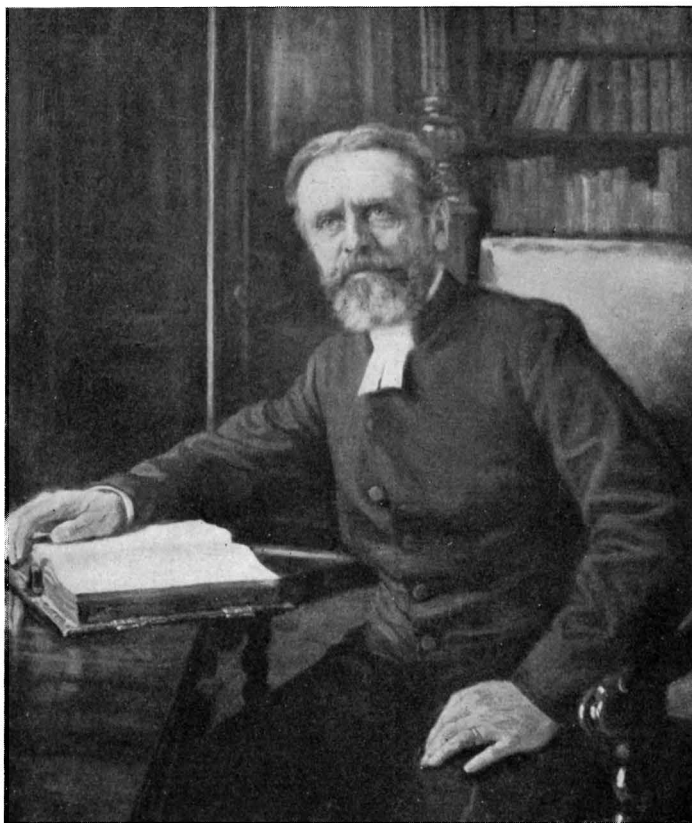

Fig. 32. Porträtt av kyrkoherde Fredrik Hammarsten, av E. Kantzow 1910.

Bildnis des Pfarrers Fr. Hammarsten, Portrait of the rector Fr. Hammarsten, von E. Kantzow 1910. by E. Kantzow 1910.

1815, docent i teol. fakulteten i Lund 1817, domkyrkoadjunkt och domkyrkorådets notarie s. å., pastorexamen 1819, seminarieprefekt och kyrkoherde i Kärrstorp 1819, prost 1821, kyrkoherde i Landskrona 1826, prost i Rönneberga 1826, kyrkoherde i Jakob och Johannes 1830 $\frac{29}{4}$, installerad 1831 av Johan Olof Wallin, teol. doktor s. å., pastor primarius 1843 $\frac{23}{1}$, död 1857 $\frac{16}{8}$; g. m. Agneta Kristina Rothstein.¹ Riksdagsman 1828, 1834, 1844, 1847, 1850, 1853, 1856, fullm. i r. gäldskontoret och riksbanken, ledamot av Sv. missionssällsk., Sv. bibelsällsk., direktionen över Nya Elementarskolan 1847, direktionen över Stockholms stads undervisningsverk, kommittén för revision av kyrkolagen 1836, Pro fide etc.

PER AXEL FRÖST, f. i Skällsta, Indals sn, Medelpad 1802 $\frac{5}{8}$, son till kronoläns-

¹ En son döptes till Jakob Johannes.

mannen N. Fröst och Clara Cath. Oldberg, skola i Härnösand, stud. i Uppsala 1821, prästvigd 1825, magister 1827, pastorsadjunkt i Jakob och Johannes 1828, amanuens i hovkonsistorium 1829, pastoralexamen 1830, v. pastor i Jakob och Johannes 4 månader s. å., e. o. hovpredikant 1831, reg. pastor vid Södermanlands regemente 1832, teol. adjunkt vid krigsakademien 1831, komminister i Solna s. å., teol. lektor vid krigsakademien och kyrkoherde i Solna 1833, kyrkoherde i Arboga 1839, kontraktsprost 1841, kallad till 4:de provpredikant i Jakob och Johannes 1844, kyrkoherde där 1845 $19/8$, död 1855 $9/4$; g. m. Maria Sofia Ottiliana Sjöstedt. Riksbanksfullmäktig, ledamot av sällsk. för växelundervisningens befrämjande, Pro fide etc., Sv. bibelsällsk., Musikaliska akademien, Sv. nykterhetssällskapet, Sv. sjömannasällsk., Trädgårdsföreningen m. m. L. N. O.

JOHAN GUSTAF LUNDBERG, f. i Stockholm 1800 $11/3$, son till målarmästaren Johan L. och Maria Belitz, student i Uppsala 1816, fil. mag. 1827, prästvigd 1828, teol. kand. 1830, pastoralexamen s. å., lärare vid Klara söndagsskola 1830, lärare vid Nya Elementarskolan 1831, resa 1836 till Tyskland, Österrike och Danmark, lärare för arvfurstarna och prinsessan 1838, e. o. hovpredikant 1839, notarie i hovkonsistorium 1846, kaplan vid K. M:ts orden 1848, ordin. hovpredikant 1849, kyrkoherde i Jakob och Johannes 1854 $22/9$, tillträdde 1856, död 1880 $7/5$; ogift. Riksdagsfullmäktig vid den sista ståndsriksdagen 1865. Ledamot av Pro fide etc. Teol. dr. 1860. L. N. O. Utg. »Kyrkohistoriska berättelser», 1 delen, samt ett par översättningar, (bl. a. ett arbete om musik). Utländska resor 1836, 1850—51. Donerade grundplåten till ny Johanneskyrka.

ANDERS EVALD BERGMAN, f. i Kristinehamn 1843 $9/6$, son till sparbankskamrer J. P. Bergman och Emilia Karolina Bodin, stud. i Uppsala 1862, fil. kand. 1866, prästvigd 1868, kateket i Katarina förs. i Stockholm 1868, adjunkt vid Nya elem.-skolan 1868, v. komminister i Klara 1868, fil. doktor 1871, l. pastorsadjunkt i Klara 1872, pastoralexamen s. å., t. f. bataljonspredikant vid Skärgårdsartilleriet 1872, e. o. hovpredikant 1874, reg. pastor vid Andra livgardet 1877 samt led. av hovkonsistorium, hovpredikant, vice pastor i Jakob och Johannes 1880, kyrkoherde i Jakob och Johannes 1882 $31/3$, teol. doktor 1897, död 1904 $16/12$; g. m. Eufrosyne Elisabet Katarina Siöcrona. Ledamot av Dir. för prästerskapets änke- och pupillkassa, Sv. bibelsällskapets kommitté 1883, Pro fide etc. Ak. avh. om »Den gammalkristna basilikan». K. N. O. Riddare av Carl XIII:s orden.

FREDRIK HAMMARSTEN, f. i Norrköping 1846 $16/8$, son till skeppsbyggmästare Per Wilh. H. och Fredrika Ulrika Palm, student i Uppsala 1868, teol. fil. ex. 1869, teor. teol. ex. 1871, prakt. teol. s. å., prästvigd 1872, pastoralexamen 1881, komminister i Hannäs 1875, i Norrköpings Hedvigs församl. 1883, kyrkoherde i Örtomta 1891, i Solna med Ulriksdals slottskapell 1896, slottspastor på Karlberg 1896, kontraktsprost i Roslags Ö. kontrakt 1898, e. o. hovpredikant s. å., pastor vid Blasieholmskyrkan 1900, kyrkoherde i Jakob 1908 $18/1$, död 1922 $22/1$; g. m. Elin Augusta Emanuelsson.

Ledamot av kyrkomötet 1909 och 1910, av dir. över Stockholms stads undervisningsverk 1913, Pro fide etc. Teol. hedersdoktor. O II S. G. bmt. L. N O.

STEN ESKIL JOHANNES ANDRÆ, f. i Linderås, Linköpings stift 1877 $20/5$, son till kyrkoherden i Hvena And. Joh. A. och Ida Karolina Nilsson, student i Uppsala 1895, fil. kand. 1897, teor. teol. ex. 1900, prakt. teol. 1901, prästvigd s. å., lärare vid Lunnevads folkhögskola 1898—99, e. lärare i Vimmerby 1902—04, föreståndare för Motala samskola 1904, pastorsadjunkt i Jakob 1908, predikant vid Drottninghuset 1909, lärare vid Beskowska skolan 1909—10, domkyrkovicepastor i Uppsala 1910, kyrkoherde i Jönköping 1911, e. o. hovpredikant 1911, inspektor för Jönköpings allm. läroverk 1911, kyrkoherde i Jakob 1923 $24/4$; g. m. Sigrid Charlotta Andersson. Ledamot av Pro fide etc. L N O.

ZUSAMMENFASSUNG

Die St. Jakobs Kirche wird schon in der ersten Hälfte des 14:ten Jahrhunderts erwähnt. Die umgebaute Kapelle in dem Stadtviertel Norrmalm, die in einem Brief 1311 erwähnt wird, ist möglicherweise mit dieser Kirche identisch, die in den 1320:er Jahren zum ersten Male namhaft gemacht wird in ein paar Testamenten. Das Heiligtum erhielt seinen Namen nach dem Apostel St. Jakob d. Ä., nach dessen berühmten Grabe in Compostella man von ganz Europa zu wallfahrten pflegte.

Hinsichtlich des ersten Ursprungs einer St. Jakobs Kapelle sind verschiedene Theorien dargelegt worden. Eine derselben meint, dass der Seeverkehr einen Aussenhafen vor Stockholm am östlichen Teil der Norrmalm geschaffen und dass die Bebauung daselbst ein besonderes Gottesdienstgebäude nötig gemacht habe; eine andere mutmasst die Zusammengehörigkeit der Kapelle mit der St. Jakobs Gilde, die es in Stockholm gegeben hat. Wie dem auch sei, dürfte die Kapelle den Aufgaben gedient haben, die vor allem dem Heiligen als Schutzpatron der Reisenden zustanden. Wenn man die bevölkerte Gegend ringsum die Kapelle als Gemeindebildung ansieht, muss man sie als eine Tochtergemeinde des Kirchspiels Solna rechnen, wohin die ganze Norrmalm gehörte, bevor sie im Jahre 1529 der Stockholmer Stadtkirche, St. Nikolai, unterstellt wurde.

Die mittelalterliche Geschichte der St. Jakobs Kirche hört 1527 auf, wo Gustaf Wasa auf Beschluss des Västeråsreichstages alle Kirchen und Klöster auf den Malmen dem Boden gleichmachen liess. Das Motiv war teils die Furcht vor der strategischen Bedeutung, die derartige Gebäude bei feindlichen Anfällen gegen die Hauptstadt haben konnten, teils der Bedarf an Baumaterial zu neuen Befestigungen.

Der bauliebende Johan III begann in den 1580:er Jahren mit dem Wiederaufbau der abgebrochenen Kirchen, es gelang ihm aber nur die St. Klara Kirche zu vollenden, die nun das Gottesdienstgebäude der Norrmalm wurde. Die Mauern von St. Jakob standen ein halbes Jahrhundert halbfertig. Während der Zeit haben sie jedoch einen Schutz dargeboten für die Gottesdienste seefahrender Finnen. Auch der Friedhof war andauernd im Gebrauch. Gustaf II Adolf veranstaltete eine Einsammlung von Barmitteln im ganzen Reiche zu Vollendung der Kirche, die indessen erst zustandekam bei der allgemeinen Stadtregulierung unter der Oberstatthaltertschaft des umsichtigen Klas Fleming. Die Norrmalm, die sich unter den friedlicheren Verhältnissen weiterentwickelt und in dem Grade bevölkert hatte, dass Karl IX. ihr 1602 eigene Stadtrechte bewilligte, wurde 1635 der Stadt Stockholm einverleibt und Gegenstand für Anlage von Strassen und Bauplätzen. Die Bebauung erstreckte sich immer weiter nach Osten hinaus über das sog. Ladugårdslandet, das zu den Stallungen des Königs gehört hat und das ungefähr dem modernen Stadtviertel Östermalm entspricht. Auch diese Gegenden wurden der Stadt einverleibt. Als die St. Jakobs Kirche im Jahre 1643 zur Einweihung fertig stand, fand man es auch an der Zeit, die Norrmalm in zwei Gemeinden, St. Klara und St. Jakob, einzuteilen. Die Grenze bildete der Brunkebergskamm, und die letztere Gemeinde umfasste das ganze Stadtgebiet östlich davon. Erst nachdem die Admiralität eine eigene Steinkirche auf Ladugårdslandet errichtet hatte (Diese Arbeit, Stockholm Bd III), wurde dieses durch Königl. Brief 1672 von der St. Jakobs Gemeinde abgetrennt mit der Grenze in dem kleinen Rinnsal, das damals das Wasser von einem grossen Morast in der Roslagsgegend nach dem Abfluss in dem Nybroviken führte. Diese Grenze wird nun durch die Strasse »Birger Jarlsgatan» gekennzeichnet.

Im nördlichen Teil des Kirchspiels, einem dünn und ärmlich bevölkerten Aussenviertel der

Stadt, lag ein allgemein benutzter Friedhof, für welchen es der St. Jakobs Gemeinde indessen 1653 gelang, sich Vorzugsrecht zu verschaffen. Um die Mitte des 17:ten Jahrhunderts wurde hier eine hölzerne Kapelle zum Gebrauch bei Beerdigungen erbaut. Diese erhielt den Namen St. Johannes. Ermutigt durch die Abtrennung des Ladugårdslandet und geführt von energischen Geistlichen suchten die um die Kapelle Wohnenden sich in einer Campagne in den 1670:er Jahren als selbständige Gemeinde loszulösen und es gelang ihnen wirklich für einige Zeit das jus particularis ecclesiae zu erhalten. Nach mancherlei Verwickelungen, die hierdurch entstanden, und scharfen Auseinandersetzungen zwischen den Geistlichen der Kapelle und von St. Jakob, zog indessen ein Königl. Brief 1674 das erteilte Recht zurück, und die Kirchspielsteile wurden wieder vereinigt. Diese Zusammengehörigkeit sollte noch weitere zwei Jahrhunderte reichen. Das Johannes-Gebiet, das gleichwohl hiernach als ein eigener Kreis gerechnet wurde, erreichte indessen gewisse Freiheiten — Gottesdienst in der Kapelle, eigene Kirchenbeamten, von Mitte des 18:ten Jahrhunderts an einen eigenen Pastor und eigene Vertretung im Kirchenrat usw. Das Traumbild eines grösseren Lokals, einer Steinkirche, kehrte immer wieder. Seiner Verwirklichung am nächsten schien es 1783 zu sein, wo Gustaf III. unter grossen Feierlichkeiten nach dem derzeitigen und seinem eigenen Geschmack den Grundstein zu einer von J. E. Rehn gezeichneten neuen Johanneskirche legte. Durch die veränderte Geschmacksrichtung, die der König sich auf seiner römischen Reise aneignete, wurden indessen diese Pläne vereitelt. Erst nachdem der nördliche Kirchspielsteil der am dichtesten bevölkerte geworden war, veranlassten die Ansprüche auf verbesserte Seelsorge dort zuerst den Bau einer Ziegelsteinkirche, eingeweiht 1890, und endlich Kirchspielsteilung, die den 1. Mai 1907 in Kraft trat. Durch diese Abtrennung wurde das St. Jakobs Kirchspiel auf eines der sowohl territorial als personal kleinsten der Stockholmer Kirchspiele reduziert. Die Einwohnerzahl desselben bewegt sich nunmehr um 9,000. Das Gebiet desselben hat mehr und mehr den Charakter der neuen City Stockholms, der Sphäre der grossen Banken und Geschäftshäuser angenommen.

Die Stockholmer Gemeinden, die im 17:ten Jahrhundert von der ursprünglich einzigen Stadtgemeinde, St. Nikolai, abgetrennt wurden, wurden anfänglich in ökonomischer Hinsicht vom Magistrat der Stadt geleitet. Die lokalen Organe derselben waren besondere Inspektoren und die Kirchenmeister. Die Geistlichkeit wurde den externen Kirchenangelegenheiten, welche Gebäude, Beamte usw. betrafen, fern gehalten. Nicht am wenigsten durch einen der kräftigsten Hauptpastoren der St. Jakobs Gemeinde, Magnus Pontinus (1662—1681), wurden indessen immer stärker die Anforderungen der Pastoren auf Beteiligung auch an der äusseren Kirchenverwaltung geltend gemacht. In Anlehnung an die königliche Alleinherrschaft und unter Anwendung des Kirchengesetzes von 1686 wurde auch ein dezentralisiertes Regime durchgeführt, das die Verwaltungsbefugnis den Vertretern einer jeden Gemeinde unter dem Vorsitz ihres Hauptpastors überliess.

Das Resultat wurde die Institution, welche Kirchenrat genannt wurde und die die Vertrauensmänner der Gemeinde in sich aufgenommen hat, die seit alters aus den angesehensten Mitgliedern der einzelnen Stände — Adel, Zivilbeamten und Bürger — bestanden haben. Die Faktoren, die auf solche Art eine Kirchengemeinde neben der Stadtgemeinde geschaffen haben, sind teils Zersplitterungen in mehrere Ortsgemeinden, teils das Vorkommen eines Standes, desjenigen der Ortspolizeibeamten, der ausserhalb der städtischen Bürgerschaft stand. Der Einfluss der Ortspolizeibeamten kann von der Zentralisation der Reichsverwaltung nach der Hauptstadt, vor allem durch die Regierungsform 1634, gerechnet werden.

Mit der Verwaltungsbefugnis, die seit ungefähr 1690 jeder einzelnen Gemeinde überlassen worden war, war der Kirchenrat derselben betraut. Im 18. Jahrhundert beginnt indessen auch das Gros der Gemeinde zur Mitwirkung hinzugezogen zu werden. Am frühesten war die Gemeinde für Predigerwahl organisiert. Die Vorbedingung für das Stimmrecht bestand in Grund-

stückswert, so dass es hauptsächlich die Hausbesitzer wurden, die die Gemeinde vertraten. Erst durch die vielen kommunalen Aufgaben, die zu Anfang des zwanzigsten Jahrhunderts in den Fusstapfen der Aufklärung aufwuchsen, wurden die Kirchenversammlungen, in Ermangelung anderer kommunaler Formationen, zur Funktion berufen und durch die Verordnung 1817 zu gesetzlichen Gemeindeversammlungen organisiert. Gleichzeitig ging der Kirchenrat, der bis dahin die beschliessenden Vertreter der Gemeinde gewesen war, dazu über, das vollziehende Organ derselben zu werden. Durch die Kommunalgesetzte um die Mitte des 19. Jahrhunderts wurden die Kirchengemeinden von den Aufgaben der Bürgerlichen Kommune getrennt. Später wurden ihnen auch die stets zuvor als kirchliche Fragen angesehenen Angelegenheiten betreffend Schulwesen und Armenpflege der Gemeinden abgenommen und den letzteren hinzugefügt.

Versuche zu erneuter Zentralisierung der kirchlichen Verwaltung in Stockholm haben seither zu keinem Resultat geführt.

SUMMARY

St. Jakob's (James') Church is mentioned as early as the first part of the fourteenth century. The chapel rebuilt in the suburb Norrmalm, mentioned in a letter in 1311 is possibly identical with this church which during the thirteen-twenties is mentioned for the first time in a will. This sanctuary took its name from the Apostle St. James, to whose famous grave at Compostella pilgrimages were undertaken from all parts of Europe.

Concerning the first causes for a St. James' Chapel being erected various theories have been presented. One of them deems that the traffic by sea had caused an outlying harbour to arise in Stockholm on the east portion of the suburb Norrmalm, and that the many houses erected there called for a place of Divine Worship; whereas another supposes the chapel to own connection with the St. James' Guild that existed in Stockholm. Be this as it may, the chapel apparently served the purposes dear to St. James above all as the patron saint of travellers. If the populous surroundings of the chapel be considered as forming a congregation, it must be deemed a sub-parish to Solna (See this work, Upland, vol. I) in which parish all Norrmalm was included until, in 1529, it was made subject to the City Church of Stockholm, St. Nicholas (This work, Stockholm, vol. I).

The history of St. James' Church in the Middle Ages comes to an end when, in 1527, according to the decision of the Westerås Diet, Gustavus Vasa caused all the churches, chapels, and religious houses in the outlying districts of Stockholm to be demolished. The motive for this was not only apprehension for the strategic importance of these buildings in the event of an enemy attacking the capital, but also the need of building material for the new fortifications.

King Johan III, devoted as he was to building projects, in the fifteen-eighties commenced the rebuilding of the churches razed, but was only able to complete St. Clara Church, which now became the place for divine worship of Norrmalm. The walls of St. James' Church stood half completed for fifty years. However, during this time they offered a refuge for the divine services of Finnish mariners, and the church-yard was still used for burials. Gustavus Adolphus initiated a collection for the completion of the church, which collection was to be made throughout his kingdom, but it was not carried out until the general regulation of the town under the auspices of the zealous Governor-General of Stockholm, Klas Fleming. Norrmalm, that during times of peace had developed and increased the number of its inhabitants to such extent that, in the year 1602, Charles IX, granted it special privileges as a town, was in 1635 incorporated to the town of Stockholm and became the object of plans re its streets and sites. Building operations were extended still farther east over the so-called Ladugårdslandet that had formerly belonged to the farmyards of the King and comprised what now corresponds approximately to Östermalm. This neighbourhood was also incorporated with the Town of Stockholm. When in 1643 St. James' Church stood awaiting consecration it was deemed time to divide Norrmalm into two parishes, that of St. Clara and of St. James. The ridge of Brunkeberg was to form the dividing line, and the parish of St. James was to embrace the entire community of the town east of the ridge. It was only after the Admiralty had erected a church of stone at Ladugårdslandet (see this work, Stockholm Vol. III) that, by a Royal Mandate of 1672, Ladugårdslandet was separated from St. James' parish, the line of demarcation being the little runnel that then carried down the water from a large marsh in the Roslag neighbourhood to disembogue into Nybro Bay. The line of demarcation is now Birger Jarl's Street.

In the northern portion of the parish, an impoverished and sparsely populated outskirts of the town, there lay a burial-place in common use, but to which the parish of St. James, in 1653, managed to obtain a prior right. In the middle of the XVII. century a wooden chapel was erected here for the performance of funeral services. It was called St. Johannes' (John's) Chapel. Stimulated by the secession of Ladugårdslandet and under guidance of an energetic clergy, those people living in the vicinity of the chapel carried on a campaign in the sixteen-seventies in order to become an independent parish, and actually succeeded for a time in obtaining *jus particularis ecclesiae*. Various difficulties thereby ensuing, and sharp contest arising between the clergy of the chapel and those of St. James', a Royal Mandate in 1674 rescinded the right allowed, and once more the parishes were united, and this reunion lasted for another two centuries. The inhabitants of St. John's district, which was subsequently reckoned as a special region in parish matters, obtained certain liberties, — services in the chapel, their own lower functionaries there, from the middle of the XVIII. century their own curate and a seat for their representative in the Vestry Board, &c., &c. The dream of a larger church of their own, of masonry, recurred again and again. It was perhaps nearest fulfilment in 1783, when Gustavus III. with great ceremony, according to the demands of the time and his own inclinations, laid the foundation stone of a new St. John's Church designed by J. E. Rehn. By the change of taste occasioned by the King's sojourn in Rome, these plans came to nothing. It was only after the most northern portion of the parish had become the most populous that demand arose on improved pastoral duties being discharged, and a new church of brick being built, which was consecrated in 1890, and finally the separation of the two parishes, which came into force on May-day 1907. By this dissociation the parish of St. James was reduced to one of the smallest, both as regards territory and members, of the parishes in Stockholm. The number of its inhabitants is about 9,000 at present, while its precincts assume more and more the appearance and character of a modern city, the sphere of the large banking houses and places of business.

The parishes of Stockholm that during the seventeenth century broke away from the original sole city parish, of St. Nicholas, were at first as regards money matters, governed by the Magistracy of the Town. Specially appointed inspectors and the churchwardens were the local organs. The clergy were held outsiders to the exterior matters relating to building, the servants of the Church, &c., &c. In no small degree thanks to Magnus Pontinus, one of the most powerful of the rectors of St. James parish (1662—1681), the demand of the pastors re participating in the outer administration of their church was urged. Supported by the King's supremacy and applying the canon law of 1686, a decentralized regime was undertaken that transferred administrative authority to the representatives of each congregation with their pastor as chairman of their meetings.

The result was the institution bearing the name of »Church Council» comprising the fiduciaries of the congregation, that from ancient times consisted of the chief members of various standing — noblemen, civil servants, and citizens. The factors that have thus caused a church assembly to arise side by side with the town community are not only the division into several local congregations, but also the creation of a new calling, i. e. servants of the crown, that were devoid of burghership. The influence of these servants of the crown can be calculated as commencing dating from the centralisation of administration of the realm to Stockholm, above all by the Constitution of 1634.

The administrative authority that from about 1690 was transferred to every parish was upheld by its vestry or church council. During the eighteenth century, however, the general congregation was called upon to co-operate. First of all in the matter of electing clergy. The basis of the right to vote was the value of real property owned, so that it was chiefly house-owners who represented the congregation. It was only owing to the many communal tasks that at the

commencement of the nineteenth century increased in the track of enlightenment, that in lack of other communal formations, the church congregations were called upon to function, and were organized by the Ordinance of 1817 as duly legalized vestries. From now on the Church Council from being the deciding representatives of the congregation became its executive organ. In the middle of the XIX. century the congregation of churches were by law relieved from the tasks falling upon the municipality. Later on they were deprived of all matters relating to schooling in parish and the relief of the poor, things that had invariably been deemed church questions, but were now transferred to the municipality.

Attempts to further centralize administration re churches in Stockholm have hitherto led to no result.

